

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Ι. ΑΓΓΕΛΗ

***Ελευθερία και ευθύνη στο έργο του Επίκτητου:
οριοθετήσεις στην εὐρoιαν βίον***

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

***ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΥΘΥΝΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ:
ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΟΙΑΝ ΒΙΟΥ***

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Ι. ΑΓΓΕΛΗ

Ελευθερία και ευθύνη στο έργο του Επίκτητου:

οριοθετήσεις στην εὐροϊαν βίου

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Πέτσιος Θ. Κωνσταντίνος**, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπων)
2. **Αποστολοπούλου Γεωργία**, Ομότιμη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)
3. **Πρωτοπαπά-Μαρνέλη Μαρία**, Ερευνήτρια Α΄ Βαθμίδος / Διευθύνουσα του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών (μέλος)

Ἡ ἔγκρισις τῆς παρούσης Μεταπτυχιακῆς Διπλωματικῆς Ἑργασίας ὑπὸ τῆς Εἰδικῆς Διατμηματικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος τοῦ Τομέα Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

**«να φέρεσαι όπως η βροχή στους τσίγκους
ρυθμικά με ανωτερότητα»**

Οδυσσέας Ελύτης,

Τρία Ποιήματα με σημαία ευκαιρίας, Ad Libitum

Στην «Αγγελική»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	17
---------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Το φιλοσοφικό πλαίσιο και η διδασκαλία του Επίκτητου.....	23
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Όψεις της φιλοσοφίας του Επίκτητου

I. Σημασιολογικές διαστάσεις του φιλοσοφείν.....	35
--	----

II. Τα γνωρίσματα του φιλοσόφου.....	40
--------------------------------------	----

III. Η αποστολή του φιλοσόφου.....	44
------------------------------------	----

IV. Φιλοσοφείν: θεωρητική και πρακτική γνώση.....	49
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η διάκριση *ἐφ' ἡμῖν* και *οὐκ ἐφ' ἡμῖν* ως θεμέλια παραδοχή της φιλοσοφίας του Επίκτητου

I. Αφετηριακές διασαφηνίσεις.....	55
-----------------------------------	----

II. Η σημασία της κατηγοριοποίησης	60
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Οντολογικές και ηθικές διαστάσεις της προαίρεσης

I. Εννοιολογικοί προσδιορισμοί.....	63
-------------------------------------	----

II. Ο ρόλος της προαίρεσης στη φιλοσοφική διδασκαλία του	
--	--

Επίκτητου.....	66
----------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Οι τρεις τόποι ως πεδία φιλοσοφικής μαθητείας

I. Σημασιολογικές οριοθετήσεις.....	79
II. Η έλλογη διευθέτηση των παθών.....	80
III. Εννοιολογικές ορίζουσες των καθηκόντων.....	84
IV. Η συγκατάθεση στις φαντασίες.....	89

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η θεολογία του Επίκτητου

I. Η ύπαρξη του θεού.....	97
II. Η σχέση του ανθρώπου με τον θεό.....	100
III. Η παρουσία του θεού στον κόσμο.....	102
IV. Θεία πρόνοια και κοσμοπολιτισμός.....	106
V. Οι αντιλήψεις για την αυτοχειρία και την ειμαρμένη	111
VI. Οι συνάφειες της διδασκαλίας του Επίκτητου με τον Χριστιανισμό.....	117

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ελευθερία και προαίρεση: ο ευδαίμων βίος

I. Οι ηθικές διαστάσεις του ελευθέρως πράττειν.....	121
II. Ανασχητικοί παράγοντες της ελευθερίας.....	124
III. Αυτεπίγνωση και Ορθοκρισία.....	127

IV. Το φιλοσοφείν ως δυνατότητα επίτευξης της εύροιας βίου ... 131

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

I. Η πρόσληψη του Επίκτητου από μεταγενέστερους στοχαστές... 137

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ..... 153

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 155

ΠΕΡΙΛΗΨΗ-ABSTRACT.....169

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με βασικές έννοιες της φιλοσοφίας του Επίκτητου οι οποίες αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την ευδαιμονία του ανθρώπου και θα επιχειρήσουμε να ανασυγκροτήσουμε τις απόψεις του για την ελευθερία του ατόμου, την ευθύνη του αυτοπροσδιορισμού και των πράξεων του ως αυτεξούσιου όντος και τη δυνατότητά του να επιτύχει την *εὖροϊαν βίον*. Ο κεντρικός άξονας κατά μήκος του οποίου αναπτύσσεται η επικτήτεια θεωρία για μια ποιοτική και πλήρη ζωή διαγράφεται από τη διάκριση των *ἐφ' ἡμῖν* από τα *οὐκ ἐφ' ἡμῖν* και τη ρυθμιστική λειτουργία της *προαιρέσεως*. Βασιζόμενοι στις *Διατριβές* και το *Εγχειρίδιο*, τα δύο σωζόμενα έργα του Επίκτητου, όπου εκτίθενται με απaráμιλλο ύφος οι αντιλήψεις του για το ατομικό και κοσμικό γίγνεσθαι, θα αποτυπώσουμε τα κυριότερα σημεία της διδασκαλίας του, όπως τη θεωρία για τους τρεις τόπους, τα οποία συνθέτουν ένα υπόδειγμα ηθικής φιλοσοφίας.

Η εργασία επιμερίζεται σε οχτώ κεφάλαια με συγκεκριμένες θεματικές σχετιζόμενες με τους θεμελιώδεις όρους της επικτήτειας φιλοσοφίας. Στο πρώτο κεφάλαιο παρατίθενται τα εργοβιογραφικά στοιχεία για τον Επίκτητο σε μια προσπάθεια ανάδειξης των ελάχιστων τεκμηρίων που διαθέτει η έρευνα για τη ζωή του. Στη συγκρότηση της φιλοσοφικής του πρότασης, η οποία διαμορφώνεται στη Σχολή της Νικόπολης και έχει παραινετικό χαρακτήρα, επιλέγει μια νέα εκδοχή του Στωικισμού με έντονα σωκρατικά και κυνικά χαρακτηριστικά στις ρίζες της.

Εν συνεχεία παρουσιάζονται αναλυτικά οι θέσεις του Επίκτητου για το φιλοσοφείν εν γένει και το ρόλο του φιλοσόφου, υπό το πρίσμα της πρακτικής διάστασης της φιλοσοφικής μαθητείας. Η φιλοσοφική διδασκαλία είναι μια αποστολή μετριοφροσύνης και μεγαλοψυχίας που στοχεύει στη σμίλεψη αυτοδύναμων ανθρώπινων υποκειμένων τα οποία

θα είναι σε θέση να ορίζουν τις πράξεις τους και να αναλαμβάνουν την ευθύνη αυτών. Η φιλοσοφία είναι *η τέχνη του βίου* η οποία οφείλει να απαντά σε απτά προβλήματα και διλήμματα, χωρίς να αναλώνεται σε θεωρητικές αναζητήσεις. Ο φιλόσοφος αποτελεί κατ' αυτόν τον τρόπο τον ηθικό καθοδηγητή που φανερώνει τον τρόπο λειτουργίας της πραγματικότητας και καλεί σε μια συνεχή άσκηση, ώστε ο άνθρωπος να επιτύχει την εσωτερική απελευθέρωση απ' όσα τον υποδουλώνουν.

Οι παθογενείς αυτές καταστάσεις που καταστούν το ανθρώπινο υποκείμενο από κύριο του εαυτού του σε δούλο των άλλων καλούνται από τον Επίκτητο «οὐκ ἔφ' ἡμῖν» και σε αντίθεση με τα «ἐφ' ἡμῖν» καταφάσκουν τη δύσροια. Αυτή η θεμελιώδης διάκριση των όντων, η οποία λεπτομερώς αναλύεται στο τρίτο κεφάλαιο, δίδει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να αυτοκαθορίζεται, καθώς διαπιστώνει ότι στη δική του εξουσία δεν είναι παρά οι κρίσεις του για τα πράγματα, οι επιθυμίες του, οι αποφάσεις του, η συμφωνία του ή μη με τα γενόμενα και τα φαινόμενα και εν τέλει η προαίρεσή του. Αντίθετα, τα υλικά αγαθά και ο κοινωνικός περίγυρος όχι μόνο δεν καθορίζονται από τον ίδιο, αλλά τις περισσότερες φορές αποτελούν τη μεγαλύτερη πηγή δυστυχίας, καθώς διαπράττει το σφάλμα να εξαρτά την προσωπική του *προκοπή* από τέτοιου είδους αστάθμητους και εξωγενείς παράγοντες.

Η έννοια-κλειδί στη φιλοσοφική σκέψη του Επίκτητου είναι η προαίρεση, όπως δίδεται η ευκαιρία να διαπιστωθεί στο τέταρτο κεφάλαιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Η προαίρεση είναι η αποκλυπτική λειτουργία των προθέσεων, των κινήτρων, των πράξεων και εν κατακλείδι προσδιορίζει την προσωπική ταυτότητα του ατόμου. Η ηθικότητα των ατομικών ενεργειών και η διαμόρφωση της μοναδικότητας του χαρακτήρα είναι αποτέλεσμα των επιλογών που υποδεικνύει η προαίρεση. Η έλλογη αποτίμηση των πραγμάτων, οι κρίσεις για τα

πράγματα και η πλήρωση των προϋποθέσεων για έναν ελεύθερο και ευδαίμονα βίο ανάγονται στα προαιρετικά έργα.

Εν συνεχεία παρατίθενται οι απόψεις του Επίκτητου για τους τρεις τρόπους, ήτοι τα *πάθη*, τα *καθήκοντα* και τη *συγκατάθεση στις φαντασίες*. Τα πάθη σχετίζονται με τον ορεκτικό τόπο και γεννιούνται λόγω της στρεβλωτικής λειτουργίας των επιθυμιών, της στροφής αυτών στα «οὐκ ἔφ' ἡμῖν». Ο δεύτερος τρόπος αποτελείται από τις ορμές και τις αφορμές του ατόμου, τις κλίσεις και ενέργειες του σε πρακτικό επίπεδο. Τα καθήκοντα προσδιορίζουν έτσι τον τρόπο με τον οποίο οφείλει να δρα σε σχέση τα άλλα άτομα σε επίπεδο κοινωνίας, αλλά και με βάση απαράγραπτες αξίες όπως η ευσέβεια. Ο συγκαταθετικός τρόπος, τέλος, αναφέρεται στη διαδικασία με την οποία ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται διάφορα ερεθίσματα, καθώς και στον έλεγχο, στην επιλογή και στην έγκριση των αντίστοιχων φαντασιών.

Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάζεται αναλυτικά η θεολογία του Επίκτητου με έμφαση τις αντιλήψεις του για τον κοσμοπολιτισμό. Δεν τίθεται εν αμφιβόλω η ύπαρξη των θεών, αλλά επιπλέον αποτυπώνεται η ιδιαίτερη θέση του ανθρώπου ως *αποσπάσματος* του θεού εντός της κοσμικής πραγματικότητας κι ως του μοναδικού *αυτεξουσίου* όντος που μπορεί να αντιληφθεί τη θεία πρόνοια προσαρμόζοντας οικιοθελώς τη ζωή του στο φυσικό γίγνεσθαι. Η διάσταση της ηθικής θεολογίας του Επίκτητου ως αυτόβουλης υπακοής στο δέον της πράξης θα οδηγήσει, επίσης, σε συσχετίσεις με τις χριστιανικές αντιλήψεις της εποχής.

Στο έβδομο κεφάλαιο συγκροτείται το πλαίσιο της εύροιας βίου αποτελούμενο από την ελευθερία, την αυτογνωσία και την ευθύνη του ατόμου. Η απελευθέρωση από εσωτερικούς καταναγκασμούς, η απόρριψη μεμψίμοιρων συμπεριφορών, η ορθή κρίση για τα πράγματα και η ολιστική αντιμετώπιση της ρευστής πραγματικότητας μπορούν να οδηγήσουν σε ένα γαλήνιο βίο χωρίς αυταπάτες και φόβους.

Στη συνέχεια της εργασίας αναδεικνύεται η πρόσληψη της επικτητικής φιλοσοφίας από μεταγενέστερους στοχαστές. Με αφετηρία τη συνάντησή της με τον χριστιανισμό ανιχνεύονται επιδράσεις της σε σημαντικούς φιλοσόφους όλων των εποχών, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση του νεοστωικισμού, έως και τον 21ο αι. Αναντίλεκτα η ηθική φιλοσοφία του Επίκτητου με την απλότητα του ύφους που αποτυπώνεται και το παραινετικό, καθημερινό περιεχόμενό της, σκιαγραφεί μια έλλογα παραμυθητική αντιμετώπιση του βίου, επίκαιρη σε κάθε εποχή, όπως θα φανεί και στα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω το Δ.Σ. του Ιδρύματος Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή και ιδιαίτερα τον Πρόεδρο του Κο Ναπολέοντα Μάργαρη για την υποτροφία που μου χορηγήθηκε κατά το ακαδημαϊκό έτος 2015-2016 για την εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην Κα Γεωργία Αποστολοπούλου, Ομότιμη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και στην Κα Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, Ερευνήτρια Α΄ Βαθμίδος/Διευθύνουσα του Κέντρου Ερέυνας της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών για τη συμμετοχή τους στην Τριμελή Συμβουλευτική Επιτροπή και τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους. Απευθύνω τις ευχαριστίες μου και σε όλους τους Καθηγητές του Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για όσα μου προσέφεραν τόσο κατά τις προπτυχιακές όσο και κατά τις μεταπτυχιακές μου σπουδές. Ιδιαίτερα επιθυμώ να ευχαριστήσω την Επίκουρη Καθηγήτρια Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου για τις καίριες συμβουλές της και τον Καθηγητή Γιάννη Πρελορέντζο για την αμέριστη στήριξή του και την αστείρευτη μετάδοση δημιουργικότητας κατά την διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Καταληκτικά, θα ήθελα να εκφράσω τη βαθιά μου αγάπη και εκτίμηση στον Επιβλέποντα Καθηγητή Κωνσταντίνο Θ. Πέτσιο για τη συνεχή παρουσία και βοήθεια του καθόλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Οι παροτρύνσεις του υπήρξαν καθοριστικές τόσο για την ενασχόληση μου με τη φιλοσοφία όσο και για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Αναμφισβήτητη είναι η οφειλή μου στην οικογένεια και τα αδέρφια μου, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Το φιλοσοφικό πλαίσιο και η διδασκαλία του Επικτήτου¹

Ο Επικτήτος² γεννήθηκε στην Ιεράπολη της Φρυγίας και νέος ακόμη μετοίκησε στη Ρώμη, όπου έζησε ως δούλος του Επαφρόδιτου, απελεύθερου στην υπηρεσία του Νέρωνος³. Εκεί μαθήτευσε κοντά στο Στωικό Φιλόσοφο Μουσώνιο Ρούφο και αφού έγινε ο ίδιος πλέον απελεύθερος άρχισε να διδάσκει. Επί αυτοκράτορος Δομιτιανού όλοι οι φιλόσοφοι εξορίζονται από τη Ρώμη με τον Επικτήτο να καταλήγει στη Νικόπολη⁴ πιθανά το 95 μ.Χ.⁵, όπου ιδρύει σχολή⁶ και διάγει τον

1. Για τις παραπομπές στα χωρία των *Διατριβών* και του *Εγχειριδίου* χρησιμοποιείται η έκδοση Epictetus, *Dissertationes ab Arriano Digestae*, ed. H. Schenkl, Stuttgart, B. G. Teubner, 1965 [1916] στο εξής: *Διατριβαί* και *Εγχειρίδιον*. Συμβουλευτικά αξιοποιήθηκαν και οι εξής εκδόσεις για τα έργα του Επικτήτου: Αι Κατ' Αρριανόν Επικτήτειοι Διατριβαί, παράφρ. Σ. Δέλτα, Εν Αθήναις, Σιδέρης, 1937· Επικτήτος, *Διατριβή* (Α'-Δ') - *Εγχειρίδιον*, Τόμοι Α'-Δ', μτφ. Ι. Σ. Χριστοδούλου κ.ά., Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 1997· Επικτήτος, *Εγχειρίδιον*, μτφ. Σωτηρία Τριαντάρη, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2015· Επικτήτος, *Εγχειρίδιον*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, στιγμή, 1997· Épicète, *Manuel*, Paris, Hatier, 2007.

2. Για τα εργοβιογραφικά στοιχεία του Επικτήτου βλ. ενδεικτικά C. Robert, «Epiktetos», στο: *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Vol. VI, Stuttgart, 1907, σσ. 126-131· George Long (intr., trans.), *Discourses of Epictetus with the Encheiridion and Fragments*, London, George Bell and Sons, 1890, σσ. iii-xxxiv· W. A. Oldfather (intr., trans.), *Epictetus. The Discourses as reported by Arrian, the Manual, and Fragments*, Vol. I, London, The Loeb Classical Library, 1956 [1925], σσ. vii-xxx· J. Souilhé (intr., trad.), *Epictète: Entretiens*, Livre I, Paris, Les Belles Lettres, 1975 [1943], σσ. I-LXXXIII· A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, New York, Oxford University Press, 2002, σσ. 7-37· Gerard J. Boter, «Epictetus», στο: *Catalogus Translationum et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance. Latin Translations and Commentaries. Annotated Lists and Guides*, Vol. IX, Washington, The Catholic University of America Press, 2011, σσ. 1-4· Σ. Δέλτας, «Επικτήτος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. ΙΑ', επιμ., Δρανδάκης Παύλος, Αθήναι, Ο Φοίνιξ, 1956, σσ. 378-379· Χριστίνα Δεδούση, «Ο Επικτήτος στη Νικόπολη», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1982), σσ. 25-37· τη σύντομη και περιεκτική εισαγωγή στο: Επικτήτος, *Εγχειρίδιον*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, σσ. 9-13· Τζαίησον Ξενάκης, *Επικτήτος. Ζωή και Στωικισμός*, μτφ. Δέσποινα Τσίκη, Αθήνα, Απόπειρα, 1989, σσ. 11-24· Ζαν Ζοέλ Ντυό, *Ο Επικτήτος και η στωική σοφία*, μτφ. Δέσποινα Παπαθανασοπούλου, Αθήνα, Ενάλιος, 2009, σσ. 37-58 [πλήρη στοιχεία των μελετών που αξιοποιούμε παρατίθενται στην πρώτη αναγραφή τους].

3. *Διατριβαί*, Α', α', 20: «Ἐπαφροδίτῳ τῷ ἰ κυρίῳ τοῦ Νέρωνος»· πβ. P. R. C. Weaver, «Ephraoditus, Josephus, and Epictetus», *The Classical Quarterly*, 44/2 (1994), σσ. 468-479.

4. Epictetus, *Dissertationes ab Arriano Digestae*, σ. XII, test. LI.

5. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 10.

6. *Διατριβαί*, Β', ιστ', 20: «νῦν [...] ἐν μὲν τῇ σχολῇ γοργοὶ καὶ κατάγλωσσοι, κὰν ζητημάτων ἐμπέσῃ περὶ τίνος τούτων, ἱκανοὶ τὰ ἐξῆς ἐπελθεῖν».

υπόλοιπο βίο του. Η ακριβής ημερομηνία γέννησης και θανάτου του παραμένουν ένα ερώτημα και έτσι κατά προσέγγιση θεωρείται ότι έζησε από το 50 μ.Χ. έως το 130 μ.Χ., άλλωστε γνωρίζουμε ελάχιστες λεπτομέρειες για τη ζωή του κυρίως μέσω των έργων του Αρριανού, του Γέλλιου και του Σιμπλίκιου. Σύμφωνα με τη Σούδα «Ἐπίκτητος, Ἱεραπόλεως τῆς Φρυγίας, φιλόσοφος, δοῦλος Ἐπαφρόδиту, τῶν σωματοφυλάκων τοῦ βασιλέως Νέρωνος. πυρωθεὶς δὲ τὸ σκέλος ὑπὸ ρεύματος ἐν Νικοπόλει τῆς νέας Ἠπείρου ὤκησε καὶ διατείνας μέχρι Μάρκου Ἀντωνίνου ἔγραψε πολλά»⁷.

Ο Επίκτητος είχε θερμό υποστηρικτή της φιλοσοφίας του τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο, οι ημερολογιακές εγγραφές του οποίου, τα *Εἰς ἑαυτόν*, επηρεάστηκαν από τη διδασκαλία του φιλοσόφου της Νικόπολης⁸, φίλο τον Αδριανό, ο οποίος στη συνέχεια έγινε αυτοκράτορας, και συμμαθητή τον Δίωνα τον Χρυσόστομο⁹. Αν και έζησε την ίδια εποχή με τον Τάκιτο και τον Πλούταρχο δεν φαίνεται να υπάρχει επικοινωνία μαζί τους¹⁰. Στις ιστορίες που παραδίδονται γύρω από τον Επίκτητο κάποιες φαίνεται να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, ενώ άλλες μοιάζουν αρκετά μυθοπλαστικές. Στο ίδιο του το έργο απαντώνται αυτοβιογραφικά στοιχεία, και ιδιαίτερα αναφορές για το καθεστώς της δουλείας και τον τρόπο απελευθέρωσης ενός δούλου¹¹. Λέγεται ότι είχε ασθενικό σώμα και ήταν χωλός¹².

7. Βλ. *Suidae Lexicon*, Ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Berolini, 1854, σσ. 401-402· πβ. Epictetus, *Dissertationes ab Arriano Digestae*, σ. VII, test. XXI.

8. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 12· πβ. Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς ἑαυτόν*, εισαγ. - μτφ. - σχόλια Felix de Gyorgio, Αθήναι, Ζαχαρόπουλος, 1939, σ. 40, Α', ζ': «καὶ τὸ ἐντυχεῖν τοῖς Ἐπικτητείοις ὑπομνήμασιν».

9. Christopher Gill, «The School in the Roman Imperial Period», στο: Brad Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge University Press, 2003, σ. 35.

10. Χριστίνα Δεδούση, «Ο Επίκτητος στη Νικόπολη», σ. 27.

11. Βλ. ενδεικτικά *Διατριβαί*, Α', ιγ', 1-5· Ο.π., Β', α', 26-27.

12. Ο.π., Α', ιστ', 20: «τί γὰρ ἄλλο δύναμαι γέρον χωλός»· *Εγχειρίδιον*, θ': «χάλανσις σκέλους ἐστὶν ἐμπόδιον, προαιρέσεως δὲ οὐ»· πβ. Epictetus, *Dissertationes ab Arriano Digestae*, σ. XII, test. XLVIII.

Σχετικά με τη χωλότητά του παραδίδεται στο *Κατά Κέλσου* η περίφημη ιστορία με τον Επαφρόδιτο, τον οποίο χαρακτηρίζει «δεσπότη»¹³, να του σπάει το πόδι και τον Επίκτητο να υπομένει με χαμόγελο το βασανισμό¹⁴. Όπως αναφέρει ο ίδιος στις *Διατριβές* είχε ένα σιδερένιο λυχνάρι το οποίο το έκλεψαν και αγόρασε ένα πήλινο που δεν είχε καμία αξία¹⁵. Ο Σιμπλίκιος μας παραδίδει ότι στη Ρώμη ζούσε σε ένα σπίτι ανοιχτό χωρίς κλειδαριά μόνο με το αχυρένιο στρώμα και την ψάθα του¹⁶, ενώ δεν είχε οικογένεια παρά προς το τέλος της ζωής του ζούσε με μια γυναίκα και το παιδί της επιθυμώντας να το αναθρέψει ένεκα της φτώχειας τους¹⁷. Ως χαρακτήρας ήταν μάλλος ολιγόλογος, ευθύς και ακέραιος σε σημείο που φαινόταν ψυχρός «ὡς λίθῳ, ὡς ἀνδριάντι»¹⁸.

Η Νικόπολη στην οποία έζησε και δίδαξε ο Επίκτητος αναμφίβολα οφείλει μερίδιο της αίγλης της στον Στωικό Φιλόσοφο, εξ' ου και η άποψη ότι «ο Επίκτητος μπορεί να θεωρηθεί ως ο φιλόσοφος της Αρχαίας Ηπείρου»¹⁹. Πρόκειται για μια πόλη ιδιαίτερης σημασίας²⁰ κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η οποία ιδρύθηκε μετά τη νίκη του Αύγουστου Οκταβιανού επί της Κλεοπάτρας και του Αντωνίου το 31 π.χ. στη ναυμαχία του Ακτίου. Υπήρξε σπουδαίο στρατηγικό, εμπορικό, πολιτιστικό κέντρο με εξαιρετη αρχιτεκτονική για το οποίο ο Στράβων σημειώνει: «*Ἡ μὲν οὖν Νικόπολις εὐάνδρεϊ καὶ λαμβάνει καθ' ἡμέραν*

13. Ο.π., Α', Θ', 29-30: «οὕτως καὶ Ροῦφος πειράζων μ' εἰώθει λέγειν "συμβήσεται σοι τοῦτο καὶ τοῦτο ὑπὸ τοῦ δεσπότης"».

14. Epictetus, *Dissertationes ab Arriano Digestae*, σ. VI, test. XVII' πβ. Τζαίησον Ξενάκης, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, σ. 11.

15. *Διατριβαί*, Α', ιη', 15-16: «κἀγὼ πρῶην σιδηροῦν λυχνον ἔχων παρὰ τοῖς θεοῖς ἀκούσας ψόφον τῆς θυρίδος κατέδραμον. εὗρον ἥρπασμένον τὸν λυχνον. ἐπελογισάμην, ὅτι ἔπαθ' ἔτι ὁ ἄρας οὐκ ἀπίθανον. τί οὖν; αὐριον, φημί, ὀστράκινον εὐρήσεις».

16. Epictetus, *Dissertationes ab Arriano Digestae*, σ. XII, test. XLVII.

17. Ο.π., σ. XII, test. LII.

18. *Διατριβαί*, Γ', Θ', 12.

19. Χριστίνα Δεδούση, «Ο Επίκτητος στη Νικόπολη», σ. 27.

20. Για τη σπουδαιότητα της Νικόπολης κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους βλ. τις μελέτες που συμπεριλαμβάνονται στο: Κωνσταντίνος Λ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β'*, Τόμος Ι, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002), Πρέβεζα, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, 2007.

ἐπίδοσιν, χώραν τε ἔχουσα πολλήν, καὶ τὸν ἐκ τῶν λαφύρων κόσμον»²¹. Ο Επικτήτος δε διστάζει να εκφράσει τις απόψεις του για γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στη Νικόπολη, ασκεί κριτική στον επίτροπο της Ηπείρου για ανάρμοστη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια θεατρικών αγώνων²² και στηλιτεύει την άκρατη επιθυμία για αξιώματα τα οποία θεωρούνται ως όχημα απόκτησης δόξας, χρημάτων και υστεροφημίας²³.

Από ιστορικούς της Φιλοσοφίας, όπως ο Zeller²⁴, ο Επικτήτος κατατάσσεται στην τρίτη περίοδο άνθησης της στωικής φιλοσοφίας, τη Νέα Στοά²⁵. Δεν επιχειρεί, βεβαίως, να ανασυγκροτήσει τα τρία μέρη²⁶ της στωικής διδασκαλίας όπως τα γνωρίζουμε μέσα από τον αρχαίο στωικισμό - τη λογική, τη φυσική και την ηθική - ούτε επιθυμεί να παρουσιάσει ένα ολοκληρωμένο φιλοσοφικό σύστημα. Η διδασκαλία του ενταγμένη στο ιστορικό της πλαίσιο στοχεύει στη φανέρωση του τρόπου με το οποίο ο άνθρωπος μπορεί να αυτοπροσδιορίζεται και να αυτενεργεί ελεύθερα χωρίς περισπάσεις από εξωτερικές δυνάμεις. Βιώνει την ταραχώδη περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά την διάρκεια της οποίας κυριαρχούν οι πολιτικές διώξεις και η κοινωνική αβεβαιότητα κι ως εκ τούτου προκρίνει τη διέξοδο από τα υπαρξιακά διλήμματα αντί της

21. Στράβων, *Γεωγραφικά*, Μέρος Β', επιμ. Αδ. Κοραΐς, Παρίσι, I. M. Εβεράρτος, 1817, σ. 52.

22. *Διατριβαί*, Γ', δ': «Πρὸς τὸν ἀκόσμως ἐν θεάτρῳ σπουδάσαντα»· πβ. Χριστίνα Δεδούση, «Ο Επικτήτος στη Νικόπολη», σσ. 33-34.

23. *Διατριβαί*, Α', ιθ': «Πῶς ἔχειν δεῖ πρὸς τοὺς τυράννους»· πβ. Χριστίνα Δεδούση, «Ο Επικτήτος στη Νικόπολη», σσ. 34-35.

24. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, Leipzig, O. R. Reisland, 1923, σσ. 765-781.

25. Για τις διακρίσεις του στωικισμού βλ. ενδεικτικά Pierre Aubenque, «Οι ελληνιστικές φιλοσοφίες: στωικισμός, επικουρισμός, σκεπτικισμός», στο: François Châtelet (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Α', μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Γνώση, 2006, σσ. 155-171· A. A. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφ. Στυλιανός Δημόπουλος - Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2003, σσ. 180-194 και σσ. 329-385· Εξειδικευμένα για τη Νέα Στοά βλ. Thomas Bénatouil, *Les Stoïciens III: Musonius, Épictète et Marc Aurèle*, Paris, Les Belles Lettres, 2009· Christopher Gill, «The School in the Roman Imperial Period», στο: Brad Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge University Press, 2003, σσ. 33-58.

26. Κατερίνα Ιεροδιακόνου, «Η διαίρεση της φιλοσοφίας κατά τους στωικούς», στο: Κωνσταντίνος Βουδούρης (επιμ.), *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1994, σσ. 128-137.

ενασχόλησης με τη μεταφυσική, την οντολογία ή την πολιτική φιλοσοφία. «Θέλει να είναι ο αρωγός και ο συμπαραστάτης του ανθρώπου του καιρού του, όχι ο επαναστάτης και ο καινοτόμος»²⁷ και όπως έχει επισημανθεί «ο διάκοσμος των *Διατριβών* [...] κινείται σε τρία αλληλοπλεκόμενα επίπεδα: στον μέγακοσμο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, στον μικρόκοσμο της Νικόπολης και -ως κέντρο της σκηνής- στο “τοῦ φιλοσόφου σχολεῖον” [...]»²⁸. Η φιλοσοφική του διδαχή στρέφεται έτσι στο ηθικό πεδίο και λειτουργεί παρηγορητικά για τον άνθρωπο. Η απόφανση ότι «είναι περισσότερο ένας ενθουσιώδης κήρυκας Ηθικής, παρά ένας συστηματικός φιλόσοφος»²⁹ φαίνεται να ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο της διδασκαλίας του και του έργου του, αφού, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε στη συνέχεια, το πεδίο της ανθρώπινης συμπεριφοράς συνιστά τον προνομιακό χώρο στον οποίο επικεντρώνεται η φιλοσοφική του σκέψη.

Ο ίδιος, όπως και τα φιλοσοφικά του πρότυπα ο Σωκράτης και ο Διογένης, δεν άφησε γραπτά κείμενα. Η διδασκαλία του καταγράφηκε από το μαθητή του Φλάβιο Αρριανό (95-175 μ.Χ.)³⁰ και όπως γνωρίζουμε, σώζονται τα τέσσερα από τα οχτώ βιβλία των *Διατριβών* και το *Ἐγχειρίδιον* που αποτελεί μια σύνοψη των κυριότερων απόψεων του φιλοσόφου. Το φιλολογικό είδος της διατριβής άνθισε ιδιαίτερα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο³¹, αλλά πρωτοσυναντάται στους Κυνικούς φιλοσόφους

27. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», στο: *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1991, σσ. 225-226.

28. Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 180.

29. Γραμματική Αλατζόγλου, «Η έννοια της αταραξίας στον Επίκτητο και στον Δημόκριτο», στο: Χρήστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σ. 12.

30. Epictetus, *Dissertationes ab Arriano Digestae*, σ. IV, test. VI. Για τη ζωή και το έργο του Αρριανού βλ. E. L. Wheeler, *Flavius Arrianus: a political and military biography*, Duke University, 1977. Για τη σχέση του Αρριανού με τον Επίκτητο βλ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 38-43.

31. Βλ. σχετικά Martha C. Nussbaum, «Philosophy and literature», στο: David Sedley (ed.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy*, σσ. 211-243 και ιδίως σσ. 235-241.

και πιο συγκεκριμένα στον Βίωνα³². Στη διατριβή χρησιμοποιούνται αρκετά αλληγορικά σχήματα και παρουσιάζεται ένας διάλογος με έναν συνομιλητή που έχει διαφορετική άποψη από τον συγγραφέα, μέθοδος που ομοιάζει με την σωκρατική. Εν προκειμένω οι *Διατριβές* κατοπτρίζουν την προφορική διδασκαλία του Επίκτητου στη Σχολή του με τη μοναδική οικειότητα και ζωντάνια που χαρακτηρίζει το ύφος του. Όπως υποστηρίζει η Martha Nussbaum «έχουν ζωντάνια και αμεσότητα και είναι σύντομες - ταιριάζουν σε ένα ευρύτερο ακροατήριο και δεν απαιτούν υψηλό μορφωτικό επίπεδο ή φιλοσοφική προπαρασκευή»³³. Συζητά με μαθητές³⁴, πολίτες και επισκέπτες καθημερινά προβλήματα, ανησυχίες για το μέλλον και προσεγγίσεις για τη ζωή εν γένει. Τα γραπτά έχουν τη μορφή διαλόγου με παρακλήσεις, απαγορεύσεις, ειρωνείες³⁵, παραινέσεις και προτροπές³⁶, ενώ οι χρήση πολλών εικόνων³⁷, μεταφορών και παρομοιώσεων αναδεικνύουν τον ξεχωριστό χαρακτήρα του επικτητικού έργου.

32. R. Bracht Branham, «Defacing the Currency: Diogenes' Rhetoric and the Invention of Cynicism, στο: R. Bracht Branham - M. Goulet-Cazé (ed.), *The Cynics: The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*, University of California Press, 1996, σ. 85.

33. Martha Nussbaum, *Η θεραπεία της επιθυμίας. Θεωρία και πράξη της ελληνιστικής ηθικής φιλοσοφίας*, μτφ. Γιάννης Αβραμίδης - Μυρτώ Πανταζή, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2015, σ. 419.

34. Για το εκπαιδευτικό σύστημα του Επίκτητου και τη σχέση του με τους μαθητές βλ. Gerard J. Boter, «Evaluating others and evaluating oneself in Epictetus' *Discourses*», στο: Ralph M. Rosen & Ineke Sluiter (ed.), *Valuing Others in Classical Antiquity*, Leiden, Brill, 2010, σσ. 323-351.

35. Jonathan Barnes, *Logic and the Imperial Stoa*, Leiden, Brill, 1997, σ. 26: «Moreover, he frequently uses irony, and it is often difficult to be sure, at first reading, whether a passage is ironical or not. In short, it is easy enough to get the sense of a passage upside down».

36. Πβ. *Διατριβαί*, Γ', κγ', 33-34: «οὐκ ἔστιν ὁ προτρεπτικὸς χαρακτήρ; - Τίς γὰρ οὐ λέγει; ὡς ὁ ἐλεγκτικὸς, ὡς ὁ διδασκαλικός. τίς οὖν πώποτε τέταρτον εἶπεν μετὰ τούτων τὸν ἐπιδεικτικόν»· Βλ. σχετικά Gerard J. Boter, «Epictetus 3.23.33 and the three modes of philosophical instruction», *Philologus*, 153/1 (2009), σσ. 135-148.

37. Claire Muckenstrum-Pouille, «La fonction des images dans les Entretiens d'Épictète (Livre III)», στο: Claude Brunet (éd.), *Des formes et des mots chez les Anciens. Mélanges offerts à Danièle Conso*, Presses universitaires de Franche-Comté, 2008, σσ. 325-336.

Το *Εγχειρίδιο* είναι το βιβλίο το οποίο «όλοι οι άνθρωποι που επιθυμούν το εὖ ζῆν» οφείλουν να έχουν «πρόχειρον»³⁸, δηλαδή προ των χειρῶν τους, με δυνατότητα να προσφεύγουν άμεσα σε αυτό. Το περιεχόμενο του αναπτύσσεται σε πενήντα τρία κεφάλαια και στοχεύει στην παρουσίαση μιας τέχνης η οποία θα καταστήσει «ἐλευθέραν [...] τὴν ἡμετέραν ψυχὴν»³⁹. Το σύνολο του *Εγχειριδίου*, γραμμένο με την ίδια απλότητα των *Διατριβών*, αλλά με πιο προστακτικό και κοφτό τρόπο, αποτελεί μια παρότρυνση σε φυσικές, ηθικές και λογικές ασκήσεις, ώστε ο άνθρωπος να επιτύχει την εὐροια βίου⁴⁰. Όπως φανερώνει και ο τίτλος του αποτελεί έναν οδηγό, μια φιλοσοφική τεχνική την οποία οφείλουν να έχουν άνα χείρας όσοι επιθυμούν να ασχοληθούν με την φιλοσοφία προκειμένου να κατακτήσουν την αυτοσυνειδησία και την ελευθερία.

Από τις αναφορές στις *Διατριβές* και στο *Εγχειρίδιο* φαίνεται ότι ως πηγές έχει τα έργα του Πλάτωνος⁴¹, του Χρυσίππου⁴², του Ζήνωνος⁴³, του Κλεάνθη⁴⁴, του Αντισθένη⁴⁵, του Διογένη⁴⁶, του Αντίπατρου⁴⁷, του Αρχέδημου⁴⁸, του Ξενοφώντος⁴⁹, του Ομήρου⁵⁰, του Ευριπίδη⁵¹, του

38. Simplicius, *Commentaire Sur Le Manuel D' Épictète*, Tome I, trad. I. Hadot, Paris, Les Belles Lettres, 2001, σ. 2, στ. 25.

39. Ο.π., σ. 2, στ. 21.

40. John Sellars, *The Art of Living: The Stoics on the Nature and Function of Philosophy*, Ashgate, 2003, σσ. 136-142.

41. *Εγχειρίδιον*, νγ'· *Διατριβαί*, Α', κη', 4' Ο.π., Β', ιζ', 5, 11, 35' Ο.π., Β', κβ', 36' Ο.π., Δ', α', 172. Για τις επιρροές του Πλάτωνος στον Επίκτητο βλ. την καλσική μελέτη Amand Jagu, *Épictète et Platon. Essai sur les relations du Stoïcisme et du Platonisme à propos de la morale des Entretiens*, Paris, Vrin, 1946.

42. *Διατριβαί*, Α', δ', 5-9' Ο.π., Α', ιζ', 11-18' Ο.π., Β', ιζ', 34' Ο.π., Β', ιθ', 5-14' Ο.π., Γ', β', 13' Ο.π., Γ', ιδ', 38' Ο.π., Δ', η', 12' Ο.π., Δ', θ', 6.

43. Ο.π., Α', ιζ', 11' Ο.π., Α', κ', 14' Ο.π., Β', ιγ', 14-15' Ο.π., Γ', κα', 19' Ο.π., Γ', κγ', 32' Ο.π., Δ', θ', 6.

44. Ο.π., Α', ιζ', 11' Ο.π., Β', ιθ', 5-14' Ο.π., Γ', κγ', 32' Ο.π., Δ', α', 173.

45. Ο.π., Α', ιζ', 12' Ο.π., Β', ιζ', 36' Ο.π., Γ', κβ', 63' Ο.π., Γ', κδ', 67' Ο.π., Δ', στ', 20.

46. Ο.π., Α', ιζ', 11' Ο.π., Β', ιθ', 14' Ο.π., Γ', κα', 19' Ο.π., Γ', κβ', 63' Ο.π., Γ', κδ', 40' Ο.π., Δ', θ', 6.

47. Ο.π., Β', ιζ', 40' Ο.π., Β', ιθ', 9' Ο.π., Γ', β', 13.

48. Ο.π., Β', ιζ', 40' Ο.π., Β', ιθ', 9' Ο.π., Γ', β', 13-15.

49. Ο.π., Α', ιζ', 12' Ο.π., Β', ιβ', 15' Ο.π., Β', ιζ', 35' Ο.π., Δ', ε', 3.

50. Ο.π., Β', ιθ', 7-10' Ο.π., Γ', κβ', 82' Ο.π., Γ', κδ', 18-20' Ο.π., Δ', ι', 31-36. Για τις ομηρικές αναφορές στο έργο του Επίκτητου βλ. Claire Muckensturm-Poulle, «Les références homéri-

Σοφοκλή⁵², των Επικουρείων και των Ακαδημαϊκών, για τους οποίους εξέφραζε και πολλές ενστάσεις όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Αναντίλεκτα η εκτίμηση και η οφειλή του Επίκτητου προς τον Μουσώνιο Ρούφο⁵³ είναι απαραγνώριστες κι αυτό φαίνεται σε αρκετά σημεία του έργου του όταν επικαλείται τον δάσκαλό του⁵⁴. Η μαθητεία του κοντά στο Ρωμαίο φιλόσοφο και η μελέτη αρκετών στωικών έργων είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας φιλοσοφικής θεωρίας με στωικά, σωκρατικά και κυνικά χαρακτηριστικά⁵⁵. Ειρήσδω εν παρόδω για τον στωικισμό συνηθίζει να χρησιμοποιεί την αποστροφή «τί οὖν Στωικὸν λέγεις σεαυτόν»⁵⁶ με σκοπό να αναδείξει την ανάγκη συνέπειας μεταξύ της λογικής και ηθικής διδασκαλίας σε πρακτικό επίπεδο, ζητούμενο ιδιαίτερος απαιτητικό.

Ο Σωκράτης αποτελεί αναντίρρητα πρότυπο ζωής για τον Επίκτητο, τον επικαλείται συνεχώς στο έργο του⁵⁷ και δεν φαίνεται να είναι τυχαίος ο υπότιτλος «a Stoic and Socratic guide to life» στο βιβλίο για την φιλοσοφία του Επίκτητου του A. A. Long. Ο τρόπος που συνδιαλεγόταν με τους πολίτες, η μαιευτική μέθοδος, η μετριοφροσύνη του, η στάση του απέναντι στις κατηγορίες, το ακλόνητο θάρρος του τη

ques chez Épictète», στο: David Sylvie - Evelyne Geny (éd.), *Troïka. Parcours Antiques*, Vol. II, Presses universitaires de Franche-Comté, 2012, σσ. 99-114.

51. *Εγχειρίδιον*, νγ'· *Διατριβαί*, Α', κη', 32' Ο.π., Β', ιζ', 19' Ο.π., Δ', ιγ', 14. Για την παρουσία και το ρόλο των τραγωδιών και γενικότερα των θεατρικών έργων στις *Διατριβές* του Επίκτητου βλ. Claire Muckensturm-Pouille, «Les références au théâtre dans les Entretiens d'Épictète», στο: Sandrine Dubel, κ.ά., (éd.), *Éclats de littérature grecque d'Homère à Pascal Quignard*, Presses universitaires de Paris Nanterre, 2012, σσ. 133-151.

52. *Διατριβαί*, Α', κη', 32' Ο.π., Β', κβ', 13.

53. Βλ. αναλυτικά Cora E. Lutz, «Musonius Rufus: "The Roman Socrates"», *Yale Classical Studies*, 10 (1947), σσ. 3-147.

54. Βλ. ενδεικτικά Επίκτητος, *Διατριβαί*, Α', α', 27' Ο.π., Α', ζ', 32' Ο.π., Γ', κγ', 29.

55. Schofield Malcolm, «Epictetus: Socratic, Cynic, Stoic», *Philosophical Quarterly*, 54 (2004), σσ. 448-456.

56. Βλ. ενδεικτικά *Διατριβαί*, Β', θ', 19.

57. Για την πρόσληψη του Σωκράτη από τον Επίκτητο βλ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 67-96· A. A. Long, «Epictetus as Socratic mentor!», *The Cambridge Classical Journal*, 46 (2001), σσ. 79-98· Tad Brennan, «Socrates and Epictetus», στο: S. Ahbel-Rappe - R. Kamtekar (ed.), *A Companion to Socrates*, Oxford, Blackwell Publishing Ltd, 2005, σσ. 285-297.

στιγμή του θανάτου και εν γένει η αντίληψή του για το θείο και τη φύση έχουν επηρεάσει καθοριστικά τον Επίκτητο, «το “νέο Σωκράτη” της Ελληνιστικής εποχής»⁵⁸.

Πιο συγκεκριμένα, ο Επίκτητος θεωρεί τη μέθοδο του σωκρατικού ελέγχου αποδοτική στην ανέρευση της αλήθειας, καθώς ο σωκρατικός λόγος όντας «προτρεπτικός και έλεγκτικός» δύναται «έκάστω παραδειξιαί την μάχην, καθ’ ἣν ἁμαρτάνει»⁵⁹. Για να ενισχύσει μάλιστα την άποψη του για την σπουδαιότητα των «ἐφ’ ἡμῖν» έναντι των απροαίρετων πραγμάτων επικαλείται το σθένος του Σωκράτη μπροστά στο θάνατο, υποστηρίζοντας ότι «τὸ Σωκράτους σῶμάτιον ἀπαχθῆ καὶ συρῆ ὑπὸ τῶν ἰσχυροτέρων εἰς δεσμωτήριον καὶ κώνειόν τις δῶ τῷ σωματίῳ τῷ Σωκράτους»⁶⁰, εννοώντας ότι αυτό που σκότωσαν οι κατήγοροι και το κώνειο ήταν το σώμα του Σωκράτη, το «οὐκ ἐφ’ ἡμῖν», και όχι η προαίρεση. Τέλος, ο φιλόσοφος της Νικόπολης επικαλείται τη σωκρατική αντίληψη για τη συγγένεια του ανθρώπου με το θεό και κατ’ επέκταση την άποψη για τον άνθρωπο ως πολίτη του κόσμου⁶¹. Όπως έχει επισημανθεί «ο Σωκράτης των *Διατριβών* είναι μια νέα προσωποποίηση του Στωικού σοφού»⁶² και πράγματι ο Επίκτητος με πηγές κυρίως τους διαλόγους του Πλάτωνος, όπως τον *Κρίτωνα* και την *Απολογία*⁶³, τα

58. Myrto Dragona-Monachou, «Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σ. 112.

59. *Διατριβαί*, Β’, κστ’, 4’ πβ. Βούλα Τσούννα-McKiraham, «Οι σωκρατικοί φιλόσοφοι και ο Επίκτητος», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 21-22.

60. *Διατριβαί*, Α’, κθ’, 16-17’ πβ. Βούλα Τσούννα-McKiraham, «Οι σωκρατικοί φιλόσοφοι και ο Επίκτητος», σ. 22.

61. *Διατριβαί*, Α’, θ’, 1-2’ πβ. Βούλα Τσούννα-McKiraham, «Οι σωκρατικοί φιλόσοφοι και ο Επίκτητος», σ. 24.

62. Βούλα Τσούννα-McKiraham, «Οι σωκρατικοί φιλόσοφοι και ο Επίκτητος», σ. 29.

63. *Εγχειρίδιον*, νγ’ πβ. Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 69.

έργα του Ξενοφώντος και του Αριστοφάνη⁶⁴ φιλοτεχνεί ένα ιδιαίτερο πορτρέτο του Σωκράτη πιο κοντά στις ανάγκες των ρωμαϊκών χρόνων.

Οι κυνικές επιρροές, ιδίως από τον Διογένη⁶⁵, διαφαίνονται κυρίως στο ζήτημα της άσκησης⁶⁶ και του κοσμοπολιτισμού⁶⁷. Ο Επίκτητος στη διατριβή «Περὶ ἀσκήσεως»⁶⁸ ασχολείται διεξοδικά με την επιμονή, την προσπάθεια και τις θυσίες που απαιτεί μια αυθεντική φιλοσοφική πορεία προς την ευστάθεια και την ευδαιμονία. Η άσκηση αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο για έναν απρόσκοπτο βίο, γι' αυτό και υποστηρίζει ότι «ἐπὶ τοῦτον (sc. «τὸν θανάτου φόβον») οὖν μοι γυμνάζου, ἐνταῦθα νευέτωσαν οἱ λόγοι πάντες, τὰ ἀσκήματα, τὰ ἀναγνώσματα, καὶ εἴσῃ, ὅτι οὕτως μόνως ἐλευθεροῦνται ἄνθρωποι»⁶⁹. Αναφορικά με το ζήτημα του

64. Βλ σχετικά Jean-Baptiste Gourinat, «Le Socrate d' Épictète», *Philosophie antique: Problèmes, Renaissances, Usages*, 1 (2001), Figures de Socrate, Presses Universitaires du Septentrion, σσ. 137-165, όπου αναφέρονται οι πηγές του Επίκτητου για τον Σωκράτη και ο τρόπος αξιοποίησής τους.

65. Βλ. Malcolm Schofield, «Epictetus on Cynicism», στο: T. Scaltsas - S. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 71-86· M. Billerbeck, «The Ideal Cynic from Epictetus to Julian», στο: R. Bracht Branham - M. Goulet-Cazé (ed.), *The Cynics: The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*, University of California Press, 1996, σσ. 205-221.

66. Για το ζήτημα της άσκησης στους κυνικούς βλ. Marie-Odile Goulet-Cazé, *L'Ascèse cynique: Un commentaire de Diogène Laërce VI 70-71*, Paris, Vrin, 2001· Χριστίνα Κούρφαλη, *Η άσκηση ως τέχνη του βίου στη στωική φιλοσοφία*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2010, σσ. 47-49 [κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Θύραθεν το 2013 με τον τίτλο: *Η στωική τέχνη του βίου*].

67. Η έννοια κοσμοπολίτης χρησιμοποιήθηκε από τον Διογένη, αλλά δεν απαντάται αυτολεξεί στον Επίκτητο παρά μόνο ως αντίληψη. Βλ. σχετικά Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων Βίων και Δογμάτων Συναγωγή*, Τόμος Β', Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2012, βιβλίο VI, §63: «Ἐρωτηθεὶς τί αὐτῷ περιέγρονεν ἐκ φιλοσοφίας, ἔφη, «Καὶ εἰ μὴδὲν ἄλλο, τὸ γοῦν πρὸς πᾶσαν τύχην παρσκευάσθαι». Ἐρωτηθεὶς πόθεν εἴη, “Κοσμοπολίτης”, ἔφη»· πβ. John L. Moles, «Cynic Cosmopolitanism», στο: R. Bracht Branham - M. Goulet-Cazé (ed.), *The Cynics: The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*, University of California Press, 1996, σσ. 105-120 και ιδίως σσ. 106-109· Ιωάννης Γ. Δελλής, «Η ιδέα του κοσμοπολιτισμού στη σκέψη του Επίκτητου», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 71-78.

68. *Διατριβαί*, Γ', ιβ'. Για το ζήτημα της άσκησης στον στωικισμό βλ. ενδεικτικά John Sellars, *The Art of Living: The Stoics on the Nature and Function of Philosophy*, Ashgate, 2003, σ. 108, σημ. 3, όπου συγκεντρώνεται και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. κατωτέρω και σημ. 103.

69. *Διατριβαί*, Γ', κστ', 39· πβ. Χριστίνα Κούρφαλη, *Η άσκηση ως τέχνη του βίου στη στωική φιλοσοφία*, σσ. 68-72, όπου παρατίθεται και η ορολογία που χρησιμοποιεί ο Επίκτητος για

κοσμοπολιτισμού, θεωρεί ότι για τον άνθρωπο έχει ιδιαίτερη σημασία η σχέση του με το θεό και πως αυτή λειτουργεί στην κοσμική πραγματικότητα, εξ' ου και η αντίληψη ότι «πολίτης εἶ τοῦ κόσμου»⁷⁰. Άλλωστε μια από τις μεγαλύτερες σε έκταση διατριβές πραγματεύεται τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις της επικτήτειας φιλοσοφίας από τον κυνισμό⁷¹.

Ο Επίκτητος ασκεί έντονη κριτική στους Επικουρείους και του Ακαδημαϊκούς για ορισμένες πτυχές της διδασκαλίας τους. Στη διατριβή «Πρὸς Ἐπίκουρον» διαφωνεί με τον Επίκουρο, γιατί δεν αποδέχεται ότι «φύσει ἐσμὲν κοινωνικοί»⁷², ενώ στη διατριβή «Πρὸς Ἐπικουρείους καὶ Ἀκαδημαϊκούς» τον ειρωνεύεται για την ηδονιστική του θεωρία του, σύμφωνα με την οποία «μή τις ἄλλη οὐσία ὑπολάβῃ τοῦ ἀγαθοῦ ἢ ἡδονῆς»⁷³, λέγοντας ότι αν ίσχυε μια τέτοια θεωρία δεν θα είχε σημασία η διδασκαλία του και η φιλοσοφική μαθητεία, αλλά καλύτερα να καλούσε τον άνθρωπο με τη φράση «ἔσθιε καὶ πῖνε καὶ συνουσίαζε καὶ ἀφόδευε καὶ ῥέγκε»⁷⁴.

Στους Ακαδημαϊκούς προσάπτει την κατηγορία ότι στρεβλώνουν τη λειτουργία των αισθήσεων και με τεχνάσματα σκοτίζουν τη δυνατότητα της γνώσης, κηρύττοντας τη στάση της «εποχής»⁷⁵. Σύμφωνα με τον Επίκτητο ο άνθρωπος από τη φύση του και με τα διδάγματα της φιλοσοφίας έχει την ικανότητα να φθάσει «εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας»⁷⁶. Εφαρμόζοντας τους κανόνες που έχει πρόχειρους, χάρι στη λογική / προαιρετική δύναμη, και ελέγχοντας τα αισθητηριακά δεδομένα, ήτοι τις φαντασίες, όπως εμφανίζονται στη στωική διδασκαλία, μπορεί να

την άσκηση σύμφωνα με τον Hijmans. Για τα σχετικά χωρία βλ. B. L. Hijmans, *Άσκησις, Notes on Epictetus' Educational System*, Assen, Van Gorcum, 1959.

70. Διατριβαί, Β', ι', 3.

71. Βλ. αναλυτικά ό.π., Γ', κβ': «Περὶ Κυνισμού».

72. Ο.π., Α', κγ', 1' πβ. Ο.π., Β', κ', 7: «μή ἐξαπατᾶσθε, ἄνθρωποι, μηδὲ παρὰγεσθε μηδὲ διαπίπτετε: οὐκ ἔστι φυσικὴ κοινωνία τοῖς λογικοῖς πρὸς ἀλλήλους: πιστεύσατέ μοι».

73. Ο.π., Β', κ', 9.

74. Ο.π., Β', κ', 10-11.

75. Βλ. Ο.π., Β', κ': «Πρὸς Ἐπικουρείους καὶ Ἀκαδημαϊκούς».

76. Ο.π., Β', κ', 21.

γνωρίσει με ασφάλεια τον κόσμο και να διακρίνει το αληθές και το ψευδές, καθώς «πέφυκεν [...] πᾶσα ψυχὴ ὥσπερ τῷ ἀληθεῖ ἐπινεύειν, πρὸς τὸ ψεῦδος ἀνανεύειν, πρὸς τὸ ἄδηλον ἐπέχειν»⁷⁷.

Ο Επίκτητος αναμφίλεκτα επηρέασε καθοριστικά την εποχή στην οποία έζησε και δίδαξε, όπως φαίνεται και από τις μαρτυρίες του Aulus Gellius (125-180 μ.Χ.)⁷⁸ ο οποίος παραδίδει ότι σύμφωνα με τον Ηρώδη τον Αττικό ο Επίκτητος είναι ο «σπουδαιότερος από τους Στωικούς»⁷⁹ και ενός ανώνυμου επιγράμματος στο οποίο σημειώνεται ότι «δοῦλος Ἐπίκτητος γενόμεν καὶ σῶμ' ἀνάπηρος καὶ πενίην Ἴρος καὶ φίλος ἀθανάτοις»⁸⁰. Ο λιτός, προτρεπτικός, αποφθεγματικός και ανθρώπινος λόγος του, η ενασχόλησή του με καθημερινές προβληματικές, η συνέπεια της θεωρητικής διδασκαλίας με τον πρακτικό βίο, η αναζήτηση της εσωτερικής ελευθερίας ως προϋπόθεσης για την εύροια βίου, καθιστούν τον Επίκτητο έναν πραγματικό ηθοδιδάσκαλο, έναν moraliste⁸¹ για να χρησιμοποιήσουμε έναν γαλλικό όρο.

77. Ο.π., Γ', γ', 2.

78. Βλ. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, Londini, A. J. Valpy, 1824, XVII, 19. 5-6: «Quid Epictetus philosophus dicere solitus sit hominibus nequam et impuris disciplinas philosophiae studiose tractantibus [...]».

79. Epictetus, *Dissertationes ab Arriano Digestae*, σ. IV, test. VIII: «Epictetus, Stoicorum maximus».

80. Ο.π., σ. VII, test. XVIII.

81. Constant Martha, *Moralistes sous L' Empire Romain. Philosophes et Poètes*, Paris, Hachette, 1872, σσ. 155-169. Για τον όρο moraliste και τη «γαλλική σχολή της δράσης» βλ. Γιάννης Πρελορέντζος, *Φιλοσοφία και Λογοτεχνία στη Γαλλία 1930-1960*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016, σσ. 322-328. Για τις μεταφραστικές προτάσεις του όρου στα ελληνικά βλ. ό.π., σ. 322, σημ. 847.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Όψεις της φιλοσοφίας του Επίκτητου

Ι. Σημασιολογικές διαστάσεις του *φιλοσοφείν*

Η φιλοσοφία για τους στωικούς είναι «ἄσκησις ἀρετῆς»⁸² και «ἐπιτήδευσις λόγου ὀρθότητος»⁸³ και μέσα από το πρίσμα αυτό η αυτόβουλη ενάσκηση στον ηθικό βίο οδηγεί τον άνθρωπο σε ένα σπουδαίο βίο, στην πραγμάτωση του «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν»⁸⁴. Η απαλλαγή από τα πάθη, η διδασχὴ της ἀρετῆς, η ελεύθερη βούληση προϋποθέτουν τη φιλοσοφική μαθητεία⁸⁵, η οποία ως διαδικασία μετασχηματισμοῦ της πνευματικῆς υπόστασης του ἀνθρώπινου υποκειμένου συναρτάται με την ἐπίτευξη της αυτογνωσίας και την κατανόηση της ἀντικείμενης πραγματικότητας, ἐγχείρημα που την ἀναδεικνύει σε «ἐπιστήμην θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων»⁸⁶.

Στο ἔργο του Επίκτητου ἐν προκειμένῳ ὁ ὅρος «φιλοσοφία» ἢ καὶ τὰ παράγωγά του ἀπαντώνται διακόσιες πέντε (205) φορές. Πρόκειται για ἕνα ιδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ στοιχείο που ἀναδεικνύει τὴ σκοπιὰ, τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς προθέσεις του Επίκτητου γιὰ τὴ φιλοσοφία. Ἀναντίλεκτα ἡ φιλοσοφία εἶναι τρόπος ζωῆς καὶ καθημερινή στάση ἀπέναντι στα πράγματα μὴ περιοριζόμενη σε μὴ θεωρητικὴ ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ πεδίο αὐτοσυνειδησίας καὶ ἠθικῆς

82. SVF, II, 35 [Χρησιμοποιεῖται ἡ ἐκδοσὴ Arnim Ioannes v. (ed.), *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Vol I-IV, Stuttgartiae, B.G. Teubneri, 1964 [1903-1924]]· πβ. Jean-Baptiste Gourinat, *Οἱ στωικοὶ γιὰ τὴν ψυχὴ*, μτφ. Κων/νος Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1999, σσ. 15-16.

83. SVF, II, 131 καὶ III, 293· πβ. Jean-Baptiste Gourinat, *Οἱ στωικοὶ γιὰ τὴν ψυχὴ*, σ. 16.

84. SVF, III, 5· Ο.π., III, 6: «τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας τὸ ἀκολουθῶς τῇ φύσει ζῆν»· πβ. Α. Α. Long, *Ἡ ἐλληνιστικὴ φιλοσοφία*, σσ. 313-314.

85. Α. Α. Long, *Ἡ ἐλληνιστικὴ φιλοσοφία*, σσ. 324-328.

86. SVF, II, 36. Ἡ συγκεκριμένη ἀντίληψη γιὰ τὴ φιλοσοφία ἐπιβιώνει στους μεταγενέστερους χρόνους ἕως καὶ τὶς ἀπαρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνα. Βλ. ἐνδεικτικὰ Κωσταντίνος Θ. Πέτσιος, *Ἀπηχήσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Edmundus Purchotius στὴ Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, Ἰωάννινα, 2012, σ. 17.

δράσης. Ο Επίκτητος ορίζει την φιλοσοφία ως «τὴν περὶ βίον ἐπιστήμην»⁸⁷ υποστηρίζοντας ότι αποτελεί «ἐφόδιον [...] εἰς τὸν βίον»⁸⁸ και ο φιλόσοφος, συνεπῆς με την παράδοση του στωικού σοφού⁸⁹, κατανοείται ως ένα κοινωνικό και πολιτικό ον, με γνώση και συμμετοχή στο κοινωνικό γίγνεσθαι, που αγωνίζεται για την ελευθερία και την αξιοπρέπεια του ως πολίτης του κόσμου.

Το φιλοσοφεῖν - «ἔστω φορτικὸν τὸ ὄνομα»⁹⁰ - εἶναι μια καθημερινή προσπάθεια, μια διαρκῆς ἐνάσκησις που ἀπελευθερώνει τὸ ἄτομο, καθὼς ἡ φιλοσοφία «ἐστὶν ἡ ταῖς ἀληθείαις ἐλευθερία»⁹¹. Στὸ ἐρώτημα «τί ἐπαγγέλλεται φιλοσοφία»⁹² καθιστᾶ σαφές ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ τέχνη τοῦ βίου που ἀσχολεῖται με τὴ ζωὴ τοῦ καθενός ξεχωριστά⁹³ κι ὄχι με τὶς ζωές των ἄλλων ἢ με οἰοιοδήποτε ἐξωτερικὸ πρᾶγμα. Με ἐμφαση ἐπισημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ πρακτικὴ δραστηριότητα κι ὡς ἐκ τούτου δὲν περιορίζεται στὴ στείρα ἀναπαραγωγὴ θεωριῶν, ἀλλὰ στοχεύει στὴν ἐμπέδωσι τους και στὴν ἐφαρμογὴ τους⁹⁴. Ἡ «ἀρχὴ τοῦ φιλοσοφεῖν» εἶναι ἡ «αἴσθησις τοῦ ἰδίου ἡγεμονικοῦ πῶς ἔχει»⁹⁵ και τὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου συγκεφαλαιώνεται στὴ διατήρησι τοῦ ἡγεμονικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς κατὰ φύσιν⁹⁶. Ὅπως οἱ καρποὶ θέλουν χρόνο γιὰ νὰ ωριμάσουν, με παρόμοιο τρόπο και τὸ ἡγεμονικὸ μέρος τῆς

87. *Διατριβαί*, Δ', α', 118· *Ο.π.*, Δ', δ', 11: «ἐπὶ τὸ βιοῦν παρασκευή»· πβ. Ἰωάννης Γ. Δελλῆς, *Φιλοσοφικὴ συμβουλευτικὴ: Ἡ Φιλοσοφία ὡς «θεραπεία»*, Αθήνα, τυπωθῆτω, 2005, σ. 52.

88. *Διατριβαί*, Γ', κα', 9.

89. Βλ. σχετικὰ Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, «Πολιτικὴ και κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τοῦ στωικοῦ σοφοῦ», *Φιλοσοφία*, 34 (2004), σσ. 210-218.

90. *Διατριβαί*, Δ', α', 113.

91. Στὸ ἴδιο.

92. *Διατριβαί*, Α', ιε'· πβ. Άννα Πόταγα, «Τι ἐπαγγέλεται φιλοσοφία», στο: Χρῖστος Α. Τέζας (ἐπιμ.), *Επίκτητος. Ἡ ζωὴ και τὸ ἔργο του*, Πρακτικὰ Επιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ἰουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 45-56.

93. *Διατριβαί*, Α', ιε', 2: «οὕτως τῆς περὶ βίον τέχνης ὅλη ὁ βίος αὐτοῦ ἐκάστου».

94 Βλ. σχετικὰ τὴν παρομοίωσι με τὸ φαγητὸ και τὸ στομάχι ὁ.π., Γ', κα', 1-3.

95. *Ο.π.*, Α', κοτ', 15.

96. *Ο.π.*, Γ', ι', 16: «οὐ γάρ ἐστὶν ἔργον τοῦ φιλοσόφου ταῦτα τὰ ἐκτὸς τηρεῖν, οὔτε τὸ οἰνάριον οὔτε τὸ ἐλάδιον οὔτε τὸ σῶμάτιον, ἀλλὰ τί; τὸ ἴδιον ἡγεμονικόν».

ψυχής θέλει άσκηση για να συμβαδίζει με τη φύση ιδιαίτερα σε αντίξοες συνθήκες⁹⁷.

Η ενδυνάμωση του ηγεμονικού είναι μια βαθμιαία διαδικασία η οποία έχει ως πρώτο στάδιο την άσκηση «ἐπὶ τῆς θεωρίας»⁹⁸. Η εκγύμναση κατ' αναλογία με το σώμα της ψυχής και το «τῆς ψυχῆς ἐπιμελεῖσθαι»⁹⁹ έχει σωκρατική προέλευση και ο Επίκτητος ειδικά για τις φαντασίες και τα φαινόμενα σημειώνει ότι «καθ' ἡμέραν ἔδει γυμνάζεσθαι»¹⁰⁰. Η μάθηση του θεωρητικού σκέλους, στο πλαίσιο του οποίου «πρῶτον δεῖ σε τοῖς ὀνόμασι παρακολουθεῖν»¹⁰¹, συνδυάζεται με την «μελέτην»¹⁰² και την «ἄσκησιν»¹⁰³. Είναι σαφές ότι η φιλοσοφία έχει ως αφετηρία την απόκτηση θεωρητικής σκευῆς, ακολουθεί η διανοητική επεξεργασία και ο στοχασμός επάνω στις προβληματικές που τίθενται και στο τελικό της στάδιο, το πρακτικό, απαιτεί άσκηση. Η άσκηση είναι εκείνη η διαδικασία που θα μετουσιώσει το θεώρημα σε πράξη με την

97. Ο.π., Γ', θ', 11: «τὸ ἡγεμονικὸν ἡμῶν κατὰ φύσιν ἔχειν καὶ διεξάγειν»· Ο.π., Γ', ι', 11: «τί κωλύει πυρέσσοντα κατὰ φύσιν ἔχειν τὸ ἡγεμονικόν; ἐνθάδ' ὁ ἔλεγχος τοῦ πράγματος, ἡ δοκιμασία τοῦ φιλοσοφοῦντος»· Ο.π., Γ', ιε', 13: «ἢ τὸ ἡγεμονικὸν σε δεῖ ἐξεργάζεσθαι τὸ σαυτοῦ ἢ τὰ ἐκτός»· Ο.π., Α', ιε', 4: «ἐν πάσῃ περιστάσει τηρήσω τὸ ἡγεμονικὸν κατὰ φύσιν ἔχον»· Ο.π., Α', ιε', 7: «Οὐδέν, ἔφη, τῶν μεγάλων ἄφνω γίνεται, ὅπου γε οὐδ' ὁ βότρυς οὐδὲ σῦκον».

98. Ο.π., Α', κοτ', 3· πβ. John Sellars, *The Art of Living*, σσ. 108-109.

99. Διατριβαί, Γ', α', 19: «Σωκράτης πάντας ἔπειθε τοὺς προσιόντας ἐπιμελεῖσθαι ἑαυτῶν»· πβ. Rodrigo Sebastián Braicovich, «On the notion of Ethical Exercises in Epictetus», *Prometeus-Filosofia*, 15 (2014), σσ. 126-127. Βλ. σχετικά Πλάτων, *Απολογία*, 29d· πβ. Πλάτων, *Αλκιβιάδης*, Α', 128b - 129a. Βλ. σχετικά W.K.C. Guthrie, *Σωκράτης*, σσ. 203 κ.ε., 207-210· Γεωργία Αποστολοπούλου, «Ο Σωκράτης, η αυτογνωσία και η αυτοσυνειδησία», στο: *Ξανά για τον Σωκράτη*, Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Νίκο Κ. Ψημμένο, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τομέας Φιλοσοφίας, 2004, σσ. 95-109, ιδ. σσ. 103 κ.ε.

100. Διατριβαί, Γ', η', 1· Ο.π., Γ', γ', 14: «Πρὸς τοῦτο μάλιστα τὸ εἶδος αὐτὸν γυμναστέον. εὐθὺς ὀρθρου προελθὼν ὃν ἂν ἴδῃς, ὃν ἂν ἀκούσῃς, ἐξέταζε, ἀποκρίνου ὡς πρὸς ἐρώτημα. τί εἶδες; καλὸν ἢ καλήν; ἔπαγε τὸν κανόνα. ἀπροαίρετον ἢ προαιρετικόν; ἀπροαίρετον: αἶρε ἔξω»· πβ. John Sellars, *The Art of Living*, σ. 110 και ιδ. σημ. 16.

101. Διατριβαί, Β', ιδ', 14.

102. Ο.π., Β', θ', 13.

103. Ο.π., Β', θ', 14. Για το θέμα της άσκησης στον Επίκτητο βλ. B. L. Hijmans, *Άσκησις, Notes on Epictetus' Educational System*. Πβ. Rodrigo Sebastián Braicovich, «On the notion of Ethical Exercises in Epictetus», σσ. 126-138, όπου παρατίθενται παραδείγματα ηθικών ασκήσεων.

επικουρία της λογικής¹⁰⁴, καθώς «όπως με άλλες τέχνες, η εξειδικευμένη μάθηση θα απαιτήσει και *ἄσκησις* και μια κατανόηση των σχετικών θεωρητικών αρχών»¹⁰⁵. Η ενασχόληση με την φιλοσοφία είναι συνεπώς μια συστηματική διαδικασία με ανάγκη συνέπειας και αφοσίωσης, ενώ πολλές από τις υποδείξεις της φιλοσοφίας «παράδοξα φαίνεται τοῖς ἀπείροις»¹⁰⁶. Επιπλέον, χρειάζεται θυσίες και ανεξάντλητη υπομονή, γι' αυτό πριν αποφασίσει κάποιος να αφοσιωθεί στη μελέτη της οφείλει να γνωρίζει τη φύση του εγχειρήματος και τις ατομικές δυνατότητές του¹⁰⁷. Ο Επίκτητος παρουσιάζει με ιδιαίτερη έμφαση τις δυσκολίες που θα συναντήσει ο φιλόσοφος τονίζοντας ότι «ἀγρυπνήσαι δεῖ, πονῆσαι, νικῆσαι τινὰς ἐπιθυμίας, ἀπελθεῖν ἀπὸ τῶν οἰκείων, ὑπὸ παιδαρίου καταφρονηθῆναι, ὑπὸ τῶν ἀπαντώντων καταγελασθῆναι, ἐν παντὶ ἔλασσον ἔχειν, ἐν ἀρχῇ, ἐν τιμῇ, ἐν δίκῃ»¹⁰⁸.

Ο στωικός φιλόσοφος διερωτάται στο δεύτερο βιβλίο των *Διατριβών* «τίς ἀρχὴ φιλοσοφίας;» απαντώντας ότι είναι «συναίσθησις τῆς αὐτοῦ ἀσθενείας καὶ ἀδυναμίας περὶ τὰ ἀναγκαῖα»¹⁰⁹. Ο άνθρωπος από τη φύση του γεννιέται με τις ἐμφυτεῖς ιδέες, ωστόσο στην εφαρμογή αυτών στις επιμέρους καταστάσεις της εμπειρικής πραγματικότητας προκύπτουν αρκετές διαφωνίες και συγκρούσεις. Σε αυτό το σημείο παρεμβαίνει η φιλοσοφία με ένα πενταπλό ρόλο: «την ἀναγνώριση της σύγκρουσης των ανθρώπων μεταξύ τους και την ἀναζήτηση εκείνου για

104. Για τη σχέση του Επίκτητου με τη λογική ως ένα από τα τρία μέρη της στωικής φιλοσοφίας βλ. αναλυτικά Jonathan Barnes, *Logic and the Imperial Stoa*, σσ. 24-125· Τζαίησον Ξενάκης, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, σσ. 49-68 [: Λογικά Ζητήματα].

105. John Sellars, *The Art of Living*, σ. 109. Βλ. και B. L. Hijmans, *Ἀσκησις*, σ. 67.

106. *Διατριβαί*, Α', κε', 33· Ο.π., Β', α', 1· πβ. Thomas Bénatouil, «Les possessions du sage et le dépouillement du philosophe. Un paradoxe socratique et ses reprises stoïciennes», *Rursus*, 3 (2008), σσ. 8-10, ηλεκτρονική έκδοση, όπως ανακτήθηκε στις 29/08/2017 από το <https://rursus.revues.org/213>.

107. *Διατριβαί*, Γ', ιε', 9: «ἄνθρωπε, σκέψαι πρῶτον τί ἐστὶ τὸ πρᾶγμα, εἴτα καὶ τὴν σαυτοῦ φύσιν, τί δύνασαι βαστάσαι».

108. Ο.π., Γ', ιε', 11· πβ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 109.

109. Ο.π., Β', ια', 1.

το οποίο αρχίζει η σύγκρουση, και η *κατάκριση* και η αμφιβολία γι' αυτό που απλώς θεωρείται σωστό, κάποιο είδος *έρευνας* σχετικά μ' αυτό που έχει αποφασιστεί, για να βρεθεί αν είναι όντως σωστό, και συγχρόνως η *εύρεση* κάποιου *κανόνα*, όπως βρήκαμε τη ζυγαριά, για να υπολογίσουμε τα βάρη, όπως βρήκαμε το αλφάδι για των υπολογισμών των ίσων και των καμπυλωτών αντικειμένων¹¹⁰. Οι άνθρωποι επιβάλλεται να κατανοήσουν ποια είναι η φύση της φιλοσοφίας και τι σηματοδοτούν οι έννοιες καλό, καλό, συμφέρον, ασύμφορο¹¹¹, ώστε να οδηγηθούν και στην αναγνώριση της σύγκρουσης. Η «τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις»¹¹², όπως και στον Αντισθένη, αποτελεί τον προθάλαμο για αντιληφθεί κάποιος τη σπουδαιότητα της φιλοσοφίας για μια αξιοβίωτη ζωή. Μόλις οριοθετηθούν αυτές οι έννοιες μπορεί να αναγνωστούν τα αίτια, οι αφορμές των διενέξεων και οι πιθανοί τρόποι επίλυσης τους. Η τελευταία βαθμίδα αυτής της προσπάθειας είναι ίσως η πλέον δύσκολη. Ο Επίκτητος θεωρεί σπουδαία κατάκτηση την ύπαρξη ενός πρόχειρου κανόνα που θα μπορεί να εφαρμόζει ο άνθρωπος και σπεύδει να διευκρινίσει ότι έργο της φιλοσοφίας είναι το «ἐπισκέπτεσθαι καὶ βεβαιοῦν τοὺς κανόνας»¹¹³, ενώ η χρήση των κανόνων είναι «τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ ἔργον»¹¹⁴.

110. *Ο.π.*, Β', ια', 13: «αἰσθησις μάχης τῆς πρὸς ἀλλήλους τῶν ἀνθρώπων καὶ ζήτησις τοῦ παρ' ὃ γίνεται ἡ μάχη καὶ κατάγνωσις καὶ ἀπιστία πρὸς τὸ ψιλῶς δοκοῦν, ἔρευνα δέ τις περὶ τὸ δοκοῦν εἰ ὀρθῶς δοκεῖ καὶ εὗρεσις κανόνος τινός, οἷον ἐπὶ βαρῶν τὸν ζυγὸν εὗρομεν, οἷον ἐπὶ εὐθέων καὶ στρεβλῶν τὴν στάθμην»· πβ. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 233, σημ. 24.

111. *Διατριβαί*, Β', κδ', 15: «πῶς παραδεικνύω σοὶ τὴν μάχην τῶν πολλῶν ἀνθρώπων, καθ' ἣν διαφέρονται περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν καὶ συμφερόντων καὶ ἀσυμφόρων, αὐτὸ τοῦτο τί ἐστὶ μάχη οὐκ εἰδότες».

112. *Ο.π.*, Α', ιζ', 12· πβ. John Sellars, *The Art of Living*, σ. 109· Βούλα Τσούνα-McKiraham, «Οι σωκρατικοί φιλόσοφοι και ο Επίκτητος», σ. 26.

113. *Διατριβαί*, Β', ια', 24-25.

114. *Ο.π.*, Β', ια', 25.

II. Τα γνωρίσματα του φιλοσόφου

Η ευθύνη του φιλοσόφου για την ολοκλήρωση της αποστολής της φιλοσοφίας είναι αναπαλλοτρίωτη, καθώς διαπαιδαγωγεί νέους ανθρώπους και επηρεάζει την κοινωνία στην οποία ζει και διδάσκει. Γι' αυτό το λόγο οι θεωρητικές του προτάσεις θα πρέπει να εφαρμόζονται πλήρως και σε πρακτικό επίπεδο, να διαπιστώνεται η επενέργειά τους στον καθημερινό ανθρώπινο βίο. Παρομοιάζεται μάλιστα η δυσκολία του έργου του φιλοσόφου με τη ρίψη του λίθου του Αίαντος¹¹⁵. Ο Επίκτητος καλεί τους επίδοξους φιλοσόφους να σκεφτούν την αιδώ που θα νιώσουν αν αποκαλυφθεί η ασυνέπεια τους και η έλλειψη θεωρητικής τους κατάρτισης, όταν για παράδειγμα κάποιος επισημάνει ότι «φιλόσοφε, ἄλλα λέγεις ἐν τῇ σχολῇ: τί ἡμᾶς ἐξαπατᾷς; τί σκώληξ ὢν λέγεις, ὅτι ἄνθρωπος εἶ;»¹¹⁶. Ως εκ τούτου φιλόσοφος είναι εκείνος που συμπεριφέρεται πρώτιστα στον εαυτό του ως φιλόσοφος, δε διαλαλεί την ιδιότητά του, αλλά με τις πράξεις του και τη στάση του το καθιστά απόλυτα σαφές. Σημειώνει σχετικά ο Επίκτητος ότι «ἄρκοῦ οὖν ἐν παντὶ τῷ εἶναι φιλόσοφος εἰ δὲ καὶ δοκεῖν βούλει [τῷ εἶναι], σαυτῷ φαίνου καὶ ἱκανὸς ἔσῃ»¹¹⁷. Παράλληλα, οφείλει να ζει «ἀλύπως, ἀφόβως, ἀταράχως»¹¹⁸ και να σέβεται τις σχέσεις που αναπτύσσονται εντός του κοινωνικού συνόλου. Συν τοις άλλοις ο φιλόσοφος πρέπει να νιώθει σίγουρος για τον εαυτό του, να έχει ασκηθεί πνευματικά όσο το δυνατό περισσότερο στα θέματα που διδάσκει και να αισθάνεται ελεύθερος.

Στο πορτρέτο του φιλοσόφου που φιλοτεχνεί ο Επίκτητος προστίθεται και η απαίτηση να μην επιζητά ουδέποτε τον έπαινο και να μην

115. Ο.π., Β', θ', 22' πβ. Όμηρος, *Ιλιάς*, Μ 378-386. Βλ. Ευστάθιος, «Σχόλια εις την Ομήρου *Ιλιάδα*», στο: Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis, *Commentarii ad Homeri Iliadem*, Ad fidem exempli Romani editi, Tomus III, Lipsiae, 1829, σ. 121.

116. *Διατριβαί*, Δ', α', 142.

117. *Εγχειρίδιον*, κγ'· Ο.π., μστ', 1: «Μηδαμοῦ σεαυτὸν εἴπης φιλόσοφον μηδὲ λάλει τὸ πολὺ ἐν ιδιώταις περὶ τῶν θεωρημάτων, ἀλλὰ ποίει τὸ ἀπὸ τῶν θεωρημάτων».

118. *Διατριβαί*, Β', ιδ', 8. Βλ. διεξοδικά την ανάλυση των ὁρων στις σσ. 132-136.

προσβλέπει στον αριθμό του ακροατηρίου του¹¹⁹. Αντίθετα, καλείται να αντιμετωπίσει την αρχικά αρνητική στάση και την υποτίμηση του περίγυρου¹²⁰, γι' αυτό σε καμία περίπτωση ένας φιλόσοφος δεν πρέπει να ασχολείται με το αν τον περιφρονούν ή αν τον σχολιάζουν¹²¹ και ουδέποτε δεν πρέπει να γίνει «τὸ ψυχάριον ἀντὶ δακτυλιαίου δίπηχυ»¹²² όταν ακούσει ότι είναι ο καλύτερος φιλόσοφος. Πρόκειται για ιδιαίτερα παραστατικές εκφράσεις του Επικτήτου στις οποίες αποτυπώνεται η φλυαρία, η ανασφάλεια και η εγωπάθεια εκείνων που εμφανίζονται να διεκδικούν με υπερφίαλο τρόπο το προσωνύμιο του φιλοσόφου. Ένας αληθινός φιλόσοφος έχει ως καθρέφτη μόνο τις κρίσεις του κι ο Επικτήτος λαμβάνοντας αφορμή από ένα περιστατικό με πρωταγωνιστή τον Διογένη λέγει ότι «ἄνθρωπος γὰρ δακτύλῳ οὐ δείκνυται ὡς λίθος ἢ ὡς ξύλον, ἀλλ' ὅταν τις τὰ δόγματα αὐτοῦ δείξῃ, τότε αὐτὸν ὡς ἄνθρωπον ἔδειξεν»¹²³. Ο φιλόσοφος είναι θαυμαστέος αποκλειστικά για καθαυτή την ιδιότητα του και δεν πρέπει να ενδιαφέρει τους πολίτες η εξωτερική του εμφάνιση ή τα σωματικά γνωρίσματα¹²⁴.

Σε συνάφεια με όσα αναφέραμε παραπάνω ένας αληθινός σοφός καλείται να αποτιμήσει τις δυνατότητες του εάν έχει την ικανότητα να ιδρύσει σχολή στην οποία θα μεταλαμπαδεύσει τις γνώσεις και την εμπειρία του. Ως προς αυτό το σημείο ο Επικτήτος θεωρεί ότι «καὶ ἡλικίαν εἶναι δεῖ καὶ βίον καὶ θεὸν ἡγεμόνα»¹²⁵, και συνεπώς δεν μπορεί

119. Ο.π., Γ', κγ', 19: «χάσκων περὶ τοὺς ἐπαινέσοντας καὶ ἀριθμῶν τοὺς ἀκούοντάς».

120. *Εγχειρίδιον*, κβ': «Εἰ φιλοσοφίας ἐπιθυμεῖς, παρασκευάζου αὐτόθεν ὡς καταγελασθησόμενος, ὡς καταμωκησομένων σου πολλῶν, ὡς ἐρούντων ὅτι «ἄφνω φιλόσοφος ἡμῖν ἐπανελήλυθε» καὶ «πόθεν ἡμῖν αὕτη ἡ ὀφρὺς;»· *Διατριβαί*, Β', ιδ', 29: «τί οὖν; καταγελῶνται ὑπὸ τῶν πολλῶν: καὶ γὰρ ἐκεῖ οἱ θεαταὶ ὑπὸ τῶν ἐμπόρων»· πβ. Thomas Bénatouil, «Theôria and scholê in Epictetus and Marcus Aurelius: Platonic, Stoic or Socratic?», στο: A. G. Long (ed.), *Plato and the Stoics*, Cambridge University Press, 2013, σ. 151.

121. *Διατριβαί*, Γ', β', 9-10: «μή τις σου καταφρονήσῃ [...] μή τις τι περὶ σοῦ λέγει».

122. Ο.π., Γ', β', 11.

123. Ο.π., Γ', β', 12.

124. Ο.π., Α', η', 11-16.

125. Ο.π., Γ', κα', 11-12.

να επαγγέλλεται τον φιλόσοφο ο καθείς που δηλώνει ότι έχει θεωρητική επάρκεια και ρητορική ικανότητα. Ο φιλόσοφος δεν «παρακαλεῖ»¹²⁶ το ακροατήριο, αλλά καλεί «ἐπ’ ἀκρόασιν»¹²⁷ και με τη στάση του, τα λεγόμενα του αποτελεί πόλο ενδιαφέροντος στον οποίο στρέφονται αυτοβούλως οι άνθρωποι, διαφορετικά «ὁ τοῦ φιλοσόφου λόγος, νεκρός ἐστι καὶ αὐτὸς καὶ ὁ λέγων»¹²⁸.

Προς επίρρωση αυτών των θεμάτων αφιερώνεται η όγδοη διατριβή στο τέταρτο βιβλίο των *Διατριβών* στο οποίο ο Επίκτητος οριοθετεί το έργο του φιλοσόφου, αναδεικνύει τη σπουδαιότητα του για τον άνθρωπο και προσδιορίζει το ρόλο του εντός της κοινωνίας. Διευκρινίζει ότι φιλόσοφος δεν είναι όποιος «τρίβωνα [...] ἔχει καὶ κόμην»¹²⁹, αλλά όποιος «ὀρθὸν ἔχειν τὸν λόγον»¹³⁰ και εφαρμόζει τις λογικές αρχές στην πραγματικότητα αντιλαμβανόμενος τις αιτίες και τις συνέπειες των πραγμάτων. Συνήθως, θεωρείται εύκολη και ελκυστική η φιλοσοφική μύηση, με αποτέλεσμα κάποιοι να στρέφονται σε αυτή «ὥς οἱ κακοστόμαχοι πρὸς τι βρωμάτιον»¹³¹ και απογοητευόμενοι από τη δυσκολία που συναντούν να κινούνται έπειτα «εὐθὺς ἐπὶ τὸ σκῆπτρον, ἐπὶ τὴν βασιλείαν»¹³². Η φιλοσοφία προφανώς δεν επαγγέλλεται κοινωνική άνοδο, πλούτο και αξιώματα, ούτε την κατάκτηση μιας ρητορικής επιδεξιότητας. Αντίθετα είναι μια συνεχής προσπάθεια η οποία στο αρχικό της στάδιο χρειάζεται επιμονή και αφοσίωση. Ο Επίκτητος προστάζει «σαυτῷ φιλοσόφησον ὀλίγον χρόνον»¹³³ για να μπορέσει το άτομο να ωριμάσει και να υπομείνει τις προκλήσεις της φιλοσοφικής μαθητείας. Σε μια από τις παρομοιώσεις που συνηθίζει

126. Ο.π., Γ', κγ', 27.

127. Στο ίδιο· Ιωάννης Γ. Δελλής, *Φιλοσοφική συμβουλευτική*, σ. 51.

128. *Διατριβαί*, Γ', κγ', 28-29.

129. Ο.π., Δ', η', 5.

130. Ο.π., Δ', η', 12.

131. Ο.π., Δ', η', 34.

132. Στο ίδιο.

133. *Διατριβαί*, Δ', η', 36.

παραλληλίζει τη διαδικασία και τη σημασία του καιρού στην ωρίμανση ενός σπόρου με την ανάγκη σταδιακής φιλοσοφικής παιδείας, ώστε ο εν δυνάμει φιλόσοφος να μάθει να ζει «κατὰ φύσιν»¹³⁴ και να αποκτήσει «τὴν ἀνδρὸς ἀγαθοῦ παρασκευήν»¹³⁵.

Οι προϋποθέσεις για να ασχοληθεί κάποιος με την φιλοσοφία είναι απλές, αλλά συνάμα επώδυνες για τους περισσότερους ανθρώπους που επαναπαύονται στην υποτιθέμενη τελειότητά τους. Πρώτον και κυριότερο όποιος ενδιαφέρεται να εισέλθει στην κοινότητα των φιλοσόφων οφείλει δίχως άλλο «ἀποβαλεῖν <τὴν> οἴησιν»¹³⁶. Η ἐπαρση, η εμμονή σε προσωπικές απόψεις και η αίσθηση της αυθεντίας απέχουν ριζικά από τις αρετές που πρεσβεύει και από το βίο που επιθυμεί να σμιλέψει η φιλοσοφία. Ἄλλωστε «ἀμήχανον γάρ, ἅ τις εἰδέναι οἶεται, ταῦτα ἄρξασθαι μανθάνειν»¹³⁷. Ο Επίκτητος θα προσθέσει στην αποβολή της οἴησης την ικανότητα και τη διάθεση του ανθρώπου να ακούει¹³⁸, γιατί η ακρόαση είναι προαπαιτούμενο της μάθησης. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ενδιαφερόμενος πρέπει να προσέρχεται στο φιλόσοφο όχι από περιέργεια, αλλά με γνήσιο ενδιαφέρον να καταθέσει τον προβληματισμό του και να συμμετέχει στην διαπίστωση των εσφαλμένων κρίσεων, ή με τη διατύπωση του Επίκτητου «ἐλέγξωμεν ἀλλήλους: εἴ τι ἔχω κακὸν δόγμα, ἄφελε αὐτό: εἴ τι ἔχεις, θές εἰς τὸ μέσον. τοῦτό ἐστι φιλόσοφον συμβάλλειν»¹³⁹.

134. Ο.π., Δ', η', 40.

135. Ο.π., Δ', η', 43.

136. Ο.π., Β', ιζ', 1' *Εγχειρίδιον*, κβ': «σὺ δὲ ὀφρὺν μὲν μὴ σχῆς: τῶν δὲ βελτίστων σοι φαινομένων οὕτως ἔχου, ὥς ὑπὸ τοῦ θεοῦ τεταγμένος εἰς ταύτην τὴν χώραν».

137. *Διατριβαί*, Β', ιζ', 1.

138. Ο.π., Β', κδ', 10: «ἐκεῖνο δὲ πᾶς ἂν τις ὁμολογήσῃ μοι δοκεῖ, ὅτι ποσῆς γέ τινος τριβῆς περὶ τὸ ἀκούειν προσδεῖται ὁ τῶν φιλοσόφων ἀκουσόμενος. ἢ γὰρ οὐ;» Ο.π., Β', κδ', 29: «ἀλλὰ μόνον δείκνυε σαυτὸν οἷον τοῦ ἀκούειν καὶ ὄψει, πῶς κινήσεις τὸν λέγοντα».

139. Ο.π., Γ', θ', 13.

III. Η αποστολή του φιλοσόφου

Η αποστολή ενός φιλοσόφου έχει ως αφετηρία την εμπέδωση της διάκρισης «τῶν ἐφ’ ἡμῖν» και των «οὐκ ἐφ’ ἡμῖν». Όλοι μας, ακόμα και ο φιλόσοφος, χρειάζεται να ασκουμαστε και να έχουμε πάντοτε υπόψη μας τον κανόνα «τί ἐμὸν καὶ τί οὐκ ἐμὸν καὶ τί μοι ἔξεστιν καὶ τί μοι οὐκ ἔξεστιν»¹⁴⁰ για να μην ταρασσόμαστε και λυγίζουμε μπροστά σε εξωτερικές και δύσκολες καταστάσεις, όπως ο θάνατος, η φυλακή, η εξορία, οι απειλές, η τυραννία. Η ανάδειξη της σπουδαιότητας αυτής της διάκρισης και της σημασίας της εξάσκησης αποτελεί «τὸ τοῦ φιλοσόφου δῶρον»¹⁴¹ στον άνθρωπο. Ο φιλόσοφος είναι ανάγκη με την εμπειρία του να αποκαλύπτει ότι οι στρεβλώσεις και οι λανθασμένες ενέργειες προέρχονται αιτιακά από «ὑπολήψεις καὶ δόγματα»¹⁴² που σχηματίζει ο άνθρωπος για τα πράγματα και όχι από καθαυτές τις καταστάσεις. Ταυτόχρονα με τον ίδιο τον τρόπο ζωής του οφείλει να υπερασπίζεται τις απόψεις του, όπως έπραξε ο Σωκράτης, η φιλοσοφική στάση του οποίου συνιστά ένα αρχετυπικό πρόγραμμα για τους Στωικούς και τον Επίκτητο. Κανένα από τα «οὐκ ἐφ’ ἡμῖν» δεν μπορεί να κατισχύσει του φρονήματος του, έτσι ο φιλόσοφος δε διδάσκει την καταφρόνηση των ἐκτός¹⁴³, αλλά κηρύσσει το νόμο της φύσης και του θεού, σύμφωνα με τον οποίο πάντοτε το καλύτερο θα υπερισχύει του χειρότερου, πάντοτε οι ορθές κρίσεις θα υπερνικούν τον εξωτερικό εξαναγκασμό¹⁴⁴.

Ο Επίκτητος αντιδιαστέλλει τον φιλόσοφο προς τον απαίδευτο άνθρωπο εδραζόμενος σ’ αυτή τη διάκριση, υποστηρίζοντας ότι για να

140. Ο.π., Α’, α’, 21-22.

141. Ο.π., Γ’, κστ’, 36.

142. Ο.π., Α’, ια’, 33.

143. Ο.π., Α’, κθ’, 9-11.

144. Ο.π., Α’, κθ’, 19: «ἀλλὰ δεῖξον ὅτι χεῖρονα ἔχων δόγματα κρατεῖ τοῦ κρείττονος ἐν δόγμασιν. οὐ δεῖξεις· οὐδ’ ἐγγύς. νόμος γάρ τῆς φύσεως. καὶ τοῦ θεοῦ οὗτος τὸ κρεῖσσον ἀεὶ περιγινέσθω τοῦ χείρονος».

έχει ο άνθρωπος «φιλοσόφου στάσιν»¹⁴⁵ οφείλει να ασχολείται με όσα ανήκουν στο πεδίο του ελέγχου του, με τον εσώτερο κόσμο του και όχι με τα εξωτερικά πράγματα. Λέγει σχετικά «ἢ περὶ τὰ ἔσω φιλοπονεῖν ἢ περὶ τὰ ἔξω»¹⁴⁶ και «ἢ περὶ τὰ ἔσω φιλοτεχνεῖν ἢ περὶ τὰ ἔξω»¹⁴⁷, φράσεις που επισημαίνουν ότι η φιλοσοφία είναι «πόνος» και «τέχνη», σχετίζεται δηλαδή με το μόχθο για μια αξιοπρεπή ζωή και με τη δημιουργία ενός ευδαίμονος βίου. Το συγκεκριμένο θέμα, τις διαφορές δηλαδή που υπάρχουν ανάμεσα στη συμπεριφορά του φιλοσόφου και του ιδιώτη, αναπτύσσει στη δέκατη ένατη διατριβή του τρίτου βιβλίου των *Διατριβών* και στο τεσσαρακοστό όγδοο κεφάλαιο του *Εγχειριδίου*. Ο απαίδευτος άνθρωπος προσδιορίζει τον εαυτό του και αποφαίνεται για την ευτυχία του ή τη δυστυχία του με κριτήριο τους άλλους, οι οποίοι σύμφωνα με την φιλοσοφική θεώρηση του Επίκτητου ανήκουν στα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», αφού πρόκειται για ετερόνομους παράγοντες στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς.

Αντίθετα ο φιλόσοφος αυτοπροσδιορίζεται, ενώ για τις κρίσεις του υπεύθυνη είναι αποκλειστικά η δική του προαίρεση. Σύμφωνα με την οπτική του Επίκτητου ο πρώτος δεν παύει να είναι ένα παιδί, ενώ ο δεύτερος προικισμένος να συμβάλλει στην πρόοδο, καθώς δεν θα κατηγορήσει ποτέ τον συνάνθρωπο ή το θεό για τις κακές επιλογές του, αλλά θα στραφεί με ταπεινότητα στον εαυτό του και θα προσπαθήσει να οδηγηθεί στην αυτογνωσία, χωρίς να τον απασχολούν τα πράγματα που δεν εξαρτώνται από τον ίδιο¹⁴⁸. Εν κατακλείδι, υπάρχουν δύο τρόποι αυτοπροσδιορισμού για τον άνθρωπο σύμφωνα με τον Επίκτητο, ανάλογα με τον τρόπο που επιθυμεί να αυτενεργεί, η πρώτη είναι «ιδιώτου στάσις καὶ χαρακτήρ» κατά την οποία «οὐδέποτε ἐξ ἑαυτοῦ

145. Ο.π., Γ', ιε', 13' *Εγχειρίδιον*, κθ': «τοῦτ' ἔστιν ἡ φιλοσόφου τάξιν ἐπέχειν ἡ ιδιώτου».

146. *Διατριβαί*, Γ', ιε', 13.

147. *Εγχειρίδιον*, κθ'.

148. Βλ. αναλυτικά *Διατριβαί*, Γ', ιθ', 1-6 και *Εγχειρίδιον*, μη', 2-3.

προσδοκᾷ ὠφέλειαν ἢ βλάβην, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἔξω» και η δεύτερη «φιλοσόφου στάσις καὶ χαρακτήρ» και στην οποία «πᾶσαν ὠφέλειαν καὶ βλάβην ἐξ ἑαυτοῦ προσδοκᾷ»¹⁴⁹. Η διαφορετική συμπεριφορά έχει ως αφετηρία τη διαπαιδαγώγηση, την ανατροφή και τη φιλοσοφική άσκηση.

Οι φιλόσοφοι διακηρύσσουν ότι ελεύθεροι είναι μόνον οι πεπαιδευμένοι άνθρωποι¹⁵⁰. Πρόκειται για μια αντίληψη ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, καθώς η ελευθερία σχετίζεται με τη δυνατότητα γνωσιακού αυτοπροσδιορισμού. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι Επίκτητος δεν διστάζει να συμβουλεύει ακόμη και τη μετοίκηση σε άλλη πόλη ή τη διακοπή της συναναστροφής με απαίδευτους ανθρώπους αν διαπιστώσει ότι πρόκειται για συνήθειες, για «παλαιὰ ἔθνη»¹⁵¹ που παρακωλύουν την ενασχόληση με τη φιλοσοφική παιδεία. Η συνεχής επικοινωνία με ιδιώτες μπορεί να οδηγήσει, επίσης, στο «ἐξομοιωθῆναι»¹⁵² με εκείνους, όπως η επαφή με την καπνιά¹⁵³.

Επιπρόσθετα ο φιλόσοφος οφείλει να διδάσκει τη σπουδαιότητα της άσκησης επάνω στους *τρεις τόπους*¹⁵⁴, καθώς ελλοχεύει ο κίνδυνος οι άνθρωποι να αναπτύξουν κακές συνήθειες και να εθιστούν «διὰ τῶν παρὰ φύσιν καὶ παραδόξων»¹⁵⁵. Η «ὄρεξις» και η «ἐκκλισις» έχουν σχέση με το αγαθό και το κακό, μπορούν να εφαρμοστούν επιτυχώς μόνο στα προαιρετικά έργα και η φιλοσοφία υποδεικνύει «πῶς ἐνδέχεται ἀπαραποδίστως ὀρέξει χρῆσθαι καὶ ἐκκλίσειν»¹⁵⁶. Η εναρμόνιση των επιλογών με τη λογική και η αποσαφήνιση των καθηκόντων αποτελούν μια σημαντική

149. *Εγχειρίδιον*, μη', 1.

150. *Διατριβαί*, Β', α', 22: «οἱ λέγουσι μόνους τοὺς παιδευθέντας ἐλευθέρους εἶναι».

151. *Ο.π.*, Γ', ιστ', 11.

152. *Ο.π.*, Γ', ιστ', 2.

153. *Ο.π.*, Γ', ιστ', 3: «ἀμήχανον τὸν συνανατριβόμενον τῷ ἡσβολωμένῳ μὴ καὶ αὐτὸν ἀπολαῦσαι τῆς ἀσβόλης».

154. *Ο.π.*, Α', δ', 1-5.

155. *Ο.π.*, Γ', ιβ', 1.

156. *Ο.π.*, Γ', ιδ', 10.

αποστολή για τον φιλόσοφο¹⁵⁷. Χωρίς την άσκηση και την απόκτηση συνήθειας στους δύο πρώτους τρόπους δεν μπορεί κάποιος να ευδοκιμήσει στο πνευματικό πεδίο, ώστε να φθάσει στον τρίτο. Ως «μέγιστον και πρώτον» έργο του φιλοσόφου θεωρείται το «δοκιμάζειν» και το «διακρίνειν»¹⁵⁸ τις φαντασίες. Ο επιτυχής έλεγχος οδηγεί στην αποφυγή της εξαπάτησης και της πλάνης. Ο Επίκτητος μέμφεται όσους υπερφίαλους καταπιάνονται απευθείας με τον τρίτο τρόπο, δηλαδή τη συγκατάθεση στις φαντασίες, νομίζοντας ότι με την άσκηση σε συλλογισμούς «μεταπίπτοντας, ήρωτῆσθαι περαίνοντας, ὑποθετικούς, ψευδομένους»¹⁵⁹ θα γίνουν απευθείας σοφοί. Ο ίδιος ο φιλόσοφος για να επιτελεί σωστά το έργο του πρέπει να έχει «ὄρεξιν ἀναπότευκτον, ἔκκλινιν ἀπερίπτωτον, ὁρμὴν καθήκουσαν, πρόθεσιν ἐπιμελῆ, συγκατάθεσιν ἀπρόπτωτον»¹⁶⁰.

Η προαίρεση¹⁶¹ αποτελεί την κατ' εξοχήν έννοια που οφείλουν να αποσαφηνίζουν και να οριοθετούν σημασιολογικά οι φιλόσοφοι. Επισημαίνεται ότι τόσο το αγαθό όσο και το κακό βρίσκονται «ἐν προαιρέσει»¹⁶², έτσι οι φιλόσοφοι οφείλουν να διδάσκουν ότι ουσιαστικά ο χαρακτήρας του ανθρώπου, οι προθέσεις του και οι πράξεις του ταυτίζονται απολύτως με την προαίρεσή του. Οι επιλογές του και οι κρίσεις του για τα πράγματα συναρτώνται αποκλειστικά από την προαίρεση, γι' αυτό ο φιλόσοφος της Νικόπολης σημειώνει ότι ο άνθρωπος είναι ο μόνος

157. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 231-244, όπου παρουσιάζονται οι κατάλληλες πράξεις σε συνάρτηση με τα αντίστοιχα καθήκοντα.

158. *Διατριβαί*, Α', κ', 7.

159. Ο.π., Γ', β', 6' πβ. Jonathan Barnes, *Logic and the Imperial Stoa*, σσ. 33-35.

160. *Διατριβαί*, Β', η', 29' Ο.π., Β', ιδ', 8.

161. Βλ. ενδεικτικά Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», *Φιλοσοφία*, 8-9 (1978-1979), σσ. 265-310· R. Dobbin, «Prohairesis in Epictetus», *Ancient Philosophy*, 11 (1991), σσ. 111-135· Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète: decision, volonté ou personne morale?», *Philosophie antique: Problèmes, Renaissances, Usages*, 5 (2005), Stoïcisme: physique, éthique, Presses Universitaires du Septentrion, σσ. 93-114· Cesare Cassanmagnago, «Il problema della “prohairesis” in Epitteto», *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica*, 69/2 (1977), σσ. 232-246. Αναλυτική παρουσίαση της προαίρεσης παραθέτουμε κατωτέρω στις σσ. 63-78.

162. *Διατριβαί*, Β', ι', 25.

υπεύθυνος για τις πράξεις του και οφείλει να προσέχει προκειμένου να αποφεύγει αισχρές καταστάσεις οι οποίες είναι καθόλα αξιοκατάκριτες¹⁶³. Οι πράξεις που βλάπτουν τους συνανθρώπους, που στοχεύουν σε αυξομείωση των περιουσιακών αγαθών αποκαλύπτουν μια φαύλη προαίρεση, έναν φαύλο χαρακτήρα. Τέτοιοι άνθρωποι απέχουν πολύ από την εμβίωση της πραγματικής σημασίας της φιλοσοφίας και προσέγγισαν «ὄνόματι μόνον πρὸς φιλοσοφίαν [...] καὶ τὰ θεωρήματα αὐτῆς»¹⁶⁴. Η προσωπικότητα σε τελική ανάλυση αποτελεί σμίλευση της αγαθής προαίρεσης μέσω της φιλοσοφικής μαθητείας.

Η ύπαρξη των θεών, η ομοίωση των ανθρώπων με αυτούς και η θεία πρόνοια αποτελούν επίσης περιεχόμενο της φιλοσοφικής διδασκαλίας¹⁶⁵. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Επίκτητος χαρακτηρίζει τον φιλόσοφο «Διὸς διάκονον»¹⁶⁶ που του έχει αναθέσει μια «ὕπηρεσίαν»¹⁶⁷ η οποία συνίσταται στο να κατανοήσουν οι άνθρωποι τη λειτουργία του κόσμου και το γίνεσθαι, ώστε «μηδέποτε ἐγκαλέσαι τινί, μὴ θεῷ, μὴ ἀνθρώπῳ: μὴ μέμψασθαι μηδένα»¹⁶⁸. Ἀλλωστε στο ερώτημα «τὸ δὲ φιλοσοφῆσαι τί ἐστίν» ο φιλόσοφος των *Διατριβών* απαντάει το «παρασκευάσασθαι πρὸς τὰ συμβαίνοντα [...] πρὸς τὸ πρῶως φέρειν τὰ συμβαίνοντα»¹⁶⁹, επαναφέροντας τον θεωρητικό προβληματισμό αναφορικά με τη νηφάλια σκέψη και την αλυπία. Ο Βασίλειος Κύρκος παρατηρεῖ σχετικά ότι «η

163. Ο.π., Γ', κστ', 7-9: «Αἰσχρὸν ἐστὶ σοι τὸ μὴ σὸν ἔργον, οὗ σὺ αἵτιος οὐκ εἶ, ὃ ἄλλως ἀπήντησέν σοι [...] ταῦτα ἐμάνθανες παρὰ τοῖς φιλοσόφοις; οὐδέποτε ἤκουσας, ὅτι τὸ αἰσχρὸν ψεκτὸν ἐστίν, τὸ δὲ ψεκτὸν ἄξιόν ἐστι τοῦ ψέγεσθαι;».

164. Ο.π., Γ', κστ', 13.

165. Ο.π., Β', ιδ', 11-13' πβ. Thomas Bénatouïl, «Theōria and scholē in Epictetus», σσ. 150-151, όπου και οι αναφορές στον Θεαίτητο και στους Νόμους του Πλάτωνος για τα ζητήματα της ομοίωσης με το θείο και της θείας πρόνοιας αντίστοιχα.

166. *Διατριβαί*, Γ', κδ', 65' πβ. Katerina Ierodiakonou, «The Philosopher as God's Messenger», στο: T. Scaltsas – A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 56-70, όπου αναλύεται τόσο το παρόν όσο και επόμενο απόσπασμα δίδοντας βαρύτητα στην εσωτερική, ψυχική διάσταση της ακολουθίας του θεού.

167. *Διατριβαί*, Γ', κδ', 114.

168. Ο.π., Γ', δ', 16.

169. Ο.π., Γ', ι', 6.

Φιλοσοφία έχει χρέος να προετοιμάσει τους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν τα συμβαίνοντα, τις μεταπτώσεις της ζωής, και μάλιστα για να γίνει σαφέστερος (ο Επίκτητος), προσθέτει: πράως φέρειν τὰ συμβαίνοντα, ν' αντιμετωπίσουν τη ζωή με πραότητα και καρτερία»¹⁷⁰. Ο φιλόσοφος καλείται να υποδείξει στον άνθρωπο τον τρόπο με τον οποίο θα είναι σε θέση να εναρμονίσει τη θέλησή του με τη θεία πρόνοια, διότι «τὸ μὲν ἔργον τοῦ φιλοσοφοῦντος τοιοῦτόν τι φανταζόμεθα, ὅτι δεῖ τὴν αὐτοῦ βούλησιν συναρμόσαι τοῖς γινομένοις»¹⁷¹. Χάρη σε αυτή την προσπάθεια δεν θα δυσανασχετούμε για τις αστοχίες της ζωής, «ὥς μήτε τι τῶν γινομένων ἀκόντων ἡμῶν γίνεσθαι μήτε τῶν μὴ γινομένων θελόντων ἡμῶν μὴ γίνεσθαι»¹⁷², κι έτσι θα αντιμετωπίζουμε τις αντιξοότητες του βίου με πραότητα και σοφία. Η σημαντικότερη αποστολή για τον άνθρωπο υπό το πρίσμα της παραπάνω φιλοσοφικής υπόμνησης είναι το «νοῆσαι τὸ βούλημα τῆς φύσεως»¹⁷³, καθώς «τα οφέλη της πίστης στη λογικότητα της πρόνοιας είναι η ειρήνη και η εσωτερική ελευθερία τα οποία, για τον Επίκτητο, συγκροτούν την αληθινή ευτυχία»¹⁷⁴.

IV. Φιλοσοφείν: θεωρητική και πρακτική γνώση

Ο Επίκτητος είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικός με τα ρητορικά σχήματα, τους συλλογισμούς, «τὰ εἶδη τῶν ἐπιχειρημάτων τε καὶ ἐνθυμημάτων»¹⁷⁵ και γενικότερα με ό,τι συναρτάται με τη ρητορική και ιδιαίτερα τη «λέξιν». Αν και αποδέχεται ότι η γνώση των θεωρητικών

170. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 233.

171. Διατριβαί, Β', ιδ', 7' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics. Epictetus and Happiness as Freedom*, London, continuum, 2007, σσ. 55-57' Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the Gods*, Athens, S. Saripolos' Library, 1976, σσ. 215-216.

172. Διατριβαί, Β', ιδ', 7.

173. Ο.π., Α', ιζ', 14.

174. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σσ. 56-57.

175. Διατριβαί, Α', η', 1.

σχημάτων αποτελεί απαραίτητο προπαρασκευαστικό στάδιο της ενασχόλησης με τη φιλοσοφία, δεν παραλείπει να ασκήσει έντονη κριτική σε όσους ταυτίζουν τη φιλοσοφία με την ανάγνωση θεωρητικών κειμένων. Καθιστά σαφές ότι με «λεξείδια» και με «θεωρημάτια»¹⁷⁶ ασχολούνται οι σοφιστές κι όχι οι φιλόσοφοι, ενώ χαρακτηρίζεται ως «γραμματικὸς»¹⁷⁷ κι όχι ως φιλόσοφος όποιος καταπιάνεται ή θαυμάζει την ερμηνεία των κειμένων και αδυνατεί να εφαρμόσει σε πρακτικό επίπεδο.

Αναφερόμενος στην αποτυχία κάποιου μαθητή να αντιληφθεί την πραγματικότητα σημειώνει πως όφειλε να ισχυρίζεται ότι «εἰσαγωγὰς ἔπραξά[ς] τινας καὶ Χρυσίππεια ἀνέγων, φιλοσόφου δ' οὐδὲ θύραν παρήλθον»¹⁷⁸. Επίσης, γνωρίζει από πρώτο χέρι ότι πολλοί άνθρωποι επισκέπτονται τις φιλοσοφικές σχολές νομίζοντας ότι έχουν κατακτήσει τα πρακτικά ζητήματα και απομένει να διδαχθούν «τὰ θεωρήματα»¹⁷⁹. Αναλώνονται σε συζητήσεις για τα έργα των φιλοσόφων και αναπαράγουν το ύφος τους, χωρίς να αντιλαμβάνονται την πρακτική διάσταση της φιλοσοφίας και την ανάγκη διόρθωσης των κακῶς κειμένων. Ο Επίκτητος δεν χαρίζεται σε τέτοια φαινόμενα με αποτέλεσμα όταν ένας μαθητής του εκφράζει την επιθυμία να μάθει τι λέγει ο Χρύσιππος στην πραγματεία *περὶ τοῦ Ψευδομένου*, του απαντάει με αυστηρό και δίχως εκλέπτυνση ύφος «οὐκ ἀπάγξῃ μετὰ τῆς ἐπιβολῆς ταύτης, τάλας; καὶ τί σοι ὄφελος ἔσται;»¹⁸⁰.

Υπάρχουν αρκετά σημεία στο σωζόμενο έργο του Επίκτητου όπου ασκείται κριτική στην τακτική αντιμετώπισης της φιλοσοφίας ως διδαχῆς που προσφέρει εγκυκλοπαιδική γνώση. Αναμφίβολα δεν θεωρεῖ έργο της

176. Ο.π., Γ', ε', 15.

177. *Εγχειρίδιον*, μθ' *Διατριβαί*, Β', ιθ', 6: «διὰ τοῦτο οὐδὲν διαφέρω τοῦ γραμματικοῦ»· πβ. Jonathan Barnes, *Logic and the Imperial Stoa*, σ. 45.

178. *Διατριβαί*, Β', ιστ', 34-35.

179. Ο.π., Β', ιζ', 3· πβ. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σσ. 232-233: «Σε κανένα σημείο των *Διατριβών* (ούτε βέβαια στο *Εγχειρίδιο*) δε θα βρούμε θεωρητικούς στόχους και αναζητήσεις».

180. *Διατριβαί*, Β', ιζ', 34.

φιλοσοφίας τη διδασκαλία ιστορικών γεγονότων, λογικών πραγματειών ή λογοτεχνικών κειμένων και συνηθίζει να ρωτάει αν «τοῦτό ἐστιν ἀκρό-
ασις φιλοσόφου;»¹⁸¹. Σε ένα από αυτά ο φιλόσοφος της Νέας Στοάς με
αφορμή τη συζήτηση των φιλοσόφων σχετικά με τον «κυριεύοντα λόγο»,
αν και γνωρίζει πλήρως τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί από τον
Διόδωρο, τον Χρύσιππο, τον Κλεάνθη, τον Αρχέδημο, τον Αντίπατρο για
το ζήτημα, δεν εκφράζει καμία άποψη για το θέμα, καθώς θεωρεί ότι δεν
έχει να εισφέρει κάτι καινούργιο στη συζήτηση και ουσιαστικά δεν θα
ωφελήσει κάποιον¹⁸². Το παράδειγμα αυτό μεταφέρεται «ἐπὶ τῶν
ἠθικῶν»¹⁸³, όπου η αέναη συζήτηση γύρω από τις ηθικές έννοιες, από
«λογάρια»¹⁸⁴, μοιάζει με μια απέραντη και ατελέσφορη ηθικολογία - για
να χρησιμοποιήσουμε έναν σύγχρονο όρο - με αποτέλεσμα κανείς δεν
μπορεί να προσδιορίσει την ηθική του συμπεριφορά σε πρακτικό επίπεδο
και δεν δύναται να εφαρμόσει όσα διδάσκεται.

Το γεγονός ότι ο Επίκτητος αντιμετωπίζει τις συλλογιστικές και
ρητορικές ασκήσεις ως δευτερεύουσα δραστηριότητα φαίνεται και από
τη διάθεση του να τους δίδει σημασία μόνο στον ελεύθερο χρόνο και
εφόσον έχει ρυθμίσει τα «ἐφ' ἡμῖν» σύμφωνα με τη φύση. Λέγει σχετικά
ότι «ὅταν δὲ ταῦτα ἔχω κατὰ φύσιν, διὰ τί μὴ φιλοτεχνήσω καὶ περὶ τὸν
λόγον; εὐσχολῶ γάρ»¹⁸⁵ κι ως παραδείγματα αναφέρει τους συλλογι-
σμούς «τοῦ Ψευδομένου» και «τοῦ Ἀποφάσκοντος»¹⁸⁶.

Ωστόσο, αν μελετήσει κάποιος προσεκτικότερα το έργο του θα
διαπιστώσει ότι η λογική, ως αντίληψη, επιχειρηματολογία και κριτική
σκέψη είναι απολύτως αναγκαία για την εδραίωση της ηθικής φιλοσο-
φίας του. Ο ίδιος παραδέχεται ότι «ταῦτα ἀναγκαῖά ἐστιν, εἰ χωρὶς αὐτῶν

181. Ο.π., Γ', κγ', 38.

182. Ο.π., Β', ιθ', 1-10. Βλ. αναλυτικά Jonathan Barnes, *Logic and the Imperial Stoa*, σσ. 76-77.

183. Ο.π., Β', ιθ', 11.

184. Ο.π., Α', κθ', 56' πβ. Jonathan Barnes, *Logic and the Imperial Stoa*, σσ. 55-56.

185. Ο.π., Γ', θ', 19.

186. Ο.π., Γ', θ', 21.

οὐδ' αὐτὸ τοῦτο δύνασαι μαθεῖν, πότερον ἀναγκαῖα ἢ οὐκ ἀναγκαῖα ἐστίν»¹⁸⁷, ἐνὸς τοῦ νβ' κεφάλαιου τοῦ *Εγχειριδίου* αναπτύσσει τὴν λογικὴ ἀκολουθία στὴν ὁποία οφείλει νὰ ἐξασκεῖται ὁ μαθητὴς γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ διακρίνει τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων. Ἐχει υποστηριχθεῖ σχετικὰ ὅτι «ἡ λογικὴ ικανότητα (πιθανὰ ἀποκτήσιμη μετὰ τὴν λογικὴ ἐξάσκηση) εἶναι μιὰ ἐγγύηση ἐναντὶ τῆς κίβδηλης σκέψεως, τῆς δικιᾶς μας καὶ τῶν ἄλλων»¹⁸⁸.

Πιο συγκεκριμένα στο συγκεκριμένο ἀπόσπασμα τοῦ *Εγχειριδίου*, ἀναφέρονται τρεῖς τύποι λογικῆς ἐκγύμνασης, ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας στὴν πράξη. Σύμφωνα μετὰ τὸν Εἰκτικτὸ, «ὁ πρῶτος καὶ ἀναγκαιότατος τύπος ἐστὶν ἐν φιλοσοφίᾳ ὁ τῆς χρήσεως τῶν θεωρημάτων», ὁ ὁποῖος προϋποθέτει τὸν δεύτερο ποὺ ἐγκτεῖται στὴν λογικὴ «τῶν ἀποδείξεων» καὶ αὐτὸς μετὰ τὴν σειρά του ἔχει ἀνάγκη τὸν τρίτο ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς «βεβαιωτικὸς καὶ διαρθρωτικὸς»¹⁸⁹. Χωρὶς τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς ἀκολουθίας δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσει τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ διακρίνει τὸ ψεῦδος ἀπὸ τὴν ἀλήθεια.

Διακρίνεται, συνεπῶς, ἓνας ἠθικὸς ρεαλισμὸς στὸν Εἰκτικτὸ, σύμφωνα μετὰ τὸν ὁποῖο ἡ λογικὴ κατανόηση τῶν συμβάντων, ἡ ἐξήγησή τους καὶ ἡ μελέτη τους, καθὼς καὶ ἡ ἀπόκτηση θεωρητικῆς σκευῆς εἶναι ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴν γνώση τοῦ βίου καὶ τὴν ἐναρμόνιση αὐτοῦ μετὰ τὴ φύση. Ἡ ἠθικὴ τοῦ διδασκαλίου ἐδράζεται σὲ ἓνα λογικὸ σύστημα, προαπαιτεῖ φιλοσοφικὴ μέθοδο καὶ στοχεύει στὴν καλλιέργεια τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας ὡς ἐλεύθερης καὶ αὐτοδύναμης οντότητας¹⁹⁰. Ἡ φιλοσοφία, ἐν κατακλείδι, λειτουργεῖ ὡς «ἔσοπτρον»¹⁹¹, ὡς

187. Ο.π., Α', κε', 3' πβ. Jonathan Barnes, *Logic and the Imperial Stoa*, σσ. 59, ὅπου τίθεται καὶ σὲ ἀντιπαράβολὴ τὸ ὡς ἄνω σόφισμα μετὰ ἀνάλογο ἐπιχείρημα στὸν *Προτρεπτικὸ* τοῦ Ἀριστοτέλη.

188. Τζαίησον Ξενάκης, *Εἰκτικτὸς. Ζωὴ καὶ Στωικισμὸς*, σ. 53.

189. *Εγχειρίδιον*, νβ' πβ. Jonathan Barnes, *Logic and the Imperial Stoa*, σσ. 69.

190. Βλ. τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ Louis Weber, «La morale d' Épictète et les besoins présents de l' enseignement moral», *Revue de Métaphysique et de Morale*, 13/6 (1905), σσ. 836-858.

εσωτερικός καθρέφτης που φανερώνει τις επιθυμίες, τις σκέψεις και τις βουλήσεις του ανθρώπου. Πρώτιστα, τον οδηγεί στην αυτοσυνειδησία και τον αυτοέλεγχο που συνιστούν εδραίες προϋποθέσεις για την οποιαδήποτε μορφή επικοινωνίας με τους συνανθρώπους και τη διαμόρφωση σχέσεων στο πεδίο της κοινωνικής συμβίωσης.

191. *Διατριβαί*, Β, ιδ', 21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η διάκριση ἐφ' ἡμῖν και οὐκ ἐφ' ἡμῖν ως θεμέλια παραδοχή της φιλοσοφίας του Επίκτητου

Ι. Αφετηριακές διασαφηνίσεις

Οι *Διατριβές* αρχίζουν με τη θεμελιώδη προκείμενη της φιλοσοφίας του Επίκτητου αναφορικά με τη διαφοροποίηση των υπαρκτών σε «ἐφ' ἡμῖν» και «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», θέτοντας ως τίτλο της πρώτης διατριβής τη φράση «Περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῖν»¹⁹². Με ανάλογη διατύπωση προοιμιάζεται και το *Εγχειρίδιον*, διαστέλλοντας με τη φράση «τῶν ὄντων τὰ μὲν ἐστὶν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν»¹⁹³ τα πεδία στα οποία εκδηλώνεται η ανθρώπινη πράξη. Το «ἐφ' ἡμῖν»¹⁹⁴ εμφανίζεται, όπως γνωρίζουμε, στον Αριστοτέλη στα *Ηθικά Νικομάχεια* και αναφέρεται στην ηθική διάσταση της πράξης. Σε αντιδιαστολή με το σωκρατικό ιδεώδες «κακὸς μὲν [...] ἐκὼν οὐδεὶς»¹⁹⁵, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι «ἐφ' ἡμῖν ἡ ἀρετὴ ὁμοίως καὶ ἡ κακία»¹⁹⁶, ανάγοντας το ηθικό πρόβλημα όχι μόνο στη γνώση των πραγμάτων, αλλά πρωτίστως στην προαίρεση¹⁹⁷.

192. *Διατριβαί*, Α', α', 1. Βλ. για το θέμα William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σσ. 7-45: «What exactly is “up to me”»· Αγγελική Αγγέλη, «Περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῖν στην φιλοσοφική θεώρηση του Επίκτητου: Η έννοια της προαιρέσεως», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, ΛΕ' (2016), σσ. 245-260.

193. *Εγχειρίδιον*, α', 1.

194. Βλ. σχετικά τη μελέτη του M. Frede, «The ἐφ' ἡμῖν in ancient philosophy», στο: E. Moutsopoulos - M. Protopapas-Marneli (éd.), *Nécessité - Hasard - Liberté dans la philosophie ancienne. Proceedings*, Athens, 2007, σσ. 110-123.

195. Πλάτων, *Τίμαιος*, 86d-e· πβ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 589c: «οὐ γὰρ ἐκὼν ἀμαρτάνει»· Πλάτων, *Γοργίας*, 509e. Για το θέμα βλ. W. K. C. Guthrie, *Σωκράτης*, μτφ. Τάσος Νικολαΐδης, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, σσ. 192-196· πβ. Γρηγόρης Βλαστός, *Σωκράτης: Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφ. Παύλος Καλλιγιάς, πρόλ. Αλέξανδρος Νεχαμάς, Αθήνα, Εστία, 1993, σσ. 237 και 436.

196. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Γ7, 1113b 6-7· Ο.π., Γ7, 1113b 13: «ἐφ' ἡμῖν το ἐπιεικέσι καὶ φαύλοις εἶναι καὶ το φαύλοις»· Ο.π., Γ2, 1111b 29-30: «ὅλως γὰρ ἔοικεν ἡ προαίρεσις περὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν εἶναι».

197. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Η κριτική του Αριστοτέλη στην ηθική φιλοσοφία του Σωκράτη», στο: Σπύρος Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Ο Σωκράτης Σήμερα*, Πρακτικά Διεθνούς

Στην αρχαία Στοά το «ἐφ' ἡμῖν» ορίζεται ως «τὸ γινόμενον <καθ' ὁρμὴν> δι' ἡμῶν»¹⁹⁸ και αντιπροσωπεύει τη διαφορετική φύση των ανθρωπίνων έργων σε πρακτικό επίπεδο, αλλά σε καμία περίπτωση δεν θεματοποιείται ως ρυθμιστικός παράγοντας των ενεργειών του ανθρώπου. Από τον Στοβαίο παραδίδεται ότι ανάλογη θεωρία για τα «ἐφ' ἡμῖν» και τα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» είχε αναπτύξει και ο Μουσώνιος Ρούφος, αναφέροντας ότι «τῶν ὄντων τὰ μὲν ἐφ' ἡμῖν ἔθετο ὁ Θεός τὰ δ' οὐκ. ἐφ' ἡμῖν δὲ μὲν τὸ κάλλιστον καὶ σπουδαιότατον, ᾧ δὴ καὶ αὐτὸς εὐδαίμων ἐστὶ, τὴν χρῆσιν τῶν φαντασιῶν»¹⁹⁹.

Σύμφωνα με τον Επίκτητο στα «ἐφ' ἡμῖν» ανήκει «ἡ χρηστική δύναμις ταῖς φαντασίαις»²⁰⁰, καθώς επίσης η «προαίρεσις καὶ πάντα τὰ προαιρετικὰ ἔργα»²⁰¹. Στο *Εγχειρίδιο* προσθέτει ότι στα «ἐφ' ἡμῖν» συγκαταλέγονται και «ὕπόληψις, ὁρμή, ὄρεξις, ἔκκλισις καὶ ἐνὶ λόγῳ ὅσα ἡμέτερα ἔργα»²⁰². Στα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» συμπεριλαμβάνει, σε διάσπαρτα σημεία των έργων του, το σώμα, τα μέρη του σώματος, την ιδιοκτησία, την περιουσία, τα αδέρφια, τους φίλους, τα παιδιά, τον δούλο, τη σύζυγο, τους γονεῖς, τον θάνατο, τα αξιώματα, την υγεία, την φήμη, την πατρίδα «καὶ ἐνὶ λόγῳ ὅσα οὐχ ἡμέτερα ἔργα»²⁰³. Τα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» χαρακτηρί-

Συνεδρίου (Αθήνα - Δελφοί 28 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 2001), Αθήνα, 2003, σσ. 219-220' πβ. Δημήτριος Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους*, Αθήνα, 1973, σ. 17: «Η ηθική αξία της πράξεως, κατά τον Αριστοτέλη, ευρίσκεται τόσον εις την πράξιν, ὅσον και εις την προαίρεσιν και το ἐφ' ἡμῖν, δηλαδή το ελεύθερο φρόνημα του πράττοντος [...]».

198. SVF, II, 979. Βλ. σχετικά Susanne Bobzien, *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, Oxford, Clarendon, 1998, σσ. 280-289, όπου παρουσιάζεται η φιλοσοφική αντιμετώπιση του «ἐφ' ἡμῖν», των «ἐφ' ἡμῖν» και του «παρ' ἡμῶς» με έμφαση στον Χρυσίππο.

199. J. Venhuizen Peerlkamp (ed.), *C. Musonii Rufi Philosophi Stoici Reliquiae et Apophthegmata*, Harlemi, Adriani Loosjes P. F., 1822, σ. 265.

200. *Διατριβαί*, Α', α', 5.

201. Ο.π., Α', κβ', 10' Ο.π., Β', ιγ', 10: «τὰ προαιρετικὰ δὲ πάντα ἐφ' ἡμῖν».

202. *Εγχειρίδιον*, α', 1' *Διατριβαί*, Α', α', 12: «τὴν δύναμιν ταύτην τὴν ὁρμητικὴν τε καὶ ἀφορμητικὴν καὶ ὀρεκτικὴν τε καὶ ἐκκλητικὴν καὶ ἀπλῶς τὴν χρηστικὴν ταῖς φαντασίαις».

203. *Εγχειρίδιον*, α', 1' *Διατριβαί*, Α', κβ', 10-11.

ζονται ακόμη ως άπροαίρετα²⁰⁴, έκτος²⁰⁵, άλλότρια²⁰⁶ και αδιάφορα²⁰⁷, προκειμένου να δοθεί έμφαση στα αντίθετα με τη φύση του ανθρώπου χαρακτηριστικά τους και στην αρχή της μη ενασχόλησης μαζί τους.

Σε αυτό το σημείο θα αναφέρουμε εν περιλήψει τα «έφ' ήμῖν», καθώς στη συνέχεια τόσο η προαίρεση, όσο και οι τρεις τόποι θα αναλυθούν διεξοδικώς. Η προαίρεσις αποτελεί το σπουδαιότερο των «έφ' ήμῖν», καθώς έχει την ιδιαιτερότητα «τα υπόλοιπα πράγματα που εξαρτώνται από μας να περικλείονται απ' αυτή»²⁰⁸. Έχει όλα τα γνωρίσματα που την καθιστούν ελεύθερη από επιβολές, ήτοι «τὸ προαιρετικὸν» είναι «ἀκώλυτον ἀνανάγκαστον ἀπαραπόδιστον»²⁰⁹. Με κριτήριο την προαίρεση στα «έφ' ήμῖν» ανήκουν και οι αξιολογικές κρίσεις, οι απόψεις μας για ό,τι συμβαίνει. Ο Επίκτητος θεωρεί ότι οι πράξεις μας πρέπει να είναι αποτέλεσμα της δικής μας έλλογης επεξεργασίας και δεν μπορούν να είναι προϊόν φόβου ή εξωτερικών επιβολών, καθώς τότε δεν είμαστε ελεύθεροι, γι' αυτό λέγει ότι «οὔτε ἄλλο τι τῶν τοιούτων αἰτιὸν ἐστι τοῦ πράττειν τι ἢ μὴ πράττειν ἡμᾶς, ἀλλ' ὑπολήψεις καὶ δόγματα»²¹⁰. Κατ' επέκταση στη δική μας δικαιοδοσία βρίσκεται η επιλογή του αγαθού, η αποφυγή της μιζέριας και «η διαμόρφωση ενός γαλήνιου και απρόσκο-

204. Διατριβαί, Α', ιγ', 20-21: «Τίς οὖν ὁ ἀήττητος; ὃν οὐκ ἐξίστησιν οὐδὲν τῶν ἀπροαιρέτων».

205. Ο.π., Α', κζ', 11: «ἔνθεν ἂν μὲν δύνωμαι τὰ ἐκτὸς μετατιθέναι πρὸς τὴν βούλησιν τὴν ἐμαυτοῦ, μετατίθημι: εἰ δὲ μὴ, τὸν ἐμποδίζοντα ἐκτυφλῶσαι θέλω».

206. Ο.π., Α', ιγ', 12: «γνῶθι ὅτι κλέπτης καὶ μοιχὸς ἐν τοῖς σοῖς τόπον οὐκ ἔχει, ἐν δὲ τοῖς ἄλλοτρίοις καὶ τοῖς οὐκ ἐπὶ σοί».

207. Ο.π., Α', θ', 13: «οὐκ αδιάφορα ταῦτα καὶ οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς καὶ ὁ θάνατος οὐ κακόν;».

208. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 16.

209. Διατριβαί, Α', ιζ', 23.

210. Ο.π., Α', ια', 33' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σσ. 25-35, όπου αναλύεται διεξοδικά η άποψη ότι τα δόγματα καθορίζουν τα πάντα' πβ. Ricardo Salles, «Epictetus and the causal conception of moral responsibility and what is eph' hēmin», στο: Pierre Destrée - Ricardo Salles - Marco Zingano (ed.), *What is Up to Us? Studies on Agency and Responsibility in Ancient Philosophy*, Vol. I, Sankt Augustin, Academia Verlag, 2014, σσ. 174-179, όπου αναλύεται η αιτιώδης αντίληψη της ατομικής ευθύνης με βάση τη δέκατη διατριβή του πρώτου βιβλίου (στιχ. 27-33).

πτου τρόπου ζωής»²¹¹. Στα «ἐφ' ἡμῖν» συγκαταλέγεται, επίσης, και η χρήση όλων των εξωτερικών. Μπορεί τα «ἐκτὸς» να μας είναι αδιάφορα, ωστόσο, ο τρόπος που ερχόμαστε σε επαφή μας μαζί τους και τα μεταχειριζόμαστε δεν είναι καθόλου ηθικά αδιάφορος²¹². Στα «ἐφ' ἡμῖν», τέλος, συγκαταλέγονται και οι τρεις τόποι χάρη στους οποίους μπορείς να επιτύχεις την εὐροια βίου, εφόσον «ἐν τοῖς αὐτοῖς τόποις διατρίβεις»²¹³. Οι τόποι σχετίζονται με τον έλεγχο των παθών, με την αποφυγή ή την εκπλήρωση των επιθυμιών, με τις σχέσεις που αναπτύσσει ο άνθρωπος στο κοινωνικό γίγνεσθαι και βέβαια με την χρήση των εντυπώσεων, την εξέταση και τη συγκατάθεση στις φαντασίες, μια λειτουργία που είναι συνυφασμένη με την προαίρεση²¹⁴.

Στην αντίπερα όχθη, αναφορικά με τα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» ο Επίκτητος υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος αποτελείται από σώμα και ψυχή, δύο στοιχεία που «ἐν τῇ γενέσει ἡμῶν ἐγκαταμέμικται»²¹⁵. Το σώμα είναι «κοινὸν πρὸς τὰ ζῶα»²¹⁶ και «φύσει νεκρόν»²¹⁷, ενώ η ψυχή χαρακτηρίζεται ως «ὁ λόγος [...] καὶ ἡ γνώμη» και παρουσιάζει εγγύτητα προς το θεῖον, αφού είναι «κοινὸν πρὸς τοὺς θεοὺς»²¹⁸. Κατά την αξιολογική αποτίμηση των δύο στοιχείων ο Επίκτητος θεωρεῖ ως σημαντικότερη την ψυχή, διότι συνδέεται με τα προαιρετικά έργα, την ουσία του αγαθοῦ και τα ορθά δόγματα²¹⁹. Το σώμα²²⁰ ανήκει στην κατηγορία των «οὐκ ἐφ'

211. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 36' πβ. *Διατριβαί*, Α', δ', 27: «εἰ γὰρ ἐξαπατηθέντα τινὰ ἔδει μαθεῖν, ὅτι τῶν ἐκτὸς καὶ ἀπροαιρέτων οὐδέν ἐστι πρὸς ἡμᾶς, ἐγὼ μὲν ἤθελον τὴν ἀπάτην ταύτην, ἐξ ἧς ἡμελλον εὐρόως καὶ ἀταράχως βιώσεσθαι, ὑμεῖς δ' ὤψεσθ' αὐτοὶ τί θέλετε».

212. *Διατριβαί*, Β', ε', 7: «ἡ χρῆσις οὐκ ἀδιάφορον».

213. *Ο.π.*, Γ', κδ', 6.

214. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 214-218.

215. *Διατριβαί*, Α', γ', 3.

216. *Στο ίδιο*.

217. *Διατριβαί*, Γ', ι', 15.

218. *Ο.π.*, Α', γ', 3.

219. *Ο.π.*, Γ', ζ', 2-7' *Ο.π.*, Δ', ια', 5-8. Ειδικότερα στον στίχο 8 σημειώνει: «ὥστε ψυχῆς μὲν ἀκαθαρσία δόγματα πονηρά, κάθαρσις δ' ἐμποίησις οἴων δεῖ δογμάτων».

ἡμῖν» κι ως εκ τούτου ο άνθρωπος ο οποίος θα βρεθεί σε δυσμενή κατάσταση, όπως η εξορία στην οποία βρέθηκε ο δάσκαλος του ο Μουσώνιος²²¹ ή η φυλακή, δεν κινδυνεύει και «δεν φυλακίζεται παρά μόνο το σώμα του»²²². Ο θάνατος δεν είναι κάτι φοβερό, είναι κι αυτός ένα «μορμολύκειον», διότι κάποια στιγμή αναπόφευκτα το σώμα θα χωριστεί από την ψυχή²²³.

Ο Επίκτητος καλεί τον άνθρωπο να μην είναι προσδεδεμένος «τῷ σώματι καὶ τῇ κτήσει καὶ ἀδελφῷ καὶ φίλῳ καὶ τέκνῳ καὶ δούλῳ»²²⁴. Και τούτο διότι εκτός από το σώμα και η περιουσία, ο αδερφός, οι γονεῖς, ο φίλος, το τέκνο, η γυναίκα, ο γείτονας, ο δούλος και η πατρίδα δεν συγκαταλέγονται στα δικά μας έργα²²⁵. Ως προς τον οικογενειακό και κοινωνικό μας περίγυρο οφείλουμε να έχουμε κατά νου ότι δεν είναι κτήματά μας, δεν τα ελέγχουμε, αλλά το δυνατόν καλούμαστε να είμαστε

220. Γραμματική Αλατζόγλου, «Η έννοια της αταραξίας στον Επίκτητο και στον Δημόκριτο», σ. 16: «Και ακριβώς η εκδοχή του σώματος ως «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» μας δείχνει τη μεγάλη απόσταση από την κλασική φιλοσοφία και ζωή και καθιερώνει τη χριστιανική εκδοχή του σώματος, κατά την οποία αυτό όχι μόνο ανήκει στα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» αλλά και ανήκει στα εμπόδια της πραγμάτωσης του προορισμού του ανθρώπου, ιδέα που είχε ήδη εγκαινιασθεί με τον Πλάτωνα».

221. Διατριβαί, Β', στ', 21-22' πβ. Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 14.

222. Διατριβαί, Α', α', 24-25: «"εἰς φυλακὴν σε βαλῶ." τὸ σῶμάτιον. "ἀποκεφαλίσω σε." πότε οὖν σοὶ εἶπον, ὅτι μόνου ἐμοῦ ὁ τράχηλος ἀναπότμητός ἐστιν;».

223. Ο.π., Β', α', 17-18: «θάνατος τί ἐστίν; μορμολύκειον. στρέψας αὐτὸ κατάμαθε: ἰδοῦ, πῶς οὐ δάκνει. τὸ σῶμάτιον δεῖ χωρισθῆναι τοῦ πνευματίου, ὡς πρότερον ἐκεχώριστο, ἢ νῦν ἢ ὕστερον. τί οὖν ἀγανακτεῖς, εἰ νῦν; εἰ γὰρ μὴ νῦν, ὕστερον. διὰ τί; ἵνα ἡ περίοδος ἀνύηται τοῦ κόσμου: χρειαν γὰρ ἔχει τῶν μὲν ἐνισταμένων, τῶν δὲ μελλόντων, τῶν δ' ἡνυσμένων».

224. Ο.π., Α', α', 14-15' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σσ. 10-11.

225. Διατριβαί, Α', κθ', 39: «δέδοται σοι σῶμα τοιοῦτον, γονεῖς τοιοῦτοι, ἀδελφοὶ τοιοῦτοι, πατρίς τοιαύτη, τάξις ἐν αὐτῇ τοιαύτη» Ο.π., Δ', ι', 18: «οὐ δύνασαι [...] καὶ τῶν δουλαρίων φροντίζειν καὶ σεαυτοῦ» Ο.π., Α', ια', 37: «καὶ οὐτ' οἰκέτην ἔτι αἰτιασόμεθα οὔτε γείτονα οὔτε γυναῖκα οὔτε τέκνα ὡς αἰτία τινων κακῶν ἡμῖν γινόμενα» Εγχειρίδιον, ζ': «οὕτω καὶ ἐν τῷ βίῳ, ἐὰν διδῶται ἀντὶ βολβαρίου καὶ κοχλιδίου γυναικάριον καὶ παιδίον, οὐδὲν κωλύσει» Ο.π., ιδ', 1: «Ἐὰν θέλῃς τὰ τέκνα σου καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τοὺς φίλους σου πάντοτε ζῆν, ἡλίθιος εἶ: τὰ γὰρ μὴ ἐπὶ σοὶ θέλεις ἐπὶ σοὶ εἶναι καὶ τὰ ἀλλότρια σὰ εἶναι».

συνεπής στα καθήκοντα μας προς αυτούς²²⁶. Τα περιουσιακά αποκτήματα, «ἢ κτήσις»²²⁷, «τὰ ἱμάτια»²²⁸, οἱ «ἀγροὶ»²²⁹ εἶναι υλικά αγαθά τα οποία μπορούν να χαθούν σε κάθε ευκαιρία, γι' αυτό δεν χρειάζεται κάποιος να επενδύει σε αυτά και να σχεδιάζει τη ζωή του με βάση την κατοχή τους. Ούτε η σύζυγος, όπως ἤδη σημειώσαμε, ανήκει στα «ἐφ' ἡμῖν». Μάλιστα ο Επίκτητος αναφέρεται και στο κάλλος των γυναικών και σε μια πιθανή μοιχεία τα οποία ἐπ' ουδενί δεν πρέπει να απασχολούν κάποιον, διότι δεν είναι στο πεδίο επιρροῆς του²³⁰. Τέλος, θεωρεῖ την επιθυμία και την προσκόλληση στα αξιώματα ως υπονόμευση της ελευθερίας και γι' αυτό επισημαίνει ὅτι «σύ τε αὐτὸς οὐ στρατηγός, οὐ πρύτανις ἢ ὕπατος εἶναι θελήσεις, ἀλλ' ἐλεύθερος. μία δὲ ὁδὸς πρὸς τοῦτο, καταφρόνησις τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν»²³¹. Τόσο τα αξιώματα ὅσο και η φήμη, γενικότερα η συνδιαλλαγή με την εξουσία ανήκουν στην κατηγορία των ἐκτός²³².

II. Η σημασία της κατηγοριοποίησης

Η ως ἄνω αξιολογική διάκριση βασίζεται στην κρίση για το αν τα πράγματα βρίσκονται ανεμπόδιστα και ελεύθερα στην εξουσία του ανθρώπου. Τα «ἐφ' ἡμῖν» αποτελούν αγαθά που ἐμπίπτουν στο πεδίο της

226. *Εγχειρίδιον*, λ': «Τὰ καθήκοντα ὡς ἐπίπαν ταῖς σχέσεσι παραμετρεῖται. πατήρ ἐστίν: ὑπαγορεύεται ἐπιμελεῖσθαι [...] οὕτως οὖν ἀπὸ τοῦ γείτονος, ἀπὸ τοῦ πολίτου, ἀπὸ τοῦ στρατηγοῦ τὸ καθήκον εὐρήσεις, ἐὰν τὰς σχέσεις ἐθίξῃ θεωρεῖν».

227. *Διατριβαί*, Α', κε', 23: «ἂν δὲ τὸ σωματίον θαυμάσω, δοῦλον ἐμαυτὸν παραδέδωκα: ἂν τὸ κτησεῖδιον, δοῦλον»· πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σσ. 11-12.

228. *Διατριβαί*, Α', ιη', 11.

229. *Ο.π.*, Δ', ι', 18.

230. *Ο.π.*, Α', ιη', 11-12: «μὴ θαύμαζε τὸ κάλλος τῆς γυναικὸς καὶ τῷ μοιχῷ οὐ χαλεπαίνεις. γνῶθι ὅτι κλέπτης καὶ μοιχὸς ἐν τοῖς σοῖς τόπον οὐκ ἔχει, ἐν δὲ τοῖς ἀλλοτρίοις καὶ τοῖς οὐκ ἐπὶ σοί».

231. *Εγχειρίδιον*, ιθ', 2· πβ. Thomas Bénatouïl, «Les possessions du sage et le dépouillement du philosophe», σ. 11.

232. *Διατριβαί*, Α', κθ', 10: «τὸ σωματίον λάβε, τὴν κτήσιν λάβε, τὴν φήμην λάβε»· *Ο.π.*, Α', ιη', 22-23: «τί οὖν ἂν δοξάριον; τί οὖν ἂν λαιδορίαν; τί οὖν ἂν ἔπαινον; τί δ' ἂν θάνατον; δύναται ταῦτα πάντα νικῆσαι».

δυνατότητας του ανθρώπου, που εξαρτώνται αποκλειστικά από τον ίδιο, είναι εκείνα τα πράγματα που βρίσκονται κάτω από την σφαίρα επιρροής του. Είναι οι μόνες καταστάσεις για τις οποίες ο μόνος αρμόδιος να διακρίνει, να επιλέξει, να αποφασίσει, να τις χειριστεί, να τις καταστήσει θετικές ή αρνητικές, καλές ή κακές για τον εαυτό του είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Τα «οὐκ ἐφ’ ἡμῖν» αποτελούν παράγοντες μη ελέγξιμους για τον άνθρωπο, είναι συνήθως πηγή εμποδίων και δυσκολιών, δεν μπορούν να αξιολογηθούν ως πράγματα της ίδιας του της φύσης, δεν δύναται να τα εξουσιάσει και οφείλει να αναλογίζεται σε κάθε στιγμή του βίου του ότι δεν είναι δικά του, άρα δεν πρέπει να τα επιθυμεί, καθώς δεν τον αφορούν. Ο Επίκτητος χαρακτηρίζει τα «ἐφ’ ἡμῖν» «φύσει ἐλεύθερα, ἀκώλυτα, ἀπαράποδιστα», ενώ τα «οὐκ ἐφ’ ἡμῖν» «ἀσθενῆ, δοῦλα, κωλυτά, ἀλλότρια»²³³.

Τα περισσότερα από τα δεινά που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος στην πορεία του βίου του οφείλονται στην σύγχυση της διάκρισης των δύο αυτών κατηγοριών. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο στωικός φιλόσοφος αναφορικά με αυτό το ζήτημα, «μέμνησο οὖν, ὅτι, ἐὰν τὰ φύσει δοῦλα ἐλεύθερα οἰηθῇς καὶ τὰ ἀλλότρια ἴδια, ἐμποδισθήσῃ, πενθήσῃς, ταραχθήσῃ, μέμψῃ καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους»²³⁴. Αντιμετωπίζοντας, δηλαδή, τα «οὐκ ἐφ’ ἡμῖν» ως κτήμα του, ως δημιουργήματα της προαίρεσής του, ως πηγή της ευτυχίας του, αναπόφευκτα ο άνθρωπος θα συναντήσει εμπόδια, αποτυχίες και στεναχώριες, καθώς θα βρεθεί αντιμέτωπος με την ίδια την αδήριτη πραγματικότητα. Θα διαπιστώσει αργά ή γρήγορα ότι δεν μπορεί να αποφανθεί τελεσιδίκως για την έκβαση τους, θα πληγωθεί από την απώλεια τους και θα συγκρουστεί με ανθρώπους και με θεούς προσπαθώντας να ανακτήσει αυτό που εν τέλει δεν ήταν ποτέ δικό του. Επομένως, είναι ανάγκη για τον άνθρωπο να

233. *Εγχειρίδιον*, α', 2.

234. *Ο.π.*, α', 3.

μπορεί να ξεχωρίζει τι υπόκειται στην εξουσία του και τι όχι. Διακρίνοντας «τι σὸν καὶ τί ἀλλότριον» δεν θα επηρεασθεί ο ψυχικός σου κόσμος και «οὐ ταραχθήσῃ»²³⁵, ενώ δεν παύει να τονίζει ότι «ἅν τι τῶν ἀλλοτρίων θέλῃς, τὰ σὰ ἀπώλετο»²³⁶. Ο απρόσκοπτος βίος συνδέεται με τις πρακτικές επιλογές του ανθρώπου και είναι απόρροια της αφοσίωσης στα «ἐφ' ἡμῖν».

Με γνώμονα αυτή τη διάκριση και την αντίληψη που επιθυμεί να εδραιώσει ο Επίκτητος αναπτύσσονται όλες οι επιμέρους πτυχώσεις της φιλοσοφίας του. Η γνώση των πραγμάτων που είναι στην εξουσία μας και η αποφυγή ενασχόλησης με τα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» διασφαλίζει το ακώλυτο της ανθρώπινης πράξης και κατοχυρώνει την ελευθερία της δράσης. Η προαίρεση, η οποία ως έννοια συγκεφαλαιώνει τη βουλευτική, διανοητική και πρακτική διάσταση του ατομικού πράττειν στο έργο του Επικτήτου, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την *εὐροίαν βίου*.

235. *Διατριβαί*, Β', στ', 9' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 10.

236. *Διατριβαί*, Δ', ι', 19' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 14.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Οντολογικές και ηθικές διαστάσεις της προαίρεσης

Ι. Εννοιολογικοί προσδιορισμοί

Αν ήθελε κάποιος να επιλέξει μια έννοια από το σύνολο έργου του Επίκτητου που να προσδιορίζει με ευκρίνεια τη φιλοσοφική του σκέψη αυτή δεν είναι άλλη από την «προαίρεσιν». Καθετί σε επίπεδο στοχασμού, πράξης, επιθυμίας περιελίσσεται και τροφοδοτείται από την προαίρεση του ανθρώπου, η οποία αρκετές φορές μοιάζει να ταυτίζεται με την έλλογη σκέψη, με το ηγεμονικό, με τη χρήση των φαντασιών, ή με μια υπαρξιακή, εσωτερη, καθοδηγούσα δύναμη που δεν κατονομάζεται, αλλά ρυθμίζει το ατομικό πράττειν. Τα πάντα για τον Επίκτητο εγγράφονται στον σημασιολογικό ορίζοντα της προαίρεσης, ο άνθρωπος ταυτίζεται με την προαίρεσή του, και η πραγματικότητα κάθε ιστορικής εποχής έρχεται να τον επιβεβαιώσει σχεδόν καθολικά και απόλυτα.

Στην Αρχαία Στοά ο όρος «προαίρεσις»²³⁷ δεν έχει διαδεδομένη χρήση, και πλην της αναφοράς «κατὰ προαίρεσιν» στον Ζήνωνα²³⁸, ορίζεται από το Στοβαίο ως «αἵρεσις πρό αἵρέσεως»²³⁹, ενώ συγκαταλέγεται στα «εἶδη τῆς πρακτικῆς ὁρμῆς»²⁴⁰ νοηματοδοτώντας μια επιλογή που είναι αποτέλεσμα ιδίας θέλησης. Στον Αριστοτέλη η προαίρεση

237. Για μια σύντομη αναδρομή στη σημασία της προαίρεσης κυρίως στη στωική φιλοσοφία και στις αποδόσεις αυτής από τον Κλήμεντα, τον Ωριγένη, τον Σέξτο Εμπειρικό, τον Κικέρωνα κ.ά. βλ. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σσ. 97-105.

238. SVF, I, 216' πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σσ. 285-286' Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σ. 98.

239. SVF, III, 173' πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σσ. 284-288' Richard Sorabji, «Epictetus on proairesis and Self», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 92-94, όπου συγκρίνεται η επικτητική προαίρεση και με τους στωικούς όρους αἵρεσις και ἐκλογή' Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σσ. 98-99.

240. SVF, III, 173.

ορίζεται ως «βουλευτική ὁρεξις τῶν ἐφ’ ἡμῖν» και ως «πράξεως ἀρχή»²⁴¹ έχοντας τις σημασίες της «πρόθεσης», «της απόφασης-εκλογής» ή και της «προθεσιακής εκλογής»²⁴².

Η Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου στη μελέτη της «Η “προαίρεσις” στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο» παρουσιάζει τις κυριότερες λειτουργίες της προαίρεσης στον Επίκτητο σε αντιπαραβολή με την αντίστοιχη αριστοτελική έννοια της προαίρεσης για να συμπεράνει ότι «η βασική έννοια της προαίρεσης ως υπαρξιακής εκλογής και έλλογα σταθμισμένης ηθικής πρόθεσης» αλλά και «οι περισσότερες αποχρώσεις του ευρύτερου νοήματος του όρου διασταυρώνονται στους δύο φιλοσόφους»²⁴³. Σε μια σύντομη ανασκόπηση στους κυριότερους μελετητές της φιλοσοφίας του Επίκτητου παραθέτει τις σημαντικότερες απόψεις που έχουν διατυπωθεί για την έννοια της επικτήτειας προαίρεσης από τους Bonhöffer, Pohlenz, Sandbach, Jagu, Rist και Voelke²⁴⁴, ενώ συγκεντρώνει και αντιπροσωπευτικές μεταφράσεις του όρου στα αγγλικά, στα γαλλικά, στα γερμανικά και στα λατινικά όπως *moral purpose*, *will*, *choice*, *volonté*, *personne morale*, *wille*, *consilium*²⁴⁵.

241. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* Γ5, 1113a 10’ Ο.π., Ζ2, 1139b 4. Για τη σημασία της προαίρεσης στον Αριστοτέλη βλ. Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, «Η αριστοτελική έννοια της προαιρέσεως», στο: Δ. Ν. Κούτρας (επιμ.), *Η αριστοτελική Ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, 1996, σσ. 72-80’ Δημήτριος Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους*, σσ. 90 κ.ε.’ Κων/νος Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφία και ρητορική στην κλασική σκέψη*, Αθήνα, Gutenberg, 2018, σ. 263’ πβ. Charles Chamberlain, «The meaning of prohairesis in Aristotle’s Ethics», *Transactions of the American Philological Association*, 114 (1984), σσ. 147-157, όπου παρατίθενται και οι απόψεις των Ross, Anscombe και Kenny για τη μετάφραση και τη σημασία της αριστοτελικής προαίρεσης. Βλ. επίσης Richard Sorabji, «Epictetus on *proairesis* and Self», σ. 90-92’ Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σ. 100.

242. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σσ. 272-275.

243. Ο.π., σ. 306. Για τις ομοιότητες της επικτήτειας με την αριστοτελική προαίρεση βλ. επίσης Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 213’ πβ. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σσ. 107 κ.ε.

244. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σσ. 275-277.

245. Ο.π., σ. 270, σημ. 26 και σημ. 27.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο A. Bonhöffer, του οποίου το έργο άνοιξε νέες οδεύσεις στη μελέτη της φιλοσοφίας του Επίκτητου²⁴⁶, θεωρεί την προαίρεση ως «σύνολη πνευματική ουσία του ανθρώπου [...], στον βαθμό που αυτός κυρίως συλλαμβάνει προ οφθαλμών τη στιγμή της ελευθερίας»²⁴⁷. Στον Voelke η προαίρεση είναι μια «προκαταρκτική θέληση» που λειτουργεί ως «πρωταρχική εκλογή» οριοθετώντας ένα «θεμελιακό σχέδιο» για την ίδια την ανθρώπινη προσωπικότητα²⁴⁸. Ο Rist θεωρεί ότι η «προαίρεσις, όπως στον Αριστοτέλη, σημαίνει επιλογή», επισημαίνοντας ότι «όταν βρισκόμαστε στην αυστηρά ηθική σφαίρα, σημασία έχουν οι επιλογές που κάνουμε, τα πράγματα που προτιμούμε»²⁴⁹. Περνώντας σε πιο σύγχρονους μελετητές αξίζει να αναφερθεί ότι ο A. A. Long θεωρεί ότι η προαίρεση είναι «αυτό που μας κάνει αυτουργούς ή όντα ικανά να διατυπώνουμε στόχους και να προσπαθούμε να τους εφαρμόσουμε»²⁵⁰. Ο Sorabji ισχυρίζεται ότι η προαίρεση «παίζει μόνο εν μέρει το ρόλο της βούλησης, συνδεδεμένη με την ελευθερία και την υπευθυνότητα, αλλά όχι με τη δύναμη της βούλησης, αποτελώντας μια άσκηση του λόγου, παρά αντίθεσή του»²⁵¹. Ο Jean-Baptiste Gourinat υποστηρίζει ότι η προαίρεση «γίνεται στον Επίκτητο η προεξέχουσα μορφή έλλογης ορμής»²⁵², ενώ ο Ξενάκης σημειώνει ότι «η λέξη αυτή υπονοεί τη θέληση και την εκλογή καθώς επίσης και τη νοημοσύνη με την έννοια της επισταμένης μελέτης»²⁵³.

246. Βλ. Gerard J. Boter, «*Epictetus*», σ. 10.

247. Adolf Friedrich Bonhöffer, *Epictet und die Stoa. Untersuchungen zur stoischen Philosophie*, Stuttgart, 1890, σ. 259.

248. André-Jean Voelke, *L' idée de volonté dans le stoïcisme*, Paris, Presses Universitaires de France, 1973, σ. 139. Βλ. τη διεξοδική ανάλυση της προαίρεσης στον Επίκτητο που αναπτύσσει ο Voelke, *ό.π.*, σσ. 131-160' πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σ. 278.

249. J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, σ. 231

250. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 218.

251. Richard Sorabji, «*Epictetus on proairesis and Self*», σ. 87.

252. Jean-Baptiste Gourinat, *Οι στωικοί για την ψυχή*, σ. 126.

253. Τζαίησον Ξενάκης, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, σ. 43.

II. Ο ρόλος της προαίρεσης στη φιλοσοφική διδασκαλία του Επίκτητου

Στις *Διατριβές*, ιδιαίτερα, υπάρχουν πολλαπλά ειδοποιητικά γνωρίσματα και ποικίλοι επιθετικοί προσδιορισμοί με τους οποίους συνοδεύεται η προαίρεση και «πλήθος κατηγορημάτων δηλωτικών κυρίως της ελευθερίας της»²⁵⁴. Ως αντιπροσωπευτικότερο δείγμα αυτών αξίζει να επισημανθεί ότι «ἡ μὲν προαίρεσις» χαρακτηρίζεται ως «ἐλεύθερον φύσει καὶ ἀνανάγκαστον»²⁵⁵, πρόκειται επίσης για μια δύναμη που προσδιορίζεται ως «πιστή, ακώλυτη και αναφαίρετη»²⁵⁶ και το έργο αυτής «ἀδούλευτον καὶ ἀνυπότακτον»²⁵⁷ καθιστώντας τον ανθρώπινο χαρακτήρα ισχυρό και απρόσβλητο από τις εξωτερικές προκλήσεις.

Ο Επίκτητος στηρίζει το οικοδόμημα του για την προαίρεση στον λόγο. Ο άνθρωπος είναι «ζῷον [...] λογικὸν θνητόν»²⁵⁸, γι' αυτό διακρίνεται από τα υπόλοιπα ζώα. Ο λόγος «ἐστὶν ὁ διαρθρῶν καὶ ἐξεργαζόμενος τὰ λοιπά»²⁵⁹ χάρη στη δύναμη του οποίου ο άνθρωπος εξετάζει τα πράγματα, διακρίνει και μπορεί να σχηματίσει «τὴν τοῦ εὐλόγου καὶ ἀλόγου κρίσιν»²⁶⁰. Πρόκειται για μια κλασική στωική θέση, αφού ο λόγος εν προκειμένω έχει τόσο θεωρητική όσο και πρακτική διάσταση και «ἡ δύναμις ἡ λογική»²⁶¹ είναι «τὸ κράτιστον πάντων καὶ κυριεῦον» που «οἱ θεοὶ μόνον ἐφ' ἡμῖν ἐποίησαν»²⁶², με αποτέλεσμα την άμεση σχέση αν όχι την ταύτιση του λόγου με την προαίρεση «στην

254. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σ. 299, όπου και τεκμήρια από τα κείμενα του Επίκτητου.

255. *Διατριβαί*, Β', ιε', 1· *Ο.π.*, Α', ιζ', 21: «προαίρεσιν ἔχεις ἀκώλυτον φύσει καὶ ἀνανάγκαστον».

256. *Ο.π.*, Γ', κστ', 24: «τῷ πιστῷ, τῷ ἀκωλύτῳ, τῷ ἀναφαιρέτῳ».

257. *Ο.π.*, Β', ι', 1.

258. *Ο.π.*, Β', θ', 2.

259. *Ο.π.*, Α', ιζ', 1.

260. *Ο.π.*, Α', β', 7.

261. *Ο.π.*, Α', α', 4.

262. *Ο.π.*, Α', α', 7.

περιοχή της γνώσης και της πράξης»²⁶³. Έχοντας αυτό ως βάση αποφεύγει να κατακρίνει τα σφάλματα σύμφωνα με την καθιερωμένη αντίληψη της εποχής του, αλλά θεωρεί ότι προέρχονται από την απώλεια της προαίρεσης ως λογικής επεξεργασίας και επιλογής πραγμάτων κατά τη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Άλλωστε, «εἰ γὰρ μεγίστη βλάβη ἢ τῶν μεγίστων ἀπώλειά ἐστιν, μέγιστον δ' ἐν ἐκάστῳ προαίρεσις οἷα δεῖ»²⁶⁴, και στο σημείο αυτό υπεισέρχεται ο ρόλος της φιλοσοφικής μαθητείας η οποία συμβάλλει στην καλλιέργεια της λογικής σκέψης και δύναται την «προαίρεσιν ἐκκαθᾶραι»²⁶⁵.

Ο Επίκτητος δεν αισθάνεται την ανάγκη να ορίσει την προαίρεση, αλλά με μια φράση στην αρχή των *Διατριβών* εξεικονίζει με σαφήνεια τη σπουδαιότητά της: «τὴν προαίρεσιν δέ», υποστηρίζει, «οὐδ' ὁ Ζεὺς νικῆσαι δύναται»²⁶⁶. Η προαίρεση μέσα από το πρίσμα της παραπάνω απόφανσης ανάγεται σε κοσμικό και ανθρωπολογικό γνώρισμα και κατανοείται ως ένα θείο δώρο στον άνθρωπο, το οποίο του δίνει την απόλυτη δυνατότητα να αυτοκαθορίζεται, να συμπεριφέρεται με σοφία και να μην εξαναγκάζεται από ετερόνομα κελεύσματα σε πράξεις που δεν τον βρίσκουν σύμφωνο. Την «προαίρεσιν δὲ οὐδὲν ἄλλο νικῆσαι δύναται, πλὴν αὐτὴ ἑαυτὴν»²⁶⁷, καθώς ο άνθρωπος έχει την απόλυτη ευθύνη και αυτονομία να καθορίζει τη σκέψη και τις αποφάσεις του. Ο άνθρωπος

263. André-Jean Voelke, *L' idée de volonté dans le stoïcisme*, σ. 139' πβ. Χρίστος Α. Τέζας, «Αρετή και ευδαιμονία κατά τον Επίκτητο», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 111-113.

264. *Διατριβαί*, Α', ιθ', 8' πβ. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σ. 106.

265. *Διατριβαί*, Β', κγ', 40.

266. *Ο.π.*, Α', α', 23-24' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 18, όπου αναλύεται η πρόθεση του Επίκτητου να εκχωρήσει τον απόλυτο έλεγχο της προαίρεσης στην ανθρώπινη σφαίρα· Richard Sorabji, «Epictetus on *proairesis* and Self», σσ. 87-88· Rodrigo Sebastián Braicovich, «La identificación entre el "yo" y la proairesis en Epicteto», *ÁGORA*, 30/2 (2011), σ. 156: «[...] el objetivo último de la prédica de Epicteto es simple: alcanzar la autonomía de la proairesis»· Jean Brun, *Le stoïcisme*, Paris, Presses Universitaires de France, 121994, σσ. 108-109.

267. *Διατριβαί*, Α', κθ', 12-13' *Ο.π.*, Γ', ιθ', 2: «προαίρεσιν γὰρ οὐδὲν δύναται κωλύσαι ἢ βλάψαι ἀπροαίρετον»· πβ. Richard Sorabji, «Epictetus on *proairesis* and Self», σ. 89.

ορίζει τις επιλογές του, μπορεί να υπερκερνά τα εμπόδια και με την έννοια αυτή η προαίρεση αποτελεί προϋπόθεση της ελευθερίας²⁶⁸. Με πυκνή διατύπωση δηλώνεται στο *Εγχειρίδιο* ότι «νόσος σώματός ἐστιν ἐμπόδιον, προαιρέσεως δὲ οὐ»²⁶⁹. Η δυναμική της προαίρεσης είναι τέτοια που ούτε ο τύραννος μπορεί να την καταβάλλει ούτε ληστής να την αφαιρέσει²⁷⁰. Όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο στωικός φιλόσοφος μένοντας συνεπής και στο σωκρατικό του πρότυπο «βῆμα καὶ φυλακὴ τόπος ἐστὶν ἐκάτερον, ὁ μὲν ὑψηλός, ὁ δὲ ταπεινός: ἡ προαίρεσις δ' ἴση, ἂν ἴσην αὐτὴν ἐν ἑκατέρῳ φυλάξαι θέλῃς, δύναται φυλαχθῆναι. καὶ τότε ἐσόμεθα ζηλωταὶ Σωκράτους»²⁷¹. Η αντιμετώπιση αυτή καθιστά την προαίρεση το «κυριώτερον» πράγμα στον άνθρωπο με όλα τα υπόλοιπα να είναι «ὑποτεταγμένα» σε αυτή²⁷².

Η προαίρεση συμβάλλει λόγω αυτού του κεντρικού ρόλου της στην αποσαφήνιση των συγχύσεων φωτίζοντας το αληθές ή το ψευδές «ἐπὶ τοῦ συγκαταθετικοῦ τόπου»²⁷³, κι ως εκ τούτου αποφεύγεται η πλάνη και μπορεί ο άνθρωπος να εξέλθει με ασφάλεια από την αχλύ των φαντασιών. Ίσως, η ὑψιστη λειτουργία της προαίρεσης ἐγκείται ακριβώς σε αυτή την κριτική αποτίμηση των φαντασιών και στη διασφάλιση της ορθής λειτουργίας του λογικού τύπου, καθώς «ἐστὶν ἡ ἀνοίγουσα καὶ

268. *Διατριβαί*, Α', ιβ', 9-10: «ἐλεύθερος γὰρ ἐστὶν, ᾧ γίνεται πάντα κατὰ προαίρεσιν καὶ ὃν οὐδεὶς δύναται κωλύσαι»· πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σσ. 303-304, όπου αναλύεται η προαίρεση ως «ελευθερία εκλογῆς στάσης» και ως «ελευθερία της θέλησης».

269. *Εγχειρίδιον*, ε'.

270. *Διατριβαί*, Γ', κβ', 105-106: «ληστής προαιρέσεως οὐ γίνεται, τύραννος οὐ γίνεται»· *Ο.π.*, Α', ιη', 17: «"Ἄλλ' ὁ τύραννος δῆσει." τί; τὸ σκέλος. "ἄλλ' ἀφελεῖ." τί; τὸν τράχηλον. τί οὖν οὐ δῆσει οὐδ' ἀφελεῖ; τὴν προαίρεσιν»· πβ. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 237.

271. *Διατριβαί*, Β', στ', 25-26· πβ. Πλάτων, *Απολογία*, 30c-30d: «ἐμὲ μὲν γὰρ οὐδὲν ἂν βλάβειεν οὔτε Μέλητος οὔτε Ἄνυτος - οὐδὲ γὰρ ἂν δύναίτο - οὐ γὰρ οἶμαι θεμιτὸν εἶναι ἀμείνονι ἀνδρὶ ὑπὸ χείρονος βλάπτεσθαι».

272. *Ο.π.*, Β', ι', 1: «Σκέψαι τίς εἶ. τὸ πρῶτον ἄνθρωπος, τοῦτο δ' ἐστὶν οὐδὲν ἔχων κυριώτερον προαιρέσεως, ἀλλὰ ταῦτ' ἡ ἄλλα ὑποτεταγμένα».

273. *Ο.π.*, Α', ιζ', 22-23: «δείξω σοι αὐτὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ συγκαταθετικοῦ τόπου. μή τίς σε κωλύσαι δύναται ἐπινεῦσαι ἀληθεῖ; οὐδὲ εἷς. μή τίς σε ἀναγκάσαι δύναται παραδέξασθαι τὸ ψεῦδος»

κλείουσα τοὺς ὀφθαλμοὺς»²⁷⁴ τόσο σε κυριολεκτικό όσο και σε μεταφορικό επίπεδο. Ο Επίκτητος σημειώνει σχετικά ότι «ὡς διάκονοι καὶ δοῦλοι τεταγμένοι εἰσὶν ὑπηρετεῖν τῇ χρηστικῇ τῶν φαντασιῶν»²⁷⁵, αναδεικνύοντας τη σημασία που έχει για τον άνθρωπο το σωκρατικό κέλευσμα «ἀνεξέταστον βίον μὴ ζῆν»²⁷⁶. Επιπρόσθετα, λόγω της απαραιτήτου προαίρεσης είναι σε θέση να ρυθμίζει ὅσα συμβαίνουν «ἐπὶ δὲ τοῦ ὀρεκτικοῦ καὶ ὀρμητικοῦ»²⁷⁷ τόπου. Οι επιθυμίες και οι διάφορες κλίσεις αναπτύσσουν αντίρροπες δυνάμεις μέσα στον άνθρωπο και ουσιαστικά η προαίρεση αποτελεί τον παράγοντα που καθορίζει ποια από αυτές τις δυνάμεις θα επικρατήσει. Πρόκειται για σύγκρουση προαιρέσεων που η μια ωθεί ή αντικαθιστά την άλλη με δυνατότητα «οἱ εσφαλμένες κρίσεις της προαίρεσης <να> μπορούν να διορθωθούν από την ίδια την προαίρεση»²⁷⁸. Έχει επισημανθεί σχετικά ότι «μόνο η προαίρεση μπορεί να νικήσει την προαίρεση, ὅπως και η ὁρμή την ὁρμή και η ὀρεξὶς την ὀρεξὶς και η ἐκκλισὶς την ἐκκλισὶς»²⁷⁹.

Με την ίδια επιχειρηματολογία ο Επίκτητος θεωρεῖ ὅτι η προαίρεση καθορίζει το καλὸ και το κακὸ, το ἀγαθὸ και το φαῦλο, σημειώνοντας «ὅτι τὸ ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐν προαιρέσει καὶ τὸ κακόν, τὰ δ' ἄλλα πάντα οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς»²⁸⁰. Τα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» δεν πρέπει να

274. Ο.π., Β', κγ', 9' πβ. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σ. 106.

275. Διατριβαί, Β', κγ', 7-8.

276. Ο.π., Α', κστ', 18.

277. Διατριβαί, Α', ιζ', 24' πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σ. 301' Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σ. 106.

278. Βούλα Τσούνα-McKiraham, «Οἱ σωκρατικοὶ φιλόσοφοι και ο Επίκτητος», σ. 22.

279. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σ. 302. Πβ. Διατριβαί, Α', ιζ', 24-25: «καὶ τίς ὁρμὴν νικῆσαι δύναται ἢ ἄλλη ὁρμή; τίς δ' ὄρεξιν καὶ ἐκκλίσιν ἢ ἄλλη ὄρεξις καὶ ἐκκλίσις;» Ο.π., Α', κθ', 12-13: «προαίρεσιν δὲ οὐδὲν ἄλλο νικῆσαι δύναται, πλὴν αὐτὴ ἑαυτήν».

280. Διατριβαί, Α', κε', 1' Ο.π., Β', ι', 25: «τὸ ἀγαθὸν ἐν προαιρέσει καὶ τὸ κακόν ὡσαύτως ἐν προαιρέσει» Ο.π., Α', η', 16: «τί ἐστὶν ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου, οὐκ ἔχω σοι ἄλλο εἰπεῖν ἢ ὅτι ποιά προαίρεσις» Ο.π., Β', ιστ', 1: ««Ποῦ τὸ ἀγαθόν; - Ἐν προαιρέσει. - Ποῦ τὸ κακόν; Ἐν προαιρέσει» πβ. J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, σ. 228: «Again and again Epictetus is concerned to point out that the good for man lies in his προαίρεσις, his moral character» Χρίστος Α. Τέζας, «Αρετή και ευδαιμονία κατά τον Επίκτητο», σσ. 109-110.

απασχολούν τον άνθρωπο, όμως η χρήση τους είναι ζήτημα που άπτεται της προαίρεσης²⁸¹. Όταν η προαίρεση έρχεται σε επαφή με «τὰ ἐκτός» καλείται να διαχειριστεί τα προσπίπτοντα ερεθίσματα κι «ἂν τὰς ὕλας μὴ θαυμάσῃ»²⁸² θα μπορέσει να επιλέξει σωστά. Σε αυτή την προσπάθεια ο άνθρωπος χρειάζεται τη συνδρομή δύο αρετών που θα του επιτρέψουν να χειριστεί την ύλη με προσοχή και να διαχωρίσει που βρίσκεται το καλό γι' αυτόν. Πρόκειται για την «ἐπιμέλειαν τοῦ προσπεπονθότος ταῖς ὕλαις» και την «εὐστάθειαν τοῦ ἀνεπιστρεπτοῦντος»²⁸³, ο συνδυασμός των οποίων είναι δύσκολος, αλλά απαραίτητος για την αποτελεσματική χρήση των εξωτερικών πραγμάτων και την διασφάλιση μια σταθερής συμπεριφοράς που θα καταστήσει πιο εφικτό «τὸ εὐδαιμονῆσαι»²⁸⁴. Το καλό και το κακό, επομένως, δεν υφίσταται αυτοτελώς στα πράγματα, αλλά είναι αποτέλεσμα της δικής μας τοποθέτησης απέναντι σε αυτά, είναι προϊόν της δικής μας κριτικής ικανότητας και όχι συνάρτηση της τυχειότητας. Ο Επίκτητος τονίζει ότι «ἢ μὲν τεῦξις οὐκ ἐπ' ἐμοὶ οὐδ' ἀγαθὸν ἢ κακόν, ἢ χρῆσις δ' ἢ κακὸν ἢ ἀγαθόν, ἄλλ' ἐπ' ἐμοί»²⁸⁵ και χρησιμοποιεί μάλιστα μια αξιοπρόσεκτη μεταφορά για να δείξει ότι αυτό που έχει σημασία είναι η χρήση των πραγμάτων κι όχι καθ' αυτή η ύλη, θυμίζοντας ότι σε ένα παιχνίδι με ζάρια, σημασία έχει το πώς θα κινηθεί ο παίχτης ανάλογα με το τι έριξε στη ζαριά: «ἂν μιμῆται τοὺς κυβεύοντας. αἱ ψῆφοι ἀδιάφοροι, οἱ κύβοι ἀδιάφοροι: πόθεν οἶδα, τί μέλλει πίπτειν; τῷ πεσόντι δ' ἐπιμελῶς καὶ τεχνικῶς χρῆσθαι, τοῦτο ἤδη ἐμὸν ἔργον ἐστίν»²⁸⁶. Την εξέλιξη των πραγμάτων εν προκειμένω την καθορίζουμε εμεῖς ανάλογα με το πώς θα χρησιμοποιήσουμε αυτό που μας προέκυψε. Με αυτή την αφετηριακή αποδοχή επαναλαμβάνει ότι «τὰ ἔξω

281. Βλ. αναλυτικά William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σσ. 47-80.

282. *Διατριβαί*, Α', κθ, 3.

283. *Ο.π.*, Β', ε', 9.

284. *Ο.π.*, Β', ε', 10' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 50.

285. *Διατριβαί*, Β', ε', 8-9.

286. *Ο.π.*, Β', ε', 3-4' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σσ. 51-54.

οὐκ ἐπ' ἐμοί: προαίρεσις ἐπ' ἐμοί»²⁸⁷ και συμβουλεύει «ποῦ ζητήσω τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν; ἔσω ἐν τοῖς ἐμοῖς»²⁸⁸. Ἡ προαίρεση ἐν τέλει εἶναι ἡ «βασικὴ ἠθικὴ ἐπιλογή»²⁸⁹ που συμβαδίζει με τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, γι' αὐτὸ δε δύναται νὰ υπάρξει ἀγαθὸς ἀνθρώπος με κακὴ προαίρεση.

Ὁ Εἰκτικτὸς ἐπάγεται ὅτι «οὐσία τοῦ ἀγαθοῦ προαίρεσις ποιά, τοῦ κακοῦ προαίρεσις ποιά»²⁹⁰ ἐδράζοντας τὴν ἠθικὴ διάσταση τῆς πράξης στὴν προηγούμενη λογικὴ ἀποτίμησή της. Ὁ Rist θεωρεῖ ὅτι «κατὰ κάποιο τρόπο ἡ ἴδια ἡ προαίρεσις μπορεῖ νὰ κληθεῖ κρίση»²⁹¹, γεγονὸς που ἐπιβεβαιώνεται ὅταν ὁ Εἰκτικτὸς λέγει ὅτι «πάλιν οὖν τὸ σὸν δόγμα σε ἠνάγκασεν, τοῦτ' ἔστι προαίρεσιν προαίρεσις»²⁹². Ἐν προκειμένῳ εἶναι ἰδιαίτερα γνωστὴ ἡ ἀπόφανση ὅτι «ταράσσει τοὺς ἀνθρώπους οὐ τὰ πράγματα, ἀλλὰ τὰ περὶ τῶν πραγμάτων δόγματα»²⁹³, γεγονὸς που ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποψη ὅτι τὴν εὐθύνη γιὰ τὰ συμβαίνοντα τὴν ἔχουμε ἐμεῖς καὶ οἱ συνέπειες στὴν ψυχρσύνθεσή μας εἶναι, ἐπίσης, δημιούργημα τῶν κριτικῶν ἀποφάνσεων μας. Ἡ προαίρεση δίδει τὴ γενικὴ κατεύθυνση τῶν πράξεων, εἶναι ἐκεῖνη που υποδεικνύει «ποιῆσαί τι»²⁹⁴ κι ὑπ' αὐτὴ τὴν ἐννοια ἀποτελεῖ «ἀπόσταγμα κρίσεων καὶ ἀποφάσεων, εἶναι ἡ ὑψιστὴ

287. Ὁ.π., Β', ε', 4-5.

288. Ὁ.π., Β', ε', 5' Ὁ.π., Γ', ι', 18-19: «δύο γὰρ ταῦτα πρόχειρα ἔχειν δεῖ: ὅτι ἔξω τῆς προαιρέσεως οὐδὲν ἔστιν οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακὸν καὶ ὅτι οὐ δεῖ προηγῆσθαι τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἐπακολουθεῖν».

289. Cesare Cassanmagnago, «Il problema della "prohairesis" in Epitteto», σσ. 236-244.

290. Διατριβαί, Α', κθ', 1-2' Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ἡ «προαίρεσις» στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Εἰκτικτὸ», σ. 305.

291. J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, σ. 228.

292. Διατριβαί, Α', ιζ', 26-27' πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ἡ «προαίρεσις» στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Εἰκτικτὸ», σ. 305: «Ἡ προαίρεση ἔτσι ὡς θεμελιακὴ ἐκλογή εἶναι ἡ ἀπόφασιστικὴ κρίση» πβ. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σ. 120.

293. Εγχειρίδιον, ε' Διατριβαί, Β', ιστ', 24: «Τίνα οὖν ἔστι τὰ βαροῦντα καὶ ἐξιστάντα ἡμᾶς; τίνα γὰρ ἄλλα ἢ τὰ δόγματα» πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 30: «Ἐπιπλέον, οἱ κρίσεις μας εἶναι, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἡ αἰτία τῆς πιο σοβαρῆς μας ἀνησυχίας».

294. Διατριβαί, Α', ιζ', 26' πβ. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σ. 120: «c' est-à-dire une action, et non pas une ligne de conduite generale, et surtout comme ce qui ne peut être contraint que par une autre prohairesis».

και αποφασιστική αξιολογική και δεοντολογική κρίση, ισοδύναμη με «το δόγμα»²⁹⁵, τη διανοητική διεργασία με την οποία σχηματίζονται οι κρίσεις. Άλλωστε, ο Επίκτητος θεωρεί αποκαλυπτικά τα δόγματα για τις προθέσεις και τον ηθικό χαρακτήρα του ανθρώπου παροτρύνοντας «κατάμαθέ μου τὰ δόγματα, δείξόν μοι τὰ σὰ καὶ οὕτως λέγε συμβεβληκέναι μοι»²⁹⁶.

Η ηθική συμπεριφορά ἐγκείται, συνεπώς, στον τρόπο που ο άνθρωπος ἐνεκα της προαίρεσης μεταχειρίζεται τα πράγματα, εκκινεί από τα δόγματα που σχηματίζουμε για τα γεγονότα, γι' αυτό χρειάζεται συστηματική εξάσκηση της ικανότητας μας να διακρίνουμε τα φαινόμενα, διότι η προαίρεση στο επικτήτειο ἔργο λειτουργεί συν τοις ἄλλοις ὡσάν «τὴν γνώμην τὴν διακριτικὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν»²⁹⁷. Το ενδιαφέρον και η προσοχή των ανθρώπων πρέπει να στρέφονται στην φροντίδα και στην αποφυγή φαλκίδευσης της προαίρεσης, ενώ δυστυχώς οι περισσότεροι ασχολούνται με τα σωματικά και περιουσιακά αγαθά. Στο σημείο αυτό φαίνεται ότι η προαίρεση συνδέεται με μια διαζευκτική επιλογή σε πρακτικό επίπεδο, την διάσταση της οποίας καθορίζει η κρίση μας για τα εξωτερικά πράγματα. Θα διατηρήσουμε την προαίρεση «αἰδήμονα καὶ πιστὴν [...] ἢ ἀναίσχυντον καὶ ἄπιστον»²⁹⁸, εἶναι ἓνα ἀπὸ τα θεμελιώδη ερωτήματα που τίθενται στις *Διατριβές* και ο Επίκτητος διευκρινίζει ότι δεν πρόκειται για μια θεωρητική αναζήτηση στο πλαίσιο της μαθητείας, ἀλλὰ για στάση ζωῆς που συνιστᾷ προαπαιτούμενο της

295. *Διατριβαί*, Α', ιζ', 26-27: «πάλιν οὖν τὸ σὸν δόγμα σε ἠνάγκασεν, τοῦτ' ἔστι προαίρεσιν προαίρεσις» πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σ. 305· Cesare Cassanmagnago, «Il problema della "prohairesis" in Epitteto», σσ. 244-245.

296. *Διατριβαί*, Γ', θ', 13· πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 27· Thomas Bénatouil, «Les possessions du sage et le dépouillement du philosophe», σ. 10.

297. *Διατριβαί*, Α', ιη', 6· πβ. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σσ. 105-106.

298. *Διατριβαί*, Β', ι', 29.

προκοπής²⁹⁹. Η θεωρητική συζήτηση για φιλοσοφικές πραγματείες και υπόδειξη ενεργειών με βάση τα κείμενα των φιλοσόφων είναι μια εύκολη διαδικασία, οι συμπεριφορές του θυμού και της κατηγορίας επίσης, όμως η ευσχολία³⁰⁰ και ο γαλήνιος βίος απαιτούν αφοσίωση στην άσκηση της προαίρεσης³⁰¹.

Η προαίρεση σχετίζεται, λοιπόν, με την προκοπή, την αξιοπρέπεια και εν τέλει την ηθική προσωπικότητα, διότι για να επιτύχει ο άνθρωπος στην ζωή του και να κατακτήσει την πολυπόθητη αρετή, χρειάζεται να προσανατολίζει την προαίρεσή του. Η δύναμη που εγκρύπτει, το θετικό και το αρνητικό, η πρόοδος και η καταστροφή απαιτούν αέναη συνειδησιακή ετοιμότητα. Απ' τη μια πλευρά «ἐπιμελεῖται πάντων» και από την άλλη «προαίρεσιν [...] ἐμποδίζει [...] αὐτὴ δ' ἐαυτὴν διαστραφεῖσα», κι ως εκ τούτου «κακία μόνη αὕτη γίνεται ἢ ἀρετὴ μόνη»³⁰². Για να επιτύχει ο άνθρωπος την ευδαιμονία, οφείλει να καταστήσει την προαίρεση «σύμφωνον [...] τῇ φύσει, ὑψηλὴν ἐλευθέραν ἀκώλυτον ἀνεμπόδιστον πιστὴν αἰδήμονα»³⁰³. Συνάμα για να διαφυλάξει την αξιοπρέπεια του οφείλει να αναλογιστεί το τίμημα που θα απαιτήσει για την «εξαγορά» της προαίρεσης³⁰⁴, κι ουσιαστικά σε αυτό το σημείο ο Επίκτητος τονίζει

299. Ο.π., Β', ι', 29-30: «οὐδ' ἐγγὺς διαφερόμεθα πλὴν μόνον ἐν τῇ σχολῇ μέχρι τῶν λογαρίων. τοιγαροῦν μέχρι τῶν λογαρίων προκόπτομεν, ἔξω δ' αὐτῶν οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον».

300. Για την έννοια της *σχόλης* στον Επίκτητο βλ. Thomas Bénatouil, «Theôria and scholê in Epictetus», σσ. 164-171.

301. Διατριβαί, Γ', β', 13-15: «Βλέπωμεν καὶ σοῦ τὰ δόγματα. μὴ γὰρ οὐ δῆλόν ἐστιν, ὅτι σὺ τὴν προαίρεσιν τὴν σαυτοῦ ἐν οὐδενὶ τίθεις, ἔξω δὲ βλέπεις εἰς τὰ ἀπροαίρετα, τί ἐρεῖ ὁ δεῖνα καὶ τίς εἶναι δόξεις, εἰ φιλόλογος, εἰ Χρύσιππον ἀνεγνωκῶς ἢ Ἀντίπατρον; εἰ μὲν γὰρ καὶ Ἀρχέδημον, ἀπέχεις ἅπαντα. τί ἔτι ἀγωνιᾷς, μὴ οὐ δείξης ἡμῖν, τίς εἶ; θέλεις σοι εἶπω, τίνα ἡμῖν ἔδειξας; ἄνθρωπον παριόντα ταπεινόν, μεμψίμοιρον, ὀξύθυμον, δειλόν, πάντα μεμφόμενον, πᾶσιν ἐγκαλοῦντα, μηδέποτε ἡσυχίαν ἄγοντα, πέρπερον: ταῦτα ἡμῖν ἔδειξας. ἀπελθε νῦν καὶ ἀναγίγνωσκε Ἀρχέδημον».

302. Ο.π., Β', κγ', 19.

303. Ο.π., Α', δ', 18-19· πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σ. 304: «Θέληση, ηθική θέληση αλλά και γενικότερα ηθικο-πνευματική προσωπικότητα, ηθικός χαρακτήρας και πνευματικό Εγώ, είναι φανερά στον αφορισμό για το που ἐγκείται η προκοπή και στην αντιδιαστολή της προαίρεσης από όλα «τὰ ἄλλα» (II, 15, 1)».

304. Διατριβαί, Α', β', 33: «μόνον σκέψαι, πόσου πωλεῖς τὴν σεαυτοῦ προαίρεσιν».

το αδιαπραγμάτευτο της προαίρεσης η οποία είναι «τὸ [...] μέγα καὶ ἐξαίρετον»³⁰⁵.

Δύο ακόμα σημαντικές ηθικές αρετές για την διαμόρφωση της στωικής στάσης του βίου, το θάρρος και η ευλάβεια, συνδέονται άμεσα με την προαίρεση. Για τον Επίκτητο είναι ξεκάθαρο ὅτι «πρὸς τὰ ἀπροαίρετα θαρρεῖν, εὐλαβεῖσθαι τὰ προαιρετικά»³⁰⁶. Επιφυλακτικοὶ οφείλουμε να είμαστε μόνο στα προαιρετικά ἔργα, καθὼς με τον τρόπο αυτό και μπορούμε να προφυλαχθούμε και να αποφύγουμε δυσάρεστες καταστάσεις. Αντίθετα, αν επιδείξουμε επιφυλακτικότητα στα ἀπροαίρετα, ὅπου απαιτεῖται να ἔχουμε θάρρος, αργά ἢ γρήγορα θα ἔρθουμε ἀντιμέτωποι με τον φόβο και την ταραχή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο θάνατος, στον οποίο δείχνουμε επιφυλακτικότητα με ἀποτέλεσμα να πανικοβαλλόμαστε, ενώ «οὐ γὰρ θάνατος ἢ πόνος φοβερὸν, ἀλλὰ τὸ φοβεῖσθαι πόνον ἢ θάνατον», γι' αὐτό πρέπει «πρὸς μὲν τὸν θάνατον τὸ θάρσος ἐστράφθαι, πρὸς δὲ τὸν φόβον τοῦ θανάτου τὴν εὐλάβειαν»³⁰⁷. Δυστυχῶς, βέβαια οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι που ἀγνοοῦν τα σπουδαιότερα πράγματα στη ζωὴ συγχέουν το θάρρος με το θράσος και την επιφυλακτικότητα με τη δειλία³⁰⁸.

Ἡ προαίρεση σχετίζεται, επιπλέον, με τον τρόπο που συμπεριφερόμαστε πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Αποτελεῖ ἀλληλένδετη ἔννοια με το συμφέρον, ἡ ομόρροπη πλεύση των οποίων μπορεί να καταστήσει το ἄτομο και φίλο και γιο και πατέρα, ἔχοντας ἐπίγνωση των καθηκόντων που συναρτῶνται με αὐτές τις σχέσεις³⁰⁹. Στη ζωὴ μας ὅλα συνδέονται με το συμφέρον, γι' αὐτό ο,τιδήποτε μας ἀντίκειται, το θέτουμε ἀπέναντι

305. Ο.π., Α', β', 33.

306. Ο.π., Β', α', 29-30.

307. Ο.π., Β', α', 13-14.

308. Ο.π., Β', α', 11-12: «τοιγαροῦν ὥσπερ εἰκὸς τοὺς περὶ τὰ μέγιστα διαμαρτάνοντας τὸ μὲν φύσει θαρρόαλόν θρασὺ κατασκευάζομεν, ἀπονεννημένον, ἱταμόν, ἀναίσχυντον, τὸ δ' εὐλαβὲς φύσει καὶ αἰδήμον δειλὸν καὶ ταπεινόν, φόβων καὶ ταραχῶν μεστόν».

309. Ο.π., Γ', γ', 8: «ἐὰν δ' ἐν ὀρθῇ προαιρέσει θῶμεν, αὐτὸ τὸ τηρεῖν τὰς σχέσεις ἀγαθὸν γίνεται».

μας. Αν λοιπόν διαχωρισθεί το συμφέρον από το καλό και την προαίρεση, τότε το κυρίαρχο μέρος της ψυχής τείνει να βρίσκεται εκτός της τροχιάς της προαίρεσης και να συμπεριφέρεται συγκρουσιακά. Όπως σημειώνει σχετικά ο Επίκτητος: «ὅπου γὰρ ἂν τὸ "ἐγὼ" καὶ τὸ "ἐμὸν", ἐκεῖ ἀνάγκη ῥέπειν τὸ ζῶον: εἰ ἐν σαρκί, ἐκεῖ τὸ κυριεῦον εἶναι: εἰ ἐν προαιρέσει, ἐκεῖ[νο] εἶναι: εἰ ἐν τοῖς ἐκτός, ἐκεῖ[νο]»³¹⁰. Κατά συνέπεια, οι διαμάχες, οι καταστροφές, οι τυραννίδες, τα εγκλήματα και η διασάλευση της κοινωνικής συνοχής είναι αποτέλεσμα ακριβώς του διαχωρισμού του συμφέροντος από την προαίρεση. Οι άνθρωποι που αναλώνονται σε τέτοιες καταστάσεις δεν αξίζουν κανενός θετικού χαρακτηρισμού και, όπως επάγεται, «μὴ εἴπῃς φίλους [...] μὴδ' ἀνθρώπους, εἰ νοῦν ἔχεις»³¹¹. Η αντίληψή του για την φιλία, η οποία υπενθυμίζεται ότι ανήκει στα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», είναι συνέπεια της σχέσης του ίδιου του ανθρώπου με τον εαυτό του, δηλαδή αποτελεί ένα γνώρισμα μιας καλλιεργημένης προσωπικότητας και μόνον εφόσον εξουσιάζουμε και εξουσιάζομαστε από την προαίρεση και το ομόταγο συμφέρον μπορούμε να αναπτύξουμε συνεργατικές ή αγαπητικές³¹² σχέσεις, να συμπεριφερθούμε με έρεισμα τις ύψιστες αρετές³¹³, γιατί «ποῦ γὰρ ἄλλαχοῦ φιλία ἢ ὅπου πίστις, ὅπου αἰδώς, ὅπου δόσις τοῦ καλοῦ, τῶν δ' ἄλλων οὐδενός»³¹⁴.

Εξ' όσων έχουν αναλυθεί έως τώρα η προαίρεση φαίνεται πως σχετίζεται με την ψυχή μας, με την εσωτερική μας ισορροπία και πρόοδο

310. Ο.π., Β', κβ', 19-20' πβ. Richard Sorabji, «Epictetus on proairesis and Self», σ. 88' Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 199.

311. *Διατριβαί*, Β', κβ', 27-28.

312. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σσ. 85-112: «How does the Stoic love?».

313. *Διατριβαί*, Β', κβ', 20-21: «τοῦτο γάρ μοι συνοίσει τηρεῖν τὸν πιστόν, τὸν αἰδήμονα, τὸν ἀνεκτικόν, τὸν ἀφεκτικόν καὶ συνεργητικόν, φυλάσσειν τὰς σχέσεις. ἂν δ' ἄλλαχοῦ μὲν ἐμαυτὸν θῶ, ἄλλαχοῦ δὲ τὸ καλόν, οὕτως ἰσχυρὸς γίνεται ὁ Ἐπικούρου λόγος, ἀποφαίνων ἢ μὴδὲν εἶναι τὸ καλὸν ἢ εἰ ἄρα τὸ ἐνδοξόν»' πβ. Ο.π., Γ', γ', 9-10: «μὴ τι οὖν τοῦ αἰδήμονος, μὴ τι τοῦ πιστοῦ, μὴ τι τοῦ φιλαδέλφου; ἐκ ταύτης γὰρ τῆς οὐσίας τίς δύναται ἐκβαλεῖν; οὐδ' ὁ Ζεύς».

314. Ο.π., Β', κβ', 30.

και όχι με το σώμα. Διόλου τυχαία η διαπίστωση, καθώς το σώμα βρίσκεται στην κατηγορία των «οὐκ ἔφ' ἡμῖν». Ο Επίκτητος στη διατριβή «Περὶ καλλωπισμοῦ» του τρίτου βιβλίου αναδεικνύει ακριβώς αυτήν τη σπουδαιότητα της ψυχῆς ἔναντι του σώματος. Αυτό που προσδίδει αξία και προσδιορίζει τον πεπαιδευμένο ἄνθρωπο είναι αποκλειστικά η προαίρεσή του, όχι η εξωτερική του ὄψη, «οὐκ εἶ κρέας οὐδὲ τρίχες»³¹⁵, σημειώνει χαρακτηριστικά. Ὁμορφος εἶναι ὅποιος ἔχει ωραία ψυχή, ὅποιος χρησιμοποιεῖ με ἀγαθοποιό τρόπο την προαίρεσή του, ὅποιος σκέφτεται θετικά, ὅποιος περιποιεῖται κατὰ φύσιν το σώμα του, με τον Επίκτητο να υποδεικνύει «κόσμει σου τὴν προαίρεσιν, ἔξαιρε τὰ φαῦλα δόγματα»³¹⁶ και «ὃς εἶ καὶ πέφυκας, τοῦτον κάθαιρε, ἄνδρα ὡς ἄνδρα καθάριον εἶναι, γυναῖκα ὡς γυναῖκα, παιδίον ὡς παιδίον»³¹⁷. Ἀκόμα και ὅταν ἀσθενεῖ το σώμα, αὐτό που οφείλει να ἐπιμελεῖται, ὅπως ἤδη σημειώθηκε στη θεματική για την ἀσκήση, εἶναι η ἰσορροπία της προαίρεσης και κατὰ πόσο «τὸ ἡγεμονικὸν σχεῖν κατὰ φύσιν»³¹⁸. Ἐχοντας αὐτές τις θεωρητικές ἐπιταγές ὡς γνώμονα δεν θα πρέπει να ἀγανακτεῖ με τις σωματικές ταλαιπωρίες, ἀλλὰ να τις ἀντιμετωπίζει και να τις υπερακοντίζει με καρτερία. Με αὐτή τη σημασία η προαίρεση ἀντίκειται εὐθέως στις σωματικές ἐπιτηδεύσεις και ἀνάγεται σε «ψυχικὸ παράγοντα»³¹⁹.

Καταληκτικά, σύμφωνα με τον Επίκτητο εἴμαστε η προαίρεση μας, η οὐσία του ἀνθρώπου εἶναι η προαίρεσή του, με ἄλλα λόγια «ἐκεῖ εἰμι

315. Ο.π., Γ', α', 40.

316. Ο.π., Γ', α', 42-43.

317. Ο.π., Γ', α', 44-45.

318. Ο.π., Γ', ε', 3.

319. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Ἀριστοτέλη και στον Επίκτητο», σ. 305' πβ. Rodrigo Sebastián Braicovich, «La identificación entre el "yo" y la proairesis en Epicteto», σ. 153: «El primer objetivo en la identificación entre el individuo y su proairesis es evidente: señalar que yo no soy mi cuerpo».

ἐγώ, ὅπου ἡ προαίρεσις»³²⁰, ανάγοντας την προαίρεση σε ταυτότητα εαυτού, στον κύριο προσδιοριστικό παράγοντα της ατομικότητας ἢ καλύτερα της προσωπικότητας και συγκροτώντας μια «μεταφυσική του ἐγώ»³²¹. Η «προαίρεση εξατομικεύει τον άνθρωπο, τον κάνει “πρόσωπο”» κι έτσι ορίζεται ως «η υπαρξιακή εκλογή του ανθρώπου, η αυθεντική του οντότητα»³²². Η έννοια πρόσωπο πράγματι απαντάται στον Επίκτητο, αλλά με την σημασία του ρωμαϊκού ὀρου *persona* και τη διάσταση του κοινωνικού προσώπου³²³. Συνηθίζει να χρησιμοποιεί τη φράση «τὸ κατὰ πρόσωπον»³²⁴ εννοώντας τον χαρακτήρα που ξεδιπλώνει ο άνθρωπος σε συγκεκριμένη συγκυρία, υπό ορισμένες συνθήκες και εκπληρώνοντας κάποιο από τα καθήκοντά του. Ειδικά ως προς το τελευταίο σημείο χρησιμοποιεί τον ὀρο «προσώπου ἐπαγγελία»³²⁵ παραθέτοντας το πρότυπο μιας σειράς ρόλων σε διαπροσωπικό και κοινωνικό επίπεδο, ἡ παραμέληση των οποίων ισοδυναμεί με «ασχημοσύνη»³²⁶. Η διδασκαλία αυτή βεβαίως είναι ἤδη γνωστή μέσω του ἔργου *De officiis* του Κικέρωνος³²⁷. Ο θεός εν τέλει επιθυμώντας ο άνθρωπος να είναι το μοναδικό αυτεξούσιο ον «τὴν ἐμὴν προαίρεσιν

320. Διατριβαί, Β', κβ', 20' πβ. Τζαίησον Ξενάκης, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, σ. 43: «Αν υπάρχει κάποιος χώρος στη θεωρία του Επίκτητου και για το «Εγώ», ἡ «προαίρεσις» σημαίνει αυτό»· Rodrigo Sebastián Braicovich, «La identificación entre el “yo” y la proairesis en Epicteto», σσ. 149-162.

321. Rodrigo Sebastián Braicovich, «La identificación entre el “yo” y la proairesis en Epicteto», σ. 152: «A pesar de los matices introducidos por cada uno de ellos, Sorabji, Kahn y Long coinciden en señalar la originalidad de Epicteto en el establecimiento de las bases sobre las que se construye una metafísica del yo basada en la singularidad del individuo y en la distancia que esto supone respecto del esquema platónico-aristotélico».

322. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», σ. 306' πβ. Διατριβαί, Α', β': «Πῶς ἂν τις σφίξει τὸ κατὰ πρόσωπον ἐν παντί».

323. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σσ. 114-120.

324. Βλ. σχετικά Διατριβαί, Α', β' πβ. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σσ. 116-119. Βλ και Michael Frede, «A Notion of a Person in Epictetus», στο: T. Scaltsas – A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 153-168.

325. Διατριβαί, Β', ι', 7' πβ. Jean-Baptiste Gourinat, «La prohairesis chez Épictète», σ. 116.

326. *Εγχειρίδιον*, λζ'.

327. Phillip H. De Lacy, «The four stoic “personae”», *Illinois Classical Studies*, 2 (1977), σσ. 163-172. Στις σσ. 165-169 της μελέτης παρουσιάζονται ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στο πρόσωπον του Επίκτητου και την *personam* του Κικέρωνος.

ὑπέταξεν ἔμοι μόνῳ δοῦς κανόνας εἰς χρῆσιν αὐτῆς τὴν ὀρθήν»³²⁸. Ἡ προαίρεση κατ' αὐτόν τον τρόπο κατοπτρίζει τις πράξεις κάθε ἀνθρώπου καὶ ἀποκαλύπτει τὴν ποιότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ. Παραφράζοντας τὸν Ι. Συκουτρή ἡ προαίρεση στὸν Εἰκτικτὸ ἀποτελεῖ «τὴν συνάντησιν [...] τῆς Ζωῆς καὶ τοῦ Νοήματος τῆς Ζωῆς, τῆς Ζωῆς ὡς ιδέας καὶ τῆς Ζωῆς ὡς πραγματικότητας»³²⁹.

328. Διατριβαί, Δ', ιβ', 12' πβ. Richard Sorabji, «Epictetus on *proairesis* and Self», σ. 89.

329. Ἰωάννης Συκουτρή, *Φιλοσοφία τῆς ζωῆς. Τρία μαθήματα εἰς τὴν Ἐλευθέραν Σχολὴν Κοινωνικῆς Πρόνοιας*, Ἀθῆναι, Ἐλεύθερη Σκέψις, 1937, σσ. 15-16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Οι τρεις τόποι ως πεδία φιλοσοφικής μαθητείας

Ι. Σημασιολογικές οριοθετήσεις

Η διάκριση για τα «ἐφ' ἡμῖν» και τα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» αποτελεί το θεμέλιο πάνω στο οποίο ο Επίκτητος αναπτύσσει τη φιλοσοφικά καινοτόμο για την έως τότε Ιστορία των Ιδεών θεωρία του για τους τρεις τόπους³³⁰. Η μελέτη και η άσκηση σε αυτούς τους τόπους μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο στην εσωτερική ισορροπία και την ευδαιμονία, διότι όπως υπογραμμίζει στη δεύτερη διατριβή του τρίτου βιβλίου «τρεῖς εἰσι τόποι, περὶ οὓς ἀσκηθῆναι δεῖ τὸν ἐσόμενον καλὸν καὶ ἀγαθόν: ὁ περὶ τὰς ὀρέξεις καὶ τὰς ἐκκλίσεις, ἵνα μὴτ' ὀρεγόμενος ἀποτυγχάνῃ μὴτ' ἐκκλίνων περιπίπτῃ: ὁ περὶ τὰς ὁρμὰς καὶ ἀφορμὰς καὶ ἀπλῶς ὁ περὶ τὸ καθῆκον, ἵνα τάξῃ, ἵνα εὐλογίστως, ἵνα μὴ ἀμελῶς: τρίτος ἐστὶν ὁ περὶ τὴν ἀνεξαπατησίαν καὶ ἀνεικαιότητα καὶ ὅλως ὁ περὶ τὰς συγκαταθέσεις»³³¹. Στο απόσπασμα αυτό εισάγει τις έννοιες «ὄρεξις», «ὁρμή» και «συγκατάθεσις», διαφοροποιούμενος από τον ρόλο που έδιναν οι αρχαίοι Στωικοί στις παρορμήσεις, γι' αυτό ο Jean-Baptiste Gourinat υποστηρίζει ότι «παρ' όλα όσα χωρίζουν τον Επίκτητο από τον Πλάτωνα, βλέπουμε να παίρνει η συγκατάθεση, κατά τον Επίκτητο, τη θέση του «λογιστικοῦ» κατά Πλάτωνα, η ορμή τη θέση του «θυμικοῦ», που αποτελεί μια πλατωνική εκδοχή της βούλησης και τέλος, η ὄρεξις, τη θέση, κατά τον Πλάτωνα, του «ἐπιθυμητικοῦ»³³².

330. Βλ. σχετικά Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 112-121· Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος, «Επίκτητος», *Εποχές*, 1 (1963), σσ. 88-90. Η θεωρία των τριών τόπων επηρέασε τον Μάρκο Αυρήλιο και αποτελεί το υπόβαθρο του δικού του έργου· βλ. σχετικά Pierre Hadot, *La citadelle intérieure. Introduction aux Pensées de Marc Aurèle*, Paris, Fayard, 1992.

331. *Διατριβαί*, Γ', β', 1-2.

332. Jean-Baptiste Gourinat, *Οι στωικοί για την ψυχή*, σ. 125.

II. Η έλλογη διευθέτηση των παθών

Ο πρώτος τόπος συγκροτείται από τις «ὀρέξεις» και τις «ἐκκλίσεις». Πρόκειται για επιθυμίες και αποστροφές από πράγματα που απασχολούν τον άνθρωπο, η διαχείριση των οποίων κρίνεται ως ο «κυριώτατος καὶ μάλιστα ἐπείγων»³³³ τόπος. Η γνώση του εαυτού μας, που συγκεκριαλαιώνεται στο δελφικό απόφθεγμα «γνῶθι σαυτὸν» και αποτελούσε για τον Σωκράτη κύριο μέλημα, καθώς και ο έλεγχος των επιθυμιών μας είναι η σπουδαιότερη ηθική άσκηση σύμφωνα με τον Επίκτητο, η πρώτη αναγκαία και απαραίτητη διαδικασία προκειμένου να μεταβεί στον επόμενο τόπο. Χαρακτηρίζεται ως τόπος των παθών, γιατί σχετίζεται με τον κόσμο των συγκινήσεων, των ενστίκτων και των βαθύτερων κλίσεων της ψυχής.

Οι Στωικοί της πρώτης περιόδου με τον όρο «ὀρεξις» εννοούν την «ὀρμὴν λογικὴν ἐπὶ τι ὅσον χρὴ ἥδον»³³⁴ και την αντιδιαστέλλουν από τον όρο «ἐπιθυμία» την οποία θεωρούν «ὀρεξιν ἄλογον»³³⁵. Η επιθυμία σχετίζεται με «ἡδοναῖς καὶ ἀκολασίᾳ»³³⁶, ενώ η ὀρεξη με «τῶν κατὰ φύσιν ἀναγκαίων», την οποία χαρακτηρίζουν ως «λογικὴν ὑπάρχουσαν κίνησιν»³³⁷. Η δε «ἐκκλισις» ήταν σύμφωνα με τον Χρύσιππο «λόγος ἀπαγορευτικός»³³⁸.

Στον Επίκτητο η «ὀρεξις» και η «ἐκκλισις» συγκαταλέγονται στα «ἐφ' ἡμῖν»³³⁹, με την πρώτη να έχει σχέση με την επιθυμία των αγαθών

333. Διατριβαί, Γ', β', 1' πβ. John M. Cooper, «Moral Theory and Moral Improvement in Epictetus», στο: T. Scaltsas – A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σ. 16' A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 114: «The first field of study is "most authoritative", because such passions as envy and jealousy make us "incapable of listening to reason", and they arise precisely when things happen that people do not want to happen».

334. SVF, III, 463 και III, 441.

335. Ο.π., III, 464.

336. Ο.π., III, 442.

337. Στο ίδιο.

338. SVF, III, 175.

339. Εγχειρίδιον, α', 1.

και η δεύτερη με την αποφυγή των κακών³⁴⁰, ενώ τόσο η μία όσο και η άλλη μπορούν να υπερκεραθούν μόνο από μια διαφορετική επιθυμία ή ροπή³⁴¹, διότι συναρτώνται με την ελεύθερη προαίρεση και δεν επιδέχονται καταναγκασμό. Όπως αναφέρεται στο *Εγχειρίδιο* η υπόσχεση της επιθυμίας είναι η πραγματοποίηση αυτού που επιθυμεί, ενώ η υπόσχεση της αποστροφής να μην περιπέσει σε αυτό που αποστρέφεται ή με την διατύπωση του Επίκτητου «ὀρέξεως ἐπαγγελία ἐπιτυχία, οὐ ὀρέγη, ἐκκλίσεως ἐπαγγελία τὸ μὴ περιπεσεῖν ἐκείνῳ, ὃ ἐκκλίνεται»³⁴². Η αντιστροφή αυτής της σχέσης με την επιθυμία πραγματοποίησης του ακατόρθωτου και την επιθυμία αποφυγής του αναπόφευκτου είναι η «αθλιότερη» κατάσταση, αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές της στρεβλωτικής λειτουργίας της προαίρεσης³⁴³. Τόσο η ὀρεξη όσο και η ἐκκλιση μπορούν να εφαρμοστούν μόνο στα «ἐφ' ἡμῖν», αντίθετα η προσπάθεια επιθυμίας ή αποφυγής των «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» και των απροαίρετων οδηγεί στη δυστυχία. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της σύγχυσης παρουσιάζει τη Μήδεια³⁴⁴. Ο Επίκτητος θεωρεί ότι ο ορεκτικός τρόπος πρέπει να είναι σύμφωνος με τη φύση και η επιθυμία να βασίζεται σε μια ἔλλογη επιλογή³⁴⁵, προκειμένου να εξασφαλίσει ο άνθρωπος την ισόρροπη παρουσία του· προς τούτο ενίοτε απαιτείται να παραιτηθεί εντελώς από την επιθυμία³⁴⁶ και σε κάθε περίπτωση το βάρος του ελέγχου εναπόκειται στην άσκηση. Η αποτυχία ελέγχου των επιθυμιών και των αποστροφών, η «ὀρεξις ἀποτευκτική» και η «ἐκκλισις

340. *Διατριβαί*, Α', δ', 1-2.

341. *Ο.π.*, Α', ιζ', 24.

342. *Εγχειρίδιον*, β', 1· *Διατριβαί*, Γ', κγ'.

343. *Διατριβαί*, Β', ιζ', 18: «θέλω τι καὶ οὐ γίνεται: καὶ τί ἐστὶν ἀθλιώτερον ἐμοῦ; οὐ θέλω τι καὶ γίνεται: καὶ τί ἐστὶν ἀθλιώτερον ἐμοῦ;»· πβ. Tad Brennan, *The Stoic Life. Emotions, Duties, and Fate*, Oxford, Clarendon Press, 2005, σ. 107.

344. *Διατριβαί*, Β', ιζ', 19-22.

345. *Ο.π.*, Α', κα', 2: «ἐγὼ μὲν ἀρκοῦμαι, ἂν ὀρέγωμαι καὶ ἐκκλίνω κατὰ φύσιν»· πβ. Tad Brennan, *The Stoic Life. Emotions, Duties, and Fate*, σ. 107.

346. *Εγχειρίδιον*, β': «τὴν ὀρεξιν δὲ παντελῶς ἐπὶ τοῦ παρόντος ἄνελε»· πβ. John M. Cooper, «Moral Theory and Moral Improvement in Epictetus», σ. 17.

περιπτωτική»³⁴⁷ γεννούν τα πάθη και ουσιαστικά ο πρώτος τόπος είναι «ὁ περὶ τὰ πάθη»³⁴⁸ τόπος.

Ἡ Ἀρχαία Στοά θεωρεῖ ὅτι το πάθος εἶναι «ἢ ἄλογος καὶ παρὰ φύσιν ψυχῆς κίνησις, ἢ ὁρμὴ πλεονάζουσα»³⁴⁹, «ἢ ὁρμὴ ἐκφερόμενη καὶ ἀπειθὴς λόγῳ»³⁵⁰. Στὰ πάθη συγκαταλέγονται ἡ λύπη, ὁ φόβος, ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ ἡδονή³⁵¹, στους ὁρισμούς των οποίων ἰδιαίτερη θέση ἔχει το ἐπίθετο «ἄλογος» καὶ το ουσιαστικό «δόξα»³⁵², γεγονός που ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποψη ὅτι τὰ πάθη εἶναι ἀποτέλεσμα λανθασμένων κρίσεων καὶ λογικῶν στρεβλώσεων. Ὁ Εὐκλείδης, ἔχοντας ὑπόψη τοῦ τις στωικὲς ἀπόψεις γιὰ τὰ πάθη, ἐπισημαίνει ὅτι προκαλοῦν «ταραχάς, θορύβους, ἀτυχίας», «πένθη, οἰμωγὰς, φθόνους» καὶ δημιουργοῦν ἀνθρώπους «φθονερούς» καὶ «ζηλοτύπους», μὴ δυνάμενους νὰ ἀκούσουν τὴν λογικὴν³⁵³. Ἀναφέρει διάσπαρτα στὰ κείμενα τοῦ ὡς πάθη τὸν φθόνον³⁵⁴, τὴν ζηλοτυπίαν³⁵⁵, τὴν ἡδονήν³⁵⁶, τὸν πόνον³⁵⁷, τὴν λύπην³⁵⁸, τὸν φόβον³⁵⁹, τὴν χαιρεκακίαν³⁶⁰, τὴν φιλαργυρίαν³⁶¹, τὴν ἀκρασίαν³⁶², τὴν μαλθακότητα³⁶³, τὴν

347. Διατριβαί, Γ', κβ', 104' Ο.π., Β', η', 29: «ὄρεξιν ἀναπότευκτον, ἐκκλίσιν ἀπερίπτωτον».

348. Ο.π., Γ', β', 3.

349. SVF, I, 205' Ο.π., III, 378. ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΠΑΘΩΝ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΣΤΩΙΚΙΣΜΟ ΒΛ. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ BRAD INWOOD, *Ethics and human action in early stoicism*, Oxford, Clarendon Press, 1985, σσ. 127 κ.ε.

350. SVF, III, 377.

351. Ο.π., III, 378.

352. Ο.π., III, 391.

353. Διατριβαί, Γ', β', 3' Ο.π., Γ', κδ', 24-25: «ἀλλ' αὐτὸς ἐγὼ μεθ' ἡμέραν, νυκτὸς διὰ τῶν ἐνυπνίων ἐκπηδῶν, ταρασσόμενος, πρὸς πᾶσαν ἀπαγγελίαν τρέμων, ἐξ ἐπιστολῶν ἀλλοτριῶν ἡρτημένην ἔχων τὴν ἑμαυτοῦ ἀπάθειαν».

354. Εἰρηκίδιον, ιθ'· Διατριβαί, Α', κδ', 13' Ο.π., Β', ιβ', 7-8. Ο.π., Β', ιστ', 45. Ο.π., Γ', κβ', 13.

355. Εἰρηκίδιον, ιθ'.

356. Ο.π., λδ'· Διατριβαί, Α', β', 16' Ο.π., Α', κδ', 7' Ο.π., Α', κθ', 60.

357. Διατριβαί, Α', β', 16' Ο.π., Α', κδ', 7' Ο.π., Α', κθ', 60.

358. Ο.π., Α', θ', 7' Ο.π., Α', κγ', 3' Ο.π., Β', ιβ', 7-8' Ο.π., Β', ιστ', 45' Ο.π., Γ', κδ', 23' Ο.π., Δ', α', 84.

359. Ο.π., Α', κθ', 12' Ο.π., Β', ιστ', 45' Ο.π., Γ', ι', 17' Ο.π., Δ', α', 82-85.

360. Ο.π., Β', ιστ', 45.

361. Στο ἴδιο.

362. Στο ἴδιο.

363. Στο ἴδιο.

δειλία³⁶⁴, την αγένεια³⁶⁵, το πένθος³⁶⁶, την αναισχυντία³⁶⁷, την ασέβεια³⁶⁸, την αλαζονεία³⁶⁹, την απιστία³⁷⁰, τη λοιδορία³⁷¹, την οργή³⁷², τον θυμό (μῆνιν)³⁷³, τη συμπόνοια (ἔλεον)³⁷⁴. Δεν κατηγοριοποιεί τα πάθη, τα οποία τις περισσότερες φορές χαρακτηρίζονται και ως «κακά»³⁷⁵, αλλά τα θεωρεί προϊόντα της ανεπίτρεπτης ενασχόλησης με τα «οὐκ ἔφ' ἡμῖν» και τα απροαίρετα. Δεν τα ορίζει, αλλά αναμφίβολα συνδυάζουν την εσφαλμένη εκτίμηση και εφαρμογή του λογικού στοιχείου επί του βουλευτικού. Όπως αναφέρει ο A. A. Long «υπάρχουν στην πραγματικότητα δύο πλευρές στην επικτήτεια διάγνωση του πάθους: «το να θέλεις» καθώς επίσης και «το να μην παίρνεις»³⁷⁶, γεγονός που συνδέεται με την ελπίδα προς κάτι και το φόβο από κάτι. Σε αυτό το πλαίσιο η απάθεια είναι αναγκαία συνθήκη για την ελευθερία του ανθρώπου³⁷⁷. Η επιθυμία, σε αντίθεση με τους προγενέστερους Στωικούς, δεν θεωρείται πάθος, αλλά εκφράζει τη βούληση και την απόφαση για την επίτευξη κάποιου σκοπού και μπορεί να είναι είτε θετική είτε αρνητική, ανάλογα με τον αν τηρεί την βασική διάκριση των όντων³⁷⁸.

364. Διατριβαί, Β', ζ', 9' Ο.π., Β', ιθ', 19, ' Ο.π., Γ', κδ', 89.

365. Ο.π., Α', στ', 39' Ο.π., Β', ιθ', 19' Ο.π., Γ', κδ', 90.

366. Ο.π., Γ', κδ', 90.

367. Ο.π., Β', θ', 12' Ο.π., Γ', κδ', 90.

368. Ο.π., Α', στ', 39.

369. Ο.π., Β', ιθ', 19.

370. Ο.π., Β', θ', 12.

371. Στο ίδιο.

372. Στο ίδιο Διατριβαί, Γ', κβ', 13' Ο.π., Δ', ε', 18.

373. Ο.π., Γ', κβ', 13' Ο.π., Δ', ε', 18.

374. Ο.π., Γ', κβ', 13.

375. Ο.π., Β', κθ', 19.

376. A. A. Long, *From Epicurus to Epictetus*, σ. 387' Tad Brennan, *The Stoic Life. Emotions, Duties, and Fate*, σ. 107.

377. Βλ. W. Windelband – H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιον Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Α' Τόμος. Η φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων, η Φιλοσοφία των Ελληνιστικών και ρωμαϊκών Χρόνων*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1991, σ. 193: «Ἐτσι ὅλοι (οἱ φιλόσοφοι) προσπαθοῦσαν νὰ περιγράψουν τὸ ιδεώδες τοῦ σοφοῦ, δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἡ γνώση τοῦ τὸν κάνει ἐνάρετο καὶ συνάμα εὐτυχισμένο».

378. Εξαίρεση αποτελεί το απόσπασμα των Διατριβών, Β', ιστ' 45: «ἐντεῦθεν ἐκ τῆς διανοίας ἐκβαλε ἀντὶ Προκρούστου καὶ Σκίρωνος λύπην, φόβον, ἐπιθυμίαν, φθόνον,

III. Εννοιολογικές ορίζουσες των *καθηκόντων*

Το ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι τι εννοεί ο Επίκτητος με τον όρο *απάθεια*³⁷⁹ κι αν ταυτίζεται με την σημασία που του είχε προσδώσει ο αρχαίος στωικισμός. Ο δεύτερος τρόπος απαντάει σε αυτό ακριβώς το ερώτημα. Αναφέρεται στο καθήκον του ανθρώπου, στις «ορμές και αφορμές»³⁸⁰ και γενικότερα στον τρόπο συμπεριφοράς και στις σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας κοινότητας³⁸¹. Οι αρχαίοι Στωικοί ορίζουν την ορμή ως «ψυχῆς κίνησιν»³⁸² και ο Κλήμης διευκρινίζει ότι «ὁρμὴ μὲν οὖν φορὰ διανοίας ἐπὶ τι ἢ ἀπὸ του»³⁸³. Εδώ εμπεριέχεται και η αφορμή, η οποία είναι το αντίθετο της ορμής και πρόκειται για την «φορὰν τινα <διανοίας ἀπὸ τινος τῶν ἐν τῷ πράττειν>»³⁸⁴.

Σύμφωνα με τον Επίκτητο η ορμή συγκαταλέγεται στα «ἐφ' ἡμῖν»³⁸⁵, πρέπει να χρησιμοποιείται «μεθ' ὑπεξαίρεσεως καὶ ἀνειμένως»³⁸⁶, κι αυτή η βουλευτική στάση που συνιστά γνώρισμα του ανθρώπου που επιθυμεί την προκοπή, οφείλει να είναι εύστοχη³⁸⁷. Η ορμή είναι η άσκηση της πράξης και σχετίζεται με όσα πράττει ή αποφεύγει κάποιος την ώρα που αποφασίζει να δράσει. Όπως συμβαίνει και με το ορεκτικό

ἐπιχαιρεκακίαν, φιλαργυρίαν, μαλακίαν, ἀκρασίαν», όπου η επιθυμία συγκαταλέγεται στα πάθη.

379. Για τον τρόπο που προσλαμβάνει ο Επίκτητος τη στωική διδασκαλία για τα πάθη βλ. A. A. Long, *From Epicurus to Epictetus. Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 2006, σσ. 377-394 [: «Epictetus on understanding and managing emotions»] πβ. Edgar M. Krentz, «Πάθη and Ἀπάθεια in Early Roman Empire Stoics», στο: J. T. Fitzgerald (ed.), *Passions and Moral Progress in GrecoRoman Thought*, New York, Routledge, 2007, σσ. 122-135.

380. *Διατριβαί*, Γ', β', 2' πβ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 114.

381. *Ο.π.*, Γ', β', 4: «δεύτερός ἐστιν ὁ περὶ τὸ καθήκον: οὐ δεῖ γάρ με εἶναι ἀπαθὴ ὡς ἀνδριάντα, ἀλλὰ τὰς σχέσεις τηροῦντα τὰς φυσικὰς καὶ ἐπιθέτους ὡς εὐσεβῆ, ὡς υἱόν, ὡς ἀδελφόν, ὡς πατέρα, ὡς πολίτην».

382. *SVF*, II, 458.

383. *Ο.π.*, III, 377.

384. *Ο.π.*, III, 169.

385. *Εγχειρίδιον*, α', 1'.

386. *Ο.π.*, β', 2' *Ο.π.*, μη'.

387. *Διατριβαί*, Α', ιθ', 2: «ὁρμὴν ἀναμάρτητον» *Ο.π.*, Γ', κβ', 104: «μή που ὁρμὴ εἰκαία».

πεδίο, τίθεται αναπόφευκτα ο προβληματισμός «τίς ὁρμὴν νικῆσαι δύναται ἢ ἄλλη ὁρμή»³⁸⁸, για να λυθεί με την διαπίστωση ότι μια ορμή μπορεί να κατασταλεί ή να υπερνικηθεί μόνο από μια άλλη ορμή με διαφορετική ένταση και ισχύ. Επίσης, τόσο η ορμή όσο και η αφορμή πρέπει να συμφωνούν με την φύση³⁸⁹ και να βρίσκονται σε σύμπνοια με το εκάστοτε καθήκον³⁹⁰. Στον πυρήνα αυτού του τύπου εντοπίζεται η ευπείθεια στη λογική και το εύστοχον της ενέργειας³⁹¹. Ο άνθρωπος καλείται να αποφεύγει άκαιρες και άκυρες κινήσεις, καθώς και άλογες τάσεις προς πράξεις και πράγματα. Η γνώση, η εξέταση και η άσκηση του είδους της ορμής είναι σύμφωνα με τον Επίκτητο απαραίτητο στοιχείο για να ασχοληθεί ο άνθρωπος ειλικρινώς και βιωματικώς με την φιλοσοφία, γι' αυτό σημειώνει παραστατικά: «δες την επιλογή σου, και πρόσεξε να μην είναι επιλογή κακοστόμαχου ή γυναίκας εγκύου με ασυνήθιστη ὀρέξη»³⁹². Αξίζει να σημειωθεί για την αφορμή ότι ὅσες φορές ο Επίκτητος χρησιμοποιεί τον ὄρο μεμονωμένα, χωρίς δηλαδή να συγκροτείται το ζεύγος *ορμή-αφορμή*, της δίνει τη σημασία της αιτίας, του κινήτρου, του λόγου που γίνεται ή δεν γίνεται κάτι³⁹³.

Το καθήκον³⁹⁴ αποτελεί μια από τις έννοιες για τις οποίες ο Επίκτητος θα μνημονευθεί περισσότερο από μεταγενέστερους φιλοσό-

388. Ο.π., Α', ιζ', 24.

389. Ο.π., Α', ιθ', 25: «ὕπὲρ τοῦ ὁρμῆσαι κατὰ φύσιν»· Ο.π., Α', κα', 2: «ὁρμῇ καὶ ἀφορμῇ χρῶμαι ὡς πέφυκα»· Ο.π., Δ', δ', 28: «καὶ τίς σε κωλύει ὀρέξει καὶ ἐκκλίσει χρῆσθαι κατὰ φύσιν, ὁρμῇ καὶ ἀφορμῇ;».

390. Ο.π., Β', η', 29: «ὁρμὴν καθήκουσαν».

391. Ο.π., Γ', ιβ', 13-14: «δεύτερος τ[ρ]όπος ὁ περὶ τὴν ὁρμὴν καὶ ἀφορμὴν: ἴν' εὐπειθὴς τῷ λόγῳ, ἵνα μὴ παρὰ καιρὸν, μὴ παρὰ τόπον, μὴ παρὰ ἄλλην τινὰ τοιαύτην [ἀ]συμμετρίαν».

392. Ο.π., Δ', η', 35: «ἰδοῦ σου τὴν ὁρμὴν, μὴ κακοστομάχου ἢ κισσώσης γυναικὸς ἔστιν».

393. Βλ. ενδεικτικά: Ο.π., Α', ζ', 20· Ο.π., Α', η', 6· Ο.π., Α', θ', 20· Ο.π., Α', κζ', 8· Ο.π., Γ', ε', 8· Ο.π., Γ', στ', 8· Ο.π., Γ', ια', 13· Ο.π., Γ', κστ', 1· Ο.π., Δ', α', 51· Ο.π., Δ', ζ', 7· Ο.π., Δ', ι', 14.

394. Για την έννοια του καθήκοντος στον Επίκτητο βλ. ενδεικτικά Adolf Friedrich Bonhöffer, *Die Ethik des Stoikers Epictet*, Stuttgart, Ferdinand Enke, 1894, σσ. 193-232 [Η σημαντική αυτή μελέτη έχει μεταφραστεί και στα αγγλικά, βλ. Adolf Friedrich Bonhöffer, *The Ethics of the Stoic Epictetus*, trans. William O. Stephens, New York, Peter Lang, 1996].

φους όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η έννοια του καθήκοντος ιδιαίτερα σημαντική και στους προγενέστερους Στωικούς ορίζεται ως «τὸ ἀκόλουθον ἐν ζωῇ, ὃ πραχθὲν εὖλογον ἀπολογία ἔχει»³⁹⁵ και ως καθήκοντα θεωρούνται «ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν, ὡς ἔχει γονεῖς τιμᾶν, ἀδερφούς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις»³⁹⁶. Το καθήκον είναι αρχή της αρετής, της φύσης και του κατὰ φύσιν³⁹⁷. Συνεπῆς με τη στωική παρακαταθήκη για την έννοια του καθήκοντος περιλαμβάνει τις σχέσεις, φυσικές και επιγενόμενες, με τους άλλους και με το θεό, τους συγγενείς και την πόλη. Το καθήκον εδώ, ωστόσο, συμπεριλαμβάνει και την έννοια του κατορθώματος. Όπως παραδίδει ο Στοβαίος, η Αρχαία Στοά ὀρίζε τα κατορθώματα σε αντιδιαστολή με τα αμαρτήματα ως «ενεργήματα» του «φρονεῖν, σωφρονεῖν, δικαιοπραγεῖν, χαίρειν, εὐεργετεῖν, εὐφραίνεσθαι, φρονίμως περιπατεῖν» και γενικότερα «πανθ' ὅσα κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πράττεται»³⁹⁸. Αποτελεῖ δηλαδή το καθήκον διαπίστωση και συνάμα πλήρωση μιας ενάρετης πράξης σε κάθε ἐκφανση του βίου.

Στον ορισμό του δεύτερου τόπου, ωστόσο, ο Επίκτητος θέτει μια φράση-κλειδί στο μέσο του προστακτικού του λόγου: «οὐ δεῖ γάρ με εἶναι ἀπαθῆ ὡς ἀνδριάντα»³⁹⁹, αναιρώντας ουσιαστικά τις κατηγορίες περί σκληρότητας και ἀπάθειας της διδασκαλίας του η οποία ἐγγίζει το σημεῖο της ἀπόλυτης αναισθησίας. Ἐχοντας βιώσει τις πρακτικές της δουλείας και της αυταρχικής πολιτικής διακυβέρνησης κυριολεκτικά στο «πετσί» του, ἀλλά και ἀντιλαμβανόμενος τις λεπτές ἰσορροπίες της κοινωνικής συνύπαρξης σε μια πόλη ὅπως η Νικόπολη, συνειδητοποιεῖ ὅτι ο ἄνθρωπος δεν εἶναι δυνατόν να ἀπομονωθεί, να μην ἐπηρεάζεται ἀπὸ το περιβάλλον και να ἀποκτηνωθεῖ. Αυτό που προβάλλει ως φιλοσο-

395. SVF, III, 494.

396. Ο.π., III, 495.

397. Ο.π., III, 491.

398. Ο.π., III, 501' πβ. Martha Nussbaum, *Η θεραπεία της επιθυμίας*, σ. 430.

399. *Διατριβαί*, Γ', β', 4.

φικό αίτημα είναι όταν συμβαίνουν δυσάρεστες καταστάσεις και όταν προκύπτουν αντιξοότητες να μην διασαλεύεται η ψυχική του ισορροπία και να μην οδηγείται σε λογικά αποπήματα. Όπως στον Γαληνό συναντούμε το αξίωμα «ὥς μετρίως ἐνεγκεῖν»⁴⁰⁰, ομοίως και στον Στωικό Φιλόσοφο η λεγόμενη απάθεια έχει ακριβώς τα χαρακτηριστικά της *μετριοπάθειας* με γνώμονα την εξασφάλιση της ατομικής γαλήνης.

Ο Επίκτητος υποστηρίζει ότι «φύσει κοινωνικοὶ γεγονάμεν»⁴⁰¹ και δεν εξετάζει την ποιότητα της σχέσης με τον άλλο, δηλαδή αν είναι καλή ή κακή, ούτε αν η συμπεριφορά συνάδει με ένα καλό ή κακό πατέρα, αδερφό, σύζυγο, φίλο, συγγενή ή γείτονα. Θεωρεί ότι η φυσική σχέση υφίσταται, δεν αλλάζει και δεν αξιολογείται, καθώς «φυσική ἐστὶν ἡμῖν κοινωνία πρὸς ἀλλήλους»⁴⁰², κι επομένως το καθήκον ἐγκείται στη φροντίδα του πατέρα, στη δίκαιη στάση απέναντι στον αδερφό, τον γείτονα, τον πολίτη, τον στρατηγό⁴⁰³. Αυτό που οφείλει ο άνθρωπος είναι «κατὰ φύσιν ἢ [...] προαίρεσις»⁴⁰⁴, ώστε να λειτουργεί οδηγητικά και να φανερώνει την ορθή στάση προς ἄλλον. Αναφορικά με το καθήκον του ανθρώπου απέναντι στο θείο αυτό συνίσταται στην αποδοχή της ύπαρξης των θεών και της θείας διοίκησης του κόσμου, γι' αυτό ό,τι συμβαίνει πρέπει «ἀκολουθεῖν ἐκόντα»⁴⁰⁵. Καθήκον είναι, επίσης, και η ενασχόληση με τους συλλογισμούς και τη λογική επιχειρηματολογία⁴⁰⁶ όχι για λόγους καθαρής θεωρίας, αλλά για την αποσαφήνιση σε πρακτικό

400. Γαληνός, *Για την αποφυγή της λύπης. Η πραγματεία Περί ἀλυνπίας*, μτφ. - σχόλια Παρασκευή Κοτζιά, εισαγ. Σοφία Ξενοφώντος, επίμετρ. Ιωάννης Πολέμης, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2016, σ. 80, §28' πβ. Π. Κοτζιά – Π. Σωτηρούδης (σχόλια), *Περί ἀλυνπίας*, σσ. 137-138, §321. Ιδίως σ. 138: «Η ένσταση του Γαληνού στη στωική ἀπάθειαν υποδηλώνει αφενός ότι ο ίδιος την ερμηνεύει όχι ως απαλλαγή από βίαια και καταστροφικά συναισθήματα, αλλά -μαζί με πολλούς άλλους αρχαίους στοχαστές- ως πλήρη έλλειψη συναισθημάτων· αφετέρου υποδηλώνει ότι επιλέγει ως στάση την *μετριοπάθειαν*».

401. Ο.π., Β', κ', 13' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 92.

402. *Διατριβαί*, Β', κ', 8' πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 92.

403. *Εγχειρίδιον*, λ'.

404. Στο ίδιο.

405. *Εγχειρίδιον*, λα'.

406. *Διατριβαί*, Α, ζ', 1.

επίπεδο του αληθούς και τους ψευδούς, της διάκρισης της σοφιστείας και της εφαρμογής της θεωρητικής σκευής στην πράξη⁴⁰⁷. Καθήκον του, τέλος, αποτελεί και η διατήρηση αταλάντευτης στάσης προς αρετές, όπως ο αυτοσεβασμός και η εγκράτεια, αλλά και η αναζήτηση των αγαθών που συνθέτουν την εύροια βίου⁴⁰⁸.

Στη δέκατη διατριβή του Β' βιβλίου των *Διατριβών* αφιερώνεται μια εκτενής ανάλυση για την αναγνώριση των καθηκόντων του ανθρώπου⁴⁰⁹. Πρώτιστα καλείται να συνειδητοποιήσει ότι είναι άνθρωπος, άρα ξεχωρίζει από τα ζώα λόγω της προαίρεσης και της λογικής ικανότητας. Στη συνέχεια ότι είναι πολίτης του κόσμου που κυβερνάται από τους θεούς και δεν μπορεί να ενεργεί χωρίς να λαμβάνει υπόψη ότι είναι μέρος ενός συνόλου. Παράλληλα, οφείλει να αναγνωρίζει τη θέση που έχει στο διωποκειμενικό πεδίο κάθε σχέσης, τον ρόλο που του έχει δοθεί από το θεό και τη στάση που χρειάζεται να κρατά όπως για παράδειγμα να σέβεται τον πατέρα του, να μην συγκρούεται με τον αδερφό του, να συμπεριφέρεται σύμφωνα με την ηλικία του και να τιμά το αξίωμα και το επάγγελμά του. Ο Επίκτητος τονίζει για μια ακόμη φορά ότι το σπουδαιότερο όλων είναι η κατά φύσιν λειτουργία της προαίρεσης και μάλιστα στο πεδίο της πράξης κι όχι μόνο της θεωρίας, σημειώνοντας σχετικά ότι «τὴν προαίρεσιν δὲ π[ρ]ότερον αἰδῆμονα καὶ πιστὴν ἔξομεν ἢ ἀναίσχυντον καὶ ἄπιστον, οὐδ' ἐγγὺς διαφερόμεθα πλὴν μόνον ἐν τῇ σχολῇ μέχρι τῶν λογαρίων»⁴¹⁰. Το πλαίσιο αυτό καθορίζει τον τρόπο ζωής και δράσης του ανθρώπου τόσο με αναφορά τον εαυτό του όσο και

407. *Εγχειρίδιον*, νβ'.

408. *Διατριβαί*, Δ', α', 134: « ποία γὰρ σκέψις, εἰ καθήκει μοὶ δυναμένῳ τὰ μέγιστα ἀγαθὰ ἑμαυτῷ περιποιῆσαι».

409. *Διατριβαί*, Β', ι', 11-12: «ἀεὶ γὰρ ἕκαστον τῶν τοιούτων ὀνομάτων εἰς ἐπιλογισμὸν ἐρχόμενον ὑπογράφει τὰ οἰκεῖα ἔργα»· πβ. Julia Annas, «Epictetus on Moral Perspectives», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 140-152. Σχετικά με τη σχέση ρόλων-καθηκόντων στον Επίκτητο και την πρακτική καθημερινή διάσταση αυτού του διπόλου που ενίοτε οδηγεί σε συγκρούσεις βλ. Brian E. Johnson, *The Role Ethics of Epictetus. Stoicism in ordinary life*, Lexington Books, 2014.

410. *Διατριβαί*, Β', ι', 29-30.

με γνώμονα το περιβάλλον υλικό, άυλο και σχεσιακό, γιατί όπως εύστοχα έχει επισημανθεί «όταν αρχίζεις να σκέφτεσαι ως Στωικός [...] ήδη έχεις μια ζωή»⁴¹¹. Έτσι, ο Επίκτητος θέτει τους όρους βάσει των οποίων ο άνθρωπος μπορεί να διατηρήσει την προσωπική του αξιοπρέπεια και ευστάθεια, αλλά ταυτόχρονα σκιαγραφεί τη φιλοσοφική οδό που οφείλει να ακολουθήσει κάποιος στις σχέσεις του προς έτερον και προς την πολιτεία⁴¹². Ο φιλόσοφος της Νικόπολης ονόμασε αυτό τον θεωρητικό καμβά *καθήκον*, θυμίζοντας την έλλογη, φυσική και πρακτική καταγωγή της λέξης.

IV. Η συγκατάθεση στις φαντασίες

Ο τρίτος τόπος στοχεύει στο να προφυλάξει τον άνθρωπο από εξαπατήσεις και αστόχαστες επιλογές, είναι «ὁ περὶ τὰς συγκαταθέσεις»⁴¹³ τόπος. Συνδέεται με την αρετή της προκοπής και δεν επιτρέπει σε καμία «φαντασία» να επηρεάσει την κρίση «μηδ' ἐν ὕπνοις [...] μηδ' ἐν οἰνώσει μηδὲ μελαγχολῶντος»⁴¹⁴. Η χρήση των φαντασιῶν και η αποφυγή της εξαπάτησης συνδέεται άρρηκτα με τη λειτουργία της προαίρεσης και όπως χαρακτηριστικά διδάσκει ο Επίκτητος «ὅπου δὲ προαίρεσις καὶ χρῆσις τῶν φαντασιῶν»⁴¹⁵.

Οι αρχαίοι Στωικοί με τον όρο «φαντασία» όρίζαν την «τύπωσιν ἐν ψυχῇ»⁴¹⁶ η οποία προηγείται της συγκαταθέσεως, της καταλήψεως και

411. Julia Annas, «Epictetus on Moral Perspectives», σ. 145.

412. Βλ. Brad Inwood, «L' oikēiōsis sociale chez Epictète», *Polyhistor*, 72 (1996), σσ. 241-264.

413. *Διατριβαί*, Γ', β', 2' πβ. ενδεικτικά Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 116-118' John M. Cooper, «Moral Theory and Moral Improvement in Epictetus», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σ. 18. Για το ρόλο της συγκατάθεσης στο επικτήτειο έργο βλ. Rodrigo Sebastián Braicovich, «Critical Assent, Intellectualism, and Repetition in Epictetus», *Apeiron*, 45/4 (2012), σσ. 314-337.

414. *Διατριβαί*, Γ', β', 5.

415. Ο.π., Γ', κβ', 102' πβ. Jean-Baptiste Gourinat, *Οι στωικοί για την ψυχή*, σ. 127.

416. SVF, II, 53.

της νοήσεως⁴¹⁷. Ο Χρύσιππος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το ζήτημα της φαντασίας και τη σχέση της με την ειμαρμένη, καθώς και με τη δυνατότητα συγκατάθεσης του ανθρώπου στο πλήθος των εντυπώσεων που εμφανίζονται στον ορίζοντά του⁴¹⁸. Οι φαντασίες διακρίνονταν σε καταληπτικές και ακατάληπτες, ανάλογα με το αν έχουν την συγκατάθεσή του ανθρώπου ως προς την αιτία ύπαρξής τους⁴¹⁹. Η δε «συγκατάθεσις» είναι «πᾶσα [...] δόξα καὶ κρίσις καὶ υπόληψις καὶ μάθησις»⁴²⁰. Σημειώνεται, επίσης, ότι με τον όρο «προλήψεις» ονόμαζαν τις έννοιες που δημιουργούνταν «φυσικῶς καὶ ἀνεπιτεχνήτως»⁴²¹.

Ο Επίκτητος αφιερώνει εκτενή αποσπάσματα των αναλύσεων του στην έννοια της φαντασίας, καθώς «τὸ κράτιστον ἁπάντων καὶ κυριεῶν οἱ θεοὶ μόνον ἐφ' ἡμῖν ἐποίησαν, τὴν χρῆσιν τὴν ὀρθὴν ταῖς φαντασίαις»⁴²². Διακρίνει τέσσερις τρόπους δημιουργίας των εξωτερικών εντυπώσεων: α) κάτι που υπάρχει και φαίνεται όπως είναι, β) κάτι που δεν υπάρχει κι ούτε φαίνεται πως υπάρχει, γ) κάτι που υπάρχει, αλλά δεν φαίνεται και δ) κάτι που δεν υπάρχει, αλλά φαίνεται πως υπάρχει⁴²³. Οι φαντασίες αυτές είναι απόρροια της συνήθειας και της σοφιστικής αντιμετώπισης των πραγμάτων, της σύγχυσης ως προς το καλό και το κακό, των συνηθισμένων εκφραστικών αποστροφών και εν γένει των λανθασμένων κρίσεων περί τα πράγματα.

417. Ο.π., II, 52.

418. Για τις απόψεις του Χρυσίππου για τα αίτια, την ειμαρμένη και τη συγκατάθεση βλ. Susanne Bobzien, *Determination and Freedom in Stoic Philosophy*, σσ. 301-329.

419. SVF, II, 52 και II, 67.

420. Ο.π., II, 992.

421. Ο.π., II, 83· πβ. F. H. Sandbach, «Ennoia and Prolēpsis in the Stoic Theory of Knowledge», στο: A. A. Long, *Problems in Stoicism*, University of London, The Athlone Press, 1971, σσ. 22-37.

422. Διατριβαί, Α', α', 7.

423. Ο.π., Α', κζ', 1-2: «Τετραχῶς αἱ φαντασίαι γίνονται ἡμῖν: ἢ γὰρ ἔστι τινὰ καὶ οὕτως φαίνεται ἢ οὐκ ὄντα οὐδὲ φαίνεται ὅτι ἔστιν ἢ ἔστι καὶ οὐ φαίνεται ἢ οὐκ ἔστι καὶ φαίνεται»· πβ. Aldo Dinucci, «Phantasia, Phainomenon and Dogma in Epictetus», *Athens Journal of Humanities and Arts*, 4/2 (2017), σσ. 101-121 και ιδίως σσ. 102-113.

Η ορθή στάση απέναντι στις εντυπώσεις απαιτεί άσκηση του ορθού λόγου, συνεχή αγώνα και μόχθο προκειμένου να μην παρασυρθεί κάποιος από τις φαντασίες. Ο Επίκτητος παρομοιάζει τις στρεβλωτικές καταστάσεις με κακοκαιρία και την προσπάθεια που καταβάλλει κάποιος για να τις αντιμετωπίσει με εκείνη του αθλητή. Λέγει χαρακτηριστικά ότι «οὗτός ἐστιν ὁ ταῖς ἀληθείαις ἀσκητῆς ὁ πρὸς τὰς τοιαύτας φαντασίας γυμνάζων ἑαυτόν»⁴²⁴ και συνεχίζει διερωτώμενος «ποῖος γὰρ μείζων χειμὼν ἢ ὁ ἐκ φαντασιῶν ἰσχυρῶν καὶ ἐκκρουστικῶν τοῦ λόγου; αὐτὸς γὰρ ὁ χειμὼν τί ἄλλο ἐστὶν ἢ φαντασία;»⁴²⁵. Επίσης, παραλληλίζεται η εσφαλμένη διαδικασία πρόσληψης των παραστάσεων με τα σχήματα που παίρνει η αχτίδα του ήλιου όταν προσπίπτει στο νερό της λεκάνης⁴²⁶. Όταν για παράδειγμα ο άνθρωπος δέχεται συνεχώς πληροφορίες για τον θάνατο προσώπων, για καταδίκες και καταστροφές, σε αυτές τις περιπτώσεις αν θέλει να ασκηθεί οφείλει να πει «ἀπροαίρετον, οὐ κακόν»⁴²⁷. Προκειμένου, επίσης, να αποφευχθούν οι δυσάρεστες καταστάσεις που εγκυμονεί μια ανεξέταστη εντύπωση πρέπει να έχει προ των χειρῶν τον εξῆς κανόνα: πρώτον, να σκεφτεί ότι «φαντασία εἶ καὶ οὐ πάντως τὸ φαινόμενον»⁴²⁸, δεύτερον, να διακρίνει τις εντυπώσεις και να αποφανθεί αν σχετίζονται με τα «ἐφ' ἡμῖν» ή τα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» και τρίτον, αν διαπιστώσει ότι δεν σχετίζονται με την δική του φύση να είναι έτοιμος να πει «οὐδὲν πρὸς ἐμέ»⁴²⁹. Η εξέταση εν προκειμένω του είδους της φαντασίας και του ρόλου που επιτελεί με βάση τη λογική καθίσταται απαραίτητη ενέργεια, γι' αυτό στο κέλευσμά του λέγει: «φαντασία: ἄφες ἴδω τίς εἶ καὶ περὶ τίνος, ἄφες σε δοκιμάσω»⁴³⁰.

424. Διατριβαί, Β', ιη', 27.

425. Ο.π., Β', ιη', 29.

426. Ο.π., Γ', γ', 20-22' πβ. Ζαν Ζοέλ Ντυό, Ο Επίκτητος και η στωική σοφία, σ. 200.

427. Διατριβαί, Γ', η', 2.

428. Εγχειρίδιον, α'.

429. Στο ίδιο.

430. Διατριβαί, Β', ιη', 24.

Ο βασικός αυτός κανόνας που επικαλείται σε αρκετά σημεία ο Επίκτητος προϋποθέτει «τὰς προλήψεις ἐναργεῖς ἐσμηγμένας καὶ προχείρους ἔχειν»⁴³¹. Πρόκειται για τις βασικές αντιλήψεις οι οποίες σε θεωρητικό επίπεδο είναι κοινές στους ανθρώπους· «προλήψεις κοιναὶ πᾶσιν ἀνθρώποις εἰσὶν· καὶ πρόληψις προλήψει οὐ μάχεται»⁴³². Ποιος δεν επιθυμεί το καλό, το συμφέρον, το δίκαιο, το ωραίο; Ωστόσο, σύμφωνα με τον Στωικό Φιλόσοφο, οι αντιλογίες και τα προβλήματα αρχίζουν όταν «ἐφαρμόζειν πειρώμεθα τὰς προλήψεις ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις»⁴³³. Ο Επίκτητος θεωρεί ότι «ἡ ἠθικότητα εἶναι ἐμφυτα δοσμένη στον ἄνθρωπο»⁴³⁴, για παράδειγμα οι έννοιες του «ἀγαθοῦ δὲ καὶ κακοῦ καὶ καλοῦ καὶ αἰσχροῦ καὶ πρέποντος καὶ ἀπρεποῦς καὶ εὐδαιμονίας καὶ προσήκοντος καὶ ἐπιβάλλοντος καὶ ὅτι δεῖ ποιῆσαι καὶ ὅτι οὐ δεῖ ποιῆσαι»⁴³⁵. Η λύση στην αντινομία της εφαρμογῆς της ηθικότητας είναι η φιλοσοφική εκπαίδευση η οποία διδάσκει την εφαρμογή των βασικών γνωμών σύμφωνα με τη φύση και τη διάκριση ὧν εἶναι στην ἐξουσία μας ἔναντι ὧν δεν εἶναι, ὥστε ο ἄνθρωπος να αποφασίζει ορθά⁴³⁶. Σε περίπτωση μη εφαρμογῆς ἢ εσφαλμένης χρήσης αὐτῶν τῶν κανόνων οδηγείται μπροστὰ σε ἐμπόδια, ἀδιέξοδα καὶ σε δυστυχία, γι' αὐτό χρειάζεται να ὑπάρχει ἐγρήγορση καὶ να ἀναγνωρίσει τὸ σφάλμα του. Επομένως, κλειδί για τὴν ορθή χρήση τῶν ἐντυπώσεων στὴ φιλοσοφική σκέψη τοῦ Εἰκτικτοῦ εἶναι ἡ σωστή εφαρμογή τῶν προλήψεων στὶς

431. Ο.π., Α', κζ', 6.

432. Ο.π., Α', κβ', 1' πβ. F. H. Sandbach, «Ennoia and Prolēpsis in the Stoic Theory of Knowledge», σσ. 23-25· Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σσ. 232· Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, *Στωικοί: Η επιστήμη της ρητορικής*, σσ. 58 καὶ 60.

433. *Διατριβαί*, Β', ια', 4.

434. Κωνσταντίνος Βουδούρης, «Η στωική ηθική φιλοσοφία ως θεραπεία», στο: Κωνσταντίνος Βουδούρης (επιμ.), *Η ηθική φιλοσοφία των Ελλήνων*, Αθήνα, 1996, σ. 189.

435. *Διατριβαί*, Β', ια', 3.

436. Ο.π., Α', κβ', 9-10: «Τί οὖν ἐστὶ τὸ παιδεύεσθαι; μανθάνειν τὰς φυσικὰς προλήψεις ἐφαρμόζειν ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις καταλλήλως τῇ φύσει καὶ λοιπὸν διελεῖν, ὅτι τῶν ὄντων τὰ μὲν ἐστὶν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν».

επιμέρους εκδηλώσεις των πρώτων. Το σχήμα αυτό θεωρείται επιτυχημένο «ὅταν ἐν χρήσει φαντασιῶν κατὰ φύσιν σχῆς»⁴³⁷. Η προσπάθεια αυτή, αναντίλεκτα, απαιτεί επίπονη και συνεχή φιλοσοφική εκγύμναση, άλλως ο άνθρωπος βρίσκει ανοιχτή την θύρα της «δυστροίας καὶ κακοδαιμονίας»⁴³⁸, διότι είναι επικίνδυνος «ὁ πολὺς ὄλισθος τῶν φαντασιῶν»⁴³⁹.

Για να λειτουργήσει σε πρακτικό επίπεδο ο τρίτος τύπος είναι απαραίτητη η «συγκατάθεσις» ἐπὶ των φαντασιῶν η οποία σχετίζεται με «τὰ πιθανὰ καὶ ἐλκυστικά»⁴⁴⁰. Η συγκατάθεση δεν είναι τίποτα άλλο από την αποδοχή, την ἐγκριση, την κατηγοριοποίηση, την επιλογή και την χρήση των φαντασιῶν, γι' αυτό συνδέεται ἄμεσα με τη λειτουργία της προαίρεσης. «Ἐπὶ τῶν θεωρητικῶν φαντασιῶν»⁴⁴¹ δεν ὑπάρχει τίποτα το καλὸ ἢ το κακὸ, ἀλλὰ ο χρωματισμὸς τους γίνεται ἀπὸ την δική μας προαίρεση, ἐξαρτάται ἀπὸ την κρίση και τη διάκριση που θα κάνουμε στις φαντασίες⁴⁴². Ἀλλωστε η λειτουργία του συγκαταθετικού τύπου συνδέεται ἄμεσα με το ζήτημα του αὐτεξουσίου, διότι ὅπως ἀναφέρει ο Επὶκτητος κανεὶς δεν «δύναται σε ποιῆσαι συγκαταθέσθαι τῷ ψεύδει»⁴⁴³. Συνεπῆς τόσο στην σωκρατική ὅσο και στην στωική παράδοση ο Επὶκτητος θα ἐπισημάνει ὅτι δεν μπορούμε να συγκατατεθούμε σε μια «ἀνεξέταστον φαντασίαν»⁴⁴⁴, παρὰ μόνο σε μια «φαντασία καταληπτική»⁴⁴⁵, η οποία φέρει ἐντὸς της την ἀλήθεια, εἶναι σαφὴς η οὐσία και η προέλευσή της. Με τη λειτουργία της συγκατάθεσης η μνήμη μπορεί να

437. *Εγχειρίδιον*, στ'.

438. *Διατριβαί*, Β', ιζ', 18.

439. *Ο.π.*, Γ', ιβ', 6.

440. *Διατριβαί*, Γ', ιβ', 15.

441. *Ο.π.*, Γ', κ', 1.

442. Βλ. σχετικά Susanne Bobzien, *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, σ. 403.

443. *Διατριβαί*, Δ', α', 69' πβ. Myrto Dragona-Monachou, «Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», σσ. 129-130.

444. *Διατριβαί*, Γ', ιβ', 15.

445. *Ο.π.*, Γ', η', 4' πβ. *SVF*, I, 59: «Φαντασία καταληπτική ἐστὶν ἢ ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντος καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον ἐναπομεμαγμένη καὶ ἐναπεσφραγισμένη, ὅποια οὐκ ἂν γένοιτο ἀπὸ μὴ ὑπάρχοντος».

κατατάσσει και να οργανώνει τα πράγματα, να συγκρατεί ή να αποφεύγει εξωτερικές προσπίπτουσες⁴⁴⁶. Η συγκατάθεση είναι ανάγκη να ακολουθεί το «κατὰ φύσιν»⁴⁴⁷, τα προαιρετικά έργα και να μην είναι «προπετής»⁴⁴⁸, γι' αυτό ο άνθρωπος μπορεί να καταφάσκει μόνο κάτι που φαίνεται ότι υπάρχει, κάτι αληθινό, κι όχι το άδηλο⁴⁴⁹. Ο Επίκτητος θεωρεί ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να συγκατατίθεται στο ψέμα και στο ασύμφορο, εξ' ου και η πεποίθησή του ότι μέχρι και η Μήδεια θα μπορούσε να μεταστρέψει την απόφασή της για την δολοφονία των παιδιών της, αν κάποιος της εξηγούσε ότι «άνθρώπων μέτρον πάσης πράξεως τὸ φαινόμενον λοιπὸν ἢ καλῶς φαίνεται ἢ κακῶς» και συνεπώς όποιος σφάλλει και αντιλαμβάνεται λανθασμένα τα πράγματα, ζημιώνεται ο ίδιος και μόνο⁴⁵⁰.

Συγκεφαλαιώνοντας τη θεματική για τους *τόπους*, ο φιλόσοφος της Νικόπολης θεωρεί ότι η άσκηση και η σωστή εφαρμογή αυτών σε πρακτικό επίπεδο μπορούν να συμβάλλουν στην εύροια βίου. Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι «τὸ κρῖναι καλῶς, τὸ ὑπολαβεῖν, τὸ ὀρμῆσαι, τὸ ὀρεχθῆναι, τὸ ἐκκλῖναι»⁴⁵¹ ανήκουν στα «ἐφ' ἡμῖν», στα προαιρετικά έργα, αποτελούν δημιουργήματα της βούλησής και της προσπάθειας του ανθρώπου να εφαρμόσει τις θεωρητικές προκείμενες σε πρακτικό επίπεδο. Προς αυτή την κατεύθυνση υπενθυμίζει στον άνθρωπο

446. Ο.π., Α', ιδ', 7-8.

447. Ο.π., Α', κα', 2.

448. Ο.π., Γ', κβ', 104.

449. Ο.π., Α', κη', 1-3: «Τί ἐστὶν αἴτιον τοῦ συγκατατίθεσθαί τινι; τὸ φαίνεσθαι ὅτι ὑπάρχει. τῷ οὖν φαινομένῳ ὅτι οὐχ ὑπάρχει συγκατατίθεσθαι οὐχ οἷόν τε. διὰ τί; ὅτι ἡ φύσις αὕτη ἐστὶ τῆς διανοίας τοῖς μὲν ἀληθέσιν ἐπινεύειν, τοῖς δὲ ψευδέσι δυσαρρεστεῖν, πρὸς δὲ τὰ ἄδηλα ἐπέχειν»· Ο.π., Γ', ζ', 15: «ἀδύνατόν ἐστι τῷ ψευδεῖ φαινομένῳ συγκαταθέσθαι καὶ ἀπὸ τοῦ ἀληθοῦς ἀπονεῦσαι»· πβ. Tad Brennan, *The Stoic Life. Emotions, Duties, and Fate*, σ. 298· John Sellars, *The Art of Living*, σ. 95, όπου παρουσιάζονται οι ομοιότητες Σέξτου και Στωικών στο ζήτημα της ἐποχῆς.

450. *Διατριβαί*, Α', κη', 10: «Ὅστις οὖν τούτου μέμνηται καθαρώς ὅτι ἄνθρωπον μέτρον πάσης πράξεως τὸ φαινόμενον λοιπὸν ἢ καλῶς φαίνεται ἢ κακῶς: εἰ καλῶς, ἀνέγκλητός ἐστιν: εἰ κακῶς, αὐτὸς ἐζημιώται: οὐ δύναται γὰρ ἄλλος μὲν εἶναι ὁ πεπλανημένος, ἄλλος δ' ὁ βλαπτόμενος, οὐδενὶ ὀργισθήσεται, οὐδενὶ χαλεπανεῖ, οὐδένα λοιδορήσει, οὐδένα μέμψεται, οὐ μισήσει, οὐ προσκόψει οὐδενί».

451. Ο.π., Γ', κδ', 55.

την ανάγκη να χρησιμοποιεί σύμφωνα με την φύση τις φαντασίες, να μην γίνεται δούλος των επιθυμιών του, να μην περιπίπτει σε καταστάσεις που οφείλει να αποφεύγει⁴⁵². Το καλό, το ωραίο και το αγαθό σχετίζονται άμεσα με τους τρεις τύπους, γι' αυτό σημειώνει χαρακτηριστικά: «νεανίσκε, τὸ καλὸν ζητεῖς καὶ εὖ ποιεῖς. ἴσθι οὖν, ὅτι ἐκεῖ φύεται, ὅπου τὸν λόγον ἔχεις: ἐκεῖ αὐτὸ ζήτει, ὅπου τὰς ὁρμὰς καὶ τὰς ἀφορμὰς, ὅπου τὰς ὀρέξεις, τὰς ἐκκλίσεις»⁴⁵³. Η σπουδαιότητα της συγκεκριμένης διδασκαλίας αποτυπώνεται και στην απόφαση ότι πρόκειται για «νεῦρα φιλοσόφου» η επιτυχία του ανθρώπου να διατηρήσει «ὄρεξιν ἀναπότευκτον, ἔκκλινιν ἀπερίπτωτον, ὁρμὴν καθήκουσαν, πρόθεσιν ἐπιμελῆ, συγκατάθεσιν ἀπρόπτωτον»⁴⁵⁴, ενώ συνδέεται με την ελευθερία της δράσης και των επιλογών του ανθρώπου, καθώς κανείς δεν μπορεί να τον παρεμποδίσει στην εφαρμογή αυτών των αρχών⁴⁵⁵.

452. Ο.π., Β', κγ', 42: «τὸ προκείμενον ἦν σοι κατασκευάσαι σαυτὸν χρηστικὸν ταῖς προσπιπτούσαις φαντασίαις κατὰ φύσιν, ἐν ὀρέξει ἀναπότευκτον, ἐν δ' ἐκκλίσει ἀπερίπτωτον» πβ. Ο.π., Δ', η', 20-21: «πῶς ἀνέχομαι, πῶς ἀπέχομαι, πῶς συνεργῶ, πῶς ὀρέξει χρῶμαι, πῶς ἐκκλίσει, πῶς τηρῶ τὰς σχέσεις τὰς φυσικὰς ἢ ἐπιθέτους ἀσυγχύτως καὶ ἀπαρροπίστως: ἐκεῖθεν με κρῖνε, εἰ δύνασαι».

453. Ο.π., Δ', ια', 26.

454. Ο.π., Β', η', 29.

455. Ο.π., Δ', α', 67-75: «Πότερον οὖν οὐδὲν ἔχεις αὐτεξούσιον, ὃ ἐπὶ μόνῳ ἐστὶ σοί, ἢ ἔχεις τι τοιοῦτον; - Οὐκ οἶδα. - Ὅρα οὖν οὕτως καὶ σκέψαι αὐτό. μή τις δύναται σε ποιῆσαι συγκαταθέσθαι τῷ ψεύδει; - Οὐδεῖς. [...] Σὸν ἄρα ἐστὶ καὶ τὸ ὁρμῆσαι ἢ οὐ; - Ἐστὼ ἐμόν. - Τὸ δ' ἀφορμῆσαι τίνος; σὸν καὶ τοῦτο. [...] Ὅρεγεσθαι δέ σε οὐ μὴ θέλεις τις ἀναγκάσαι δύναται; - Οὐδεῖς. - Προθέσθαι δ' ἢ ἐπιβαλέσθαι τις ἢ ἀπλῶς χρῆσθαι ταῖς προσπιπτούσαις φαντασίαις; - Οὐδὲ τοῦτο».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η θεολογία του Επίκτητου

Ι. Η ύπαρξη του θεού

Ο Ύμνος στον Δία του Κλεάνθη⁴⁵⁶ είναι το πιο αντιπροσωπευτικό κείμενο των απόψεων των Στωικών αναφορικά με τις πεποιθήσεις τους για το «θεϊόν» και είναι εύλογη η επισήμανση ότι «ο στωικός μονοθεϊσμός ή «ενοθεϊσμός» εκφράζεται απόλυτα στον ύμνο αυτό»⁴⁵⁷. Σύμφωνα με το Διογένη Λαέρτιο οι Στωικοί ορίζουν το θεό ως «ζῶον ἀθάνατον λογικὸν τέλειον ἢ νοερὸν ἐν εὐδαιμονίᾳ, κακοῦ παντὸς ἀνεπίδεκτον, προνοητικὸν κόσμου τε καὶ τῶν ἐν κόσμῳ· μὴ εἶναι μέντοι ἀνθρωπόμορφον. Εἶναι δὲ τὸν μὲν δημιουργὸν τῶν ὅλων καὶ ὥσπερ πατέρα πάντων, κοινῶς τε καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διῆκον διὰ πάντων, ὃ πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεται κατὰ τὰς δυνάμεις»⁴⁵⁸. Ο θεός είναι ένας και αποτελεί τον *σπερματικό λόγο* του κόσμου, δημιουργό αυτού, σχεδιάζοντας με πρόνοια και ασκώντας τη διοίκηση της κοσμικής πραγματικότητας. Οι όροι *θεός*, *θεοί*, *θείον* έχουν την ίδια σημασία και η χρήση τους εξαρτάται από το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής που αρθρώνονται.

Ο Επίκτητος αναφέρεται πολλές φορές στο έργο του στην σπουδαιότητα της ύπαρξης των θεών και στη σχέση θεού-ανθρώπου⁴⁵⁹, θεω-

456. SVF, I, 537. Για τις απόψεις των στωικών για τον θεό βλ. Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the gods*, Athens, S. Saripolos' Library, 1976.

457. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ο «περί των θεών λόγος» στον Πλάτωνα και τους Στωικούς και οι απαρχές της φιλοσοφίας της θρησκείας», *Cogito*, 10 (2010), σ. 47.

458. SVF, II, 1021.

459. Για τα επικτήτεια επιχειρήματα για τον θεό βλ. Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the gods*, σσ. 209-231· Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σσ. 227-231· Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 142-179· Keimpe Algra, «Epictetus and Stoic Theology», στο: T. Scaltsas – A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 32-55.

ρώντας ως καθήκον του φιλοσόφου να διδάσκει στους ανθρώπους την ύπαρξη και την πρόνοια του θεού και εν συνεχεία τι είναι οι θεοί, ώστε να στοχεύουν στην ομοίωση μαζί τους στο πλαίσιο ενός ηθικού πράττειν⁴⁶⁰. Χρησιμοποιεί τους όρους *θεός*, *θεοί* και *θείον* υιοθετώντας τις θεμελιακές παραδοχές του αρχαίου στωικισμού, αλλά τους προσδίδει μια μεγαλύτερη οικειότητα και παρεμβατικότητα στη ζωή των ανθρώπων, γι' αυτό κι «έκανε τον Θεό καταρχήν πιο ανθρώπινο και προσιτό»⁴⁶¹. Σημειώνει ότι ο άνθρωπος οφείλει «ὕμνεῖν τὸ θεῖον»⁴⁶² ή «ὕμνεῖν με δεῖ τὸν θεόν»⁴⁶³, ενώ επικαλούμενος τους θεούς άλλοτε λέγει για παράδειγμα «νὴ τὸν Δία καὶ τοὺς θεοὺς»⁴⁶⁴ και άλλοτε «τὸν θεόν σου»⁴⁶⁵. Η συχνότητα βέβαια επανάληψης της φράσης «νὴ τοὺς θεοὺς» είναι μεγαλύτερη, καθώς συναντάται δέκα φορές στις *Διατριβές* και στο *Εγχειρίδιο*. Δεν τίθεται, ωστόσο, ζήτημα χαρακτηρισμού του Επίκτητου ως μονοθεϊστή ή πολυθεϊστή, καθώς θεωρεί ότι ενυπάρχει στη συμπαντική πραγματικότητα θεϊκό στοιχείο, όπως κι αν ονομάζεται, και αυτό που τον ενδιαφέρει είναι ότι συνέχει, προνοεί και διοικεί τον κόσμο. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Ευάγγελος Παπανούτσος απευθυνόμενος στους μαθητές του «όταν διαβάζαμε στον Επίκτητο Δίας, σας έλεγα διαρκώς να προσέχετε, ότι αυτός είναι όχι ο Ζεύς της Ελληνικής Μυθολογίας, αλλά ο Θεός ως ο κοινός λόγος του Σύμπαντος»⁴⁶⁶. Στην

460. *Διατριβαί*, Β', ιδ', 11-13' πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ο «περί των θεών λόγος», σ. 49: «Στα κείμενα του Επίκτητου παρατηρείται προτίμηση για το ηθικό επιχείρημα σε διάφορες παραλλαγές (argumentum ex utili), από τη συνείδηση της ελευθερίας, από την αποστολή του γνησίου φιλοσόφου, κλπ., χωρίς να λείπουν το κοσμολογικό και το τελολογικό» Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the gods*, σσ. 215-216 και 221.

461. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 230.

462. *Διατριβαί*, Α', ιστ', 15' Ο.π., Β', κ', 22: «οἱ πολῖται ἡμῶν ἐπιστραφέντες τιμῶσι τὸ θεῖον καὶ παύσωνται ποτε ῥαθυμοῦντες περὶ τὰ μέγιστα».

463. Ο.π., Α', ιστ', 21.

464. Ο.π., Α', ιστ', 7.

465. Ο.π., Γ', κ', 4.

466. Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η ηθική φιλοσοφία του Επίκτητου. Ένας γενικός χαρακτηρισμός της και η σχέση της με τον χριστιανισμό», *Φιλοσοφία*, 12 (1982), σ. 14.

ίδια συνοχή ο Βασίλειος Κύρκος υποστηρίζει ότι «θα μπορούσαμε να πούμε ότι ολόκληρη η φιλοσοφία του είναι έκφραση ευλάβειας προς το θείο και πόθος ελευθερίας, μιας εσωτερικής μάλλον ελευθερίας»⁴⁶⁷. Στο *Εγχειρίδιο* διατυπώνεται η άποψη ότι «τῆς περὶ τοὺς θεοὺς εὐσεβείας ἴσθι ὅτι τὸ κυριώτατον ἐκεῖνό ἐστιν, ὁρθὰς ὑπολήψεις περὶ αὐτῶν ἔχειν ὡς ὄντων καὶ διοικούντων τὰ ὅλα καλῶς καὶ δικαίως»⁴⁶⁸ κι ως εκ τούτου η σοφία των ανθρώπων ἐγκείται και στην καλλιέργεια της αρετῆς της ευσέβειας η οποία αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι ενός ελεύθερου βίου. Στη φιλοσοφική του διδασκαλία προϋποτίθεται η αναγνώριση της θεϊκῆς δύναμης που προσδιορίζει το κοσμικό γίνεσθαι και τη φυσική αναγκαιότητα, ὥστε κατὰ ακολουθία να συντονίζεται η ανθρώπινη ζωή με ἀπώτερο στόχο τη διασφάλιση της ελεύθερης δράσης και σκέψης. Συνεπώς, η θεολογία του Επικτήτου δεν συνδέεται τόσο με τη φυσική, ὅπως στον αρχαίο στωικισμό, γεγονός που εξηγείται και από την μη αναφορά «στη φυσική ταυτότητα του θεοῦ ὡς πυρ ἢ φλογερή πνοή (πνεῦμα) ἢ στην τονική κίνηση (τονική κίνησις)»⁴⁶⁹, ἀλλὰ περισσότερο με την ηθική, πράγμα ἀπολύτως δικαιολογημένο σε μια περίοδο κοσμοπολιτισμοῦ.

Πραγματευόμενος το ζήτημα της ὑπαρξῆς των θεῶν υποστηρίζει ὅτι ὑπάρχουν σχετικά πέντε θεωρίες⁴⁷⁰. Η πρώτη αναφέρει ὅτι δεν ὑπάρχει «τὸ θεῖον». Η δεύτερη ὅτι ὑπάρχει, ἀλλὰ δεν ἐπιδεικνύει κανένα ενδιαφέρον και πρόνοια για ο,τιδήποτε, ἐνῶ η τρίτη ὅτι ὑπάρχει και

467. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επικτήτος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 228.

468. *Εγχειρίδιον*, λα΄ Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the Gods*, σ. 219.

469. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 149. Γενικότερα για τις περιορισμένες αναφορές του Επικτήτου στη φυσική ὡς μέρος της φιλοσοφίας βλ. Jonathan Barnes, *Logic and the Imperial Stoa*, σ. 27.

470. *Διατριβαί*, Α΄, ιβ΄, 1-3· πβ. *Ο.π.*, Β΄, κ΄, 23-24: «ἐπεὶ οὖν ταῦτά σοι λίαν ἀρέσκει, λάβε τὰ ἐναντία: ὅτι θεοὶ οὐτ' εἰσὶν, εἴ τε καὶ εἰσὶν, οὐκ ἐπιμελοῦνται ἀνθρώπων οὐδὲ κοινόν τι ἡμῖν ἐστὶ πρὸς αὐτοὺς τό τ' εὐσεβὲς τοῦτο καὶ ὅσιον παρὰ τοῖς πολλοῖς ἀνθρώποις λαλούμενον κατὰ ψευσμά ἐστιν ἀλαζόνων ἀνθρώπων καὶ σοφιστῶν ἢ νῆ Δία νομοθετῶν εἰς φόβον καὶ ἐπίσχεσιν τῶν ἀδικούντων».

προνοεί μόνο για τα μεγάλα και ουράνια κι όχι για τα επίγεια. Η τέταρτη θεωρία διαφοροποιείται, καθώς προσθέτει ότι προνοεί και για τα επίγεια σε ένα γενικό κι όχι ατομικό επίπεδο. Η πέμπτη θέση παρουσιάζεται από τον Επίκτητο με τον στίχο της *Ιλιάδας* «οὐδέ σε λήθω κινύμενος»⁴⁷¹ αναδεικνύοντας την συμφωνία του Οδυσσέα, του Σωκράτη, και προφανώς του ίδιου με την άποψη που θέλει τους θεούς να υπάρχουν και να προνοούν για καθετί και στην παραμικρή του λεπτομέρεια. Άλλωστε, δεν θα μπορούσε ένας κόσμος με τόση τάξη και αρμονία να λειτουργεί «ὡς ἔτυχεν», όπως δεν μπορεί μια πόλη και ένα σπίτι να υπάρξουν χωρίς διοίκηση⁴⁷², με άλλα λόγια ο Επίκτητος διαφοροποιείται από προγενέστερες μηχανικές αντιλήψεις (Δημόκριτος, Επίκουρος).

II. Η σχέση του ανθρώπου με τον θεό

Στη διατριβή «Ὅτι πάντας ἐφορᾷ τὸ θεῖον»⁴⁷³ παρουσιάζονται αναλυτικά οι απόψεις του Επίκτητου για την ύπαρξη των θεών, τη θεία πρόνοια, τη διοίκηση του κόσμου και τον ορθό τρόπο συμπεριφοράς του ανθρώπου σε σχέση με το θείο. Συγκεκριμένα θεωρεί ότι οι ψυχές των ανθρώπων αποτελούν «μόρια [...] καὶ ἀποσπάσματα»⁴⁷⁴ του θεού, γι’

471. Όμηρος, *Ιλιάς*, Κ, 278-280: «κλυθὶ μεν αἰγιόχοιο Διὸς τέκος, ἢ τέ μοι αἰεὶ / ἐν πάντεσσι πόνοισι παρίστασαι, / οὐδὲ σοι λήθω κινύμενος»· πβ. Όμηρος, *Ιλιάς*, μτφ. Ιάκωβος Πολυλάς, Αθήναι, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, 1965, σ. 175: «Ἄκου με, ὦ κόρη τοῦ Διός, ποὺ πάντοτε σιμᾷ μου εἰς κάθε ἀγῶνα εὐρίσκεσαι και, ἅμα κινουμαι, βλέπεις».

472. *Διατριβαί*, Β', ιδ', 26: «καὶ πῶς οἷόν τε πόλιν μὲν ἢ οἶκον μὴ δύνασθαι διαμένειν μηδ' ὀλιγοστὸν χρόνον δίχα τοῦ διοικοῦντος καὶ ἐπιμελομένου, τὸ δ' οὕτως μέγα καὶ καλὸν κατασκευάσμα εἰκὴ καὶ ὡς ἔτυχεν οὕτως εὐτάκτως οἰκονομεῖσθαι».

473. *Ο.π.*, Α', ιδ'.

474. *Ο.π.*, Α', ιδ', 6· *Ο.π.*, Α', ιζ', 27-28: «εἰ γὰρ τὸ ἴδιον μέρος, ὃ ἡμῖν ἔδωκεν ἀποσπάσας ὁ θεός, ὑπ' αὐτοῦ ἢ ὑπ' ἄλλου τινὸς κωλυτὸν ἢ ἀναγκαστὸν κατεσκευάκει, οὐκέτι ἂν ἦν θεὸς οὐδ' ἐπεμελεῖτο ἡμῶν ὃν δεῖ τρόπον»· πβ. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 228 και σημ. 9, όπου υποστηρίζεται η συνάφεια αυτής της άποψης με την πλατωνική θεωρία στον *Πρωταγόρα* ότι «ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας, πρῶτον μὲν διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ συγγένειαν», ενώ παρατίθεται και σχετική βιβλιογραφία για τη συγκεκριμένη αντίληψη στον Επίκτητο· πβ. J. M. Rist, *Stoic*

αυτό είναι «ένδεδεμέναι καὶ συναφεῖς τῷ θεῷ»⁴⁷⁵ με αποτέλεσμα ο θεός να γνωρίζει την κάθε τους κίνηση, άποψη που θα μπορούσε να απορρέει από την κοσμική συμπάθεια της Αρχαίας Στοάς. Σε κάθε επιμέρους δραστηριότητα - στο φαγητό, στον έρωτα, στις συναναστροφές, στην γυμναστική - ο άνθρωπος οφείλει να έχει κατά νου ότι είναι «μέρος»⁴⁷⁶ θεού, γι' αυτό οι σκέψεις του και οι πράξεις του πρέπει να συνάδουν και να τιμούν αυτή την συγγένεια⁴⁷⁷. Ο θεός είναι παντεπόπτης με σαφή εικόνα των επίγειων, καθώς «ἄνωθεν βλέπει τὰ γιγνόμενα»⁴⁷⁸. Δεν πρόκειται βέβαια για τον παντοδύναμο εξωκοσμικό Δία, αλλά για τον προσωπικό θεό του καθενός, «τὸν ἐκάστου δαίμονα»⁴⁷⁹. Η προσέγγιση αυτή θυμίζει αρκετά τις απόψεις του Ποσειδώνιου για το θεϊκό στοιχείο που υπάρχει μέσα στον άνθρωπο, τον νου, και τη θεωρία του Χρύσιππου για το ηγεμονικόν, όπως και την ταύτιση ή μη αυτών με τον δαίμονα⁴⁸⁰. Στον Επίκτητο, ωστόσο, ο ένδον δαίμονας είναι μάλλον πιο κοντά στο σωκρατικό ιδεώδες και παραπέμπει στο δαιμόνιο, την εσωτερική δύναμη που καθοδηγεί τη λογική στο ηθικό πράττειν, την εσωτερική συνείδηση που υποδεικνύει το δέον της πράξης. Αναφέρει χαρακτηριστικά «έν

Philosophy, σ. 268: «The term ἀπόσπασμα should by now be familiar; but we recall that both Chrysippus and Posidonius said that man is an ἀπόσπασμα of the cosmos».

475. *Διατριβαί*, Α', ιδ', 6' Ο.π., Β', η', 11: «σὺ δὲ προηγούμενον εἶ, σὺ ἀπόσπασμα εἶ τοῦ θεοῦ: ἔχεις τι ἐν σεαυτῷ μέρος ἐκείνου» Ο.π., Β', ιθ', 27: «θεὸν ἐξ ἀνθρώπου ἐπιθυμοῦντα γενέσθαι» πβ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 144· Keimpe Algra, «Epictetus and Stoic Theology», σ. 42.

476. *Διατριβαί*, Β', η', 11: «σὺ δὲ προηγούμενον εἶ, σὺ ἀπόσπασμα εἶ τοῦ θεοῦ: ἔχεις τι ἐν σεαυτῷ μέρος ἐκείνου. τί οὖν ἀγνοεῖς σου τὴν συγγένειαν» πβ. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 228.

477. *Διατριβαί*, Β', η', 11-14.

478. Ο.π., Α', λ', 1' Ο.π., Β', η', 14: «καὶ ἐφορῶντος πάντα καὶ ἐπακούοντος».

479. Ο.π., Α', ιδ', 12' πβ. Keimpe Algra, «Epictetus and Stoic Theology», σσ. 42-44.

480. Για το ζήτημα του δαίμονος στον Επίκτητο βλ. Henry Dyson, «The God Within: The Normative Self in Epictetus», *History of Philosophy Quarterly*, 26/3 (2009), σσ. 235-253, όπου υποστηρίζεται ότι ο Επίκτητος ακολουθεί μια μέση οδό σε σύγκριση με τον Ποσειδώνιο και τον Χρύσιππο αναφορικά με τη θέση και τη λειτουργία του δαίμονος σε σχέση με τον εαυτό του καθενός πβ. J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, σσ. 267-268.

σαυτῷ φέρεις αὐτόν»⁴⁸¹ κι αυτός ο «ἔνδον»⁴⁸², ο «ἔσωθεν»⁴⁸³ θεός είναι και «ὑμέτερος δαίμων»⁴⁸⁴ παρακολουθεί τον εαυτό των ανθρώπων και τους ωθεί σε στάση αποδοχής ὅσων προέρχονται από το θεό, στην πιστή ενασχόληση με τα «ἐφ' ἡμῖν» και στην αποφυγή της μεμψιμοιρίας μπροστά στις αντιξοότητες. Ἀλλωστε αρκετές φορές υπάρχουν δοκιμασίες προερχόμενες από τον θεό με στόχο να συμβάλλουν στην άσκηση του χαρακτήρα⁴⁸⁵, γι' αυτό πριν οποιαδήποτε ενέργεια, οφείλει ο άνθρωπος να ενσκύπτει στον συνειδησιακό του ορίζοντα και ὅπως επάγεται ο Επίκτητος «γινῶθι σαυτόν, ἀνάκρινον τὸ δαιμόνιον, δίχα θεοῦ μὴ ἐπιχειρήσης»⁴⁸⁶. Για τον άνθρωπο η υπακοή στις υποδείξεις και «τὰ προστάγματα»⁴⁸⁷ του θεού δεν είναι εξαναγκασμός, αλλά λογική και οικιοθελής επιλογή που τον απομακρύνει από δυσχερεῖς καταστάσεις. Ο θεός ας μην ξεχνάμε ὅτι λειτουργεί και ως «σύμβουλος»⁴⁸⁸, ως εσωτερικός σταθμιστής που παραινεί ή αποτρέπει τον άνθρωπο από συγκεκριμένες συμπεριφορές.

III. Η παρουσία του θεού στον κόσμο

Ο Επίκτητος διασαφηνίζει στην τρίτη διατριβή του πρώτου βιβλίου των *Διατριβών*, «μία από τις πιο περιεκτικές και ισχυρές διατριβές»⁴⁸⁹,

481. *Διατριβαί*, Β', η', 13' πβ. Henry Dyson, «The God Within: The Normative Self in Epictetus», σ. 238.

482. *Διατριβαί*, Α', ιδ', 14' πβ. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 230: «ο Θεός είναι μέσα μας, δεν κατοικεί μόνο μέσα στα πράγματα, αλλά είναι ο δικός μας θεός».

483. *Διατριβαί*, Β', η', 14.

484. Ο.π., Α', ιδ', 14' Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 165.

485. Ο.π., Α', κδ', 1-2: «Αἱ περιστάσεις εἰσὶν αἱ τοὺς ἄνδρας δεικνύουσαι. λοιπὸν ὅταν ἐμπέσῃ περίστασις, μέμνησο ὅτι ὁ θεός σε ὡς ἀλείπτῃς τραχεῖ νεανίσκῳ συμβέβληκεν».

486. Ο.π., Γ', κβ', 53.

487. Ο.π., Γ', κδ', 114' Ο.π., Δ', ζ', 17: «ἡλευθέρωμαι ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ἔγνωκα αὐτοῦ τὰς ἐντολάς».

488. Ο.π., Β', ζ', 14: «τί τὸ ὅσον ἐπὶ σοὶ διαφθείρεις τὸν κριτὴν, παράγεις τὸν σύμβουλον;» Ο.π., Γ', κα', 18: «καὶ πρὸ πάντων τὸν θεὸν συμβουλευεῖν».

489. Βλ. αναλυτικά Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 156-159.

ότι ο θεός «πατήρ ἐστι τῶν τ' ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν»⁴⁹⁰, βοηθός και παραστάτης σε κάθε ανθρώπινη προσπάθεια⁴⁹¹. Οι άνθρωποι είναι δημιουργήματα του θεού⁴⁹², ο θεός αποφασίζει για την έλευση και την απόχωση τους από την ενθαδική πραγματικότητα⁴⁹³. Προκειμένου να διαχωρίσει τον άνθρωπο από τα υπόλοιπα δημιουργήματα του έδωσε δύο χαρακτηριστικά κοινά με την ίδια την ουσία του που δεν είναι άλλα από «τόν λόγον καὶ τήν γνώμην»⁴⁹⁴, τα σημεία εκείνα που οφείλει να καλλιεργήσει για να αναδείξει αυτή τη συγγένεια, «τὴν θείαν καὶ μακαρίαν»⁴⁹⁵. Ο άνθρωπος δεν είναι ένας υπάλληλος του θεού, αλλά «συμπότης τῶν θεῶν [...] καὶ συνάρχων»⁴⁹⁶, ο οποίος έχει την εμμενή δυνατότητα να ερμηνεύει τα έργα του θεού, καθώς ο ίδιος ο θεός τον κατέστησε «οὐ μόνον θεατὴν, ἀλλὰ καὶ ἐξηγητὴν αὐτῶν»⁴⁹⁷. Οι απόψεις αυτές του Επίκτητου θεμελιώνουν την έννοια της αδελφосύνης στον κόσμο, διότι θεωρώντας οι άνθρωποι τον θεό «πατέρα καὶ κηδεμόνα»⁴⁹⁸ και όντας μέτοχοι της ουσίας του προκύπτει μια άρρηκτη σχέση μεταξύ όλων των ανθρώπων. Άλλωστε τόσο η φιλαλληλία⁴⁹⁹ όσο και η φιλοστοργία⁵⁰⁰

490. Διατριβαί, Α', γ', 1' πβ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 144.

491. Ο.π., Β', ιγ', 29.

492. Ο.π., Α', γ', 1: «ὅτι γεγόναμεν ὑπὸ τοῦ θεοῦ πάντες προηγουμένως»· Ο.π., Β', η', 23: «τουτου τοῦ δημιουργοῦ κατασκεύασμα ὦν»· πβ. Ζαν Ζοέλ Ντυό, *Ο Επίκτητος και η στωική σοφία*, σσ. 116-117.

493. Διατριβαί, Γ', κστ', 30.

494. Ο.π., Α', γ', 3.

495. Ο.π., Α', γ', 4.

496. *Εγχειρίδιον*, ιε'· πβ. Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the Gods*, σ. 221.

497. Διατριβαί, Α', στ', 19' πβ. Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the Gods*, σ. 221· Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, *Στωικοί: Η επιστήμη της ρητορικής*, σ. 116.

498. Διατριβαί, Α', ι', 7' πβ. Ιωάννης Γ. Δελλής, «Η ιδέα του κοσμοπολιτισμού στη σκέψη του Επίκτητου», σ. 75· Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σσ. 228· Keimpe Algra, «Epictetus and Stoic Theology», σ. 46.

499. Διατριβαί, Γ', ιγ', 5: «ἀπὸ τοῦ φύσει κοινωνικοῦ εἶναι καὶ φιλαλλήλου καὶ ἡδέως συναναστρέφεσθαι ἀνθρώποις»· Ο.π., Δ', ε', 17: «τίνα ἔχει χαρακτηρα τὰ δόγματα αὐτοῦ; ἥμερον, κοινωνικόν, ἀνεκτικόν, φιλάλληλον.» φέρε, παραδέχομαι, ποιῶ πολίτην τοῦτον, παραδέχομαι γείτονα, σύμπλουν».

500. Ο.π., Α', ια'· πβ. Ricardo Salles, «Epictetus and the causal conception of moral responsibility and what is eph' hēmin», σσ. 169-171.

αναφέρονται ως σημαντικές αρετές για την ανάπτυξη των διανοητικών σχέσεων, σε μια περίοδο που είναι έντονη η ανάγκη οικείωσης με το θείο και επανακαθορισμού των ανθρωπίνων σχέσεων μεταξύ τους και με τον θεό⁵⁰¹. Το ανακύπτον ερώτημα για τη συνάφεια της αντίληψης του Επίκτητου περί αδελφосύνης με την χριστιανική έννοια της αγάπης δεν είναι δυνατόν να τεθεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, όμως είναι γνωστό ότι έχει ασκηθεί έντονη κριτική στο εγχείρημα της συνάρτησης των δύο εννοιών⁵⁰².

Οι θεοί καθορίζουν τη φύση των πραγμάτων καθώς όλα γεννιούνται «ὡς ἂν ὁ θεὸς θέλῃ»⁵⁰³ και χάρι σε αυτή την πρόβλεψη και την πρόνοια των θεών, τα φυτά, τα ζώα, η αναπαραγωγική διαδικασία, το αρσενικό και το θηλυκό στη φύση, τα καθήκοντα του ανθρώπου έχουν σαφή κατεύθυνση και γι' αυτό οι άνθρωποι οφείλουν να υμνούν και να ακολουθούν τον θεό, καθώς τους έδωσε τη δυνατότητα να γνωρίζουν και να χρησιμοποιούν τα πράγματα προς όφελός τους⁵⁰⁴. Ο ρόλος και τα καθήκοντα του κάθε ανθρώπου έχουν καθοριστεί από τον θεό κι ως εκ τούτου πρέπει να έχουμε υπόψη μας τον εξής συλλογισμό: «τί ἐμόν, τί

501. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 230: «Ο άνθρωπος οικειώνεται το θείο, όταν οι εγκόσμιες συμφορές και η κοινωνική αθλιότητα τον φέρνουν πιο κοντά στις μεταφυσικές αναζητήσεις. Αυτή την πατρική σχεδόν σχέση του Θεού προς τον άνθρωπο δε θα την ανεχόταν εύκολα ο άνθρωπος-πολίτης του 5ου αι. π.Χ. Τώρα όμως, όταν ο άνθρωπος εκμηδενίζεται μέσα στην απρόσωπη και παχύρρευστη ανθρωπίνη μάζα της αυτοκρατορίας, η αναζήτηση του Θεού και η επανατοποθέτηση των σχέσεων του ανθρώπου μαζί του γίνεται επιτακτική» πβ. την κριτική που ασκείται στον τρόπο πραγμάτωσης της οικείωσης στον Επίκτητο από τη Martha Nussbaum, *Η θεραπεία της επιθυμίας*, σ. 421.

502. Βλ. χαρακτηριστικά Ανρί Μπερξόν, *Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, μτφ. Β. Ν. Τατάκη, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Γ. Παπαδημητρίου, 1951, σσ. 58-59 και 74, όπου αναφέρει: «Έπρεπε να περιμένουμε ως τον χριστιανισμό για να γίνει ενεργητική η ιδέα της παγκόσμιας αδελφосύνης, η οποία προϋποθέτει την ισότητα των δικαιωμάτων και το απαραβίαστο του προσώπου» πβ. Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η ηθική φιλοσοφία του Επίκτητου. Ένας γενικός χαρακτηρισμός της και η σχέση της με τον χριστιανισμό», σ. 23: «Είναι ερημικοί νόες οι Στωικοί, δεν είναι καρδιές παλλόμενες από αδελφότητα και από έρωτα. Και αυτό είναι το στοιχείο, που έφερε πάλι ο Χριστιανισμός».

503. *Διατριβαί*, Α', α', 17.

504. *Ο.π.*, Α', ιστ', 1-21· *Ο.π.*, Γ', κστ', 29: «πείθομαι, ἀκολουθῶ, ἐπευφημῶν τὸν ἡγεμόνα, ὑμνῶν αὐτοῦ τὰ ἔργα».

οὐκ ἐμόν; τί μοι δίδοται; τί θέλει με ποιεῖν ὁ θεὸς νῦν, τί οὐ θέλει;»⁵⁰⁵
 ασκούμενος συνάμα διανοητικῶς στον κάτωθι εσωτερικό μονόλογο:
 «χρῶ μοι λοιπὸν εἰς ὃ ἂν θέλῃς: ὁμογνωμονῶ σοι, [i]σός εἰμι: οὐδὲν
 παραιτοῦμαι τῶν σοὶ δοκούντων: ὅπου θέλεις, ἄγε»⁵⁰⁶. Ταγμένος ἀπὸ τη
 φύση του νὰ ασχολεῖται με τὰ «ἐφ' ἡμῖν», θὰ δυστυχήσῃ ἀν προσανα-
 τολίζονται ἡ σκέψη του καὶ οἱ ἐπιθυμίαι του σὲ καταστάσεις που εἶναι
 ἐξωτερικὲς, ἀπροαίρετες -καὶ μᾶλλον καθορισμέναι ἀπὸ τὸ θεό- ὅπως ἡ
 κοινωνική, πολιτική καὶ οικονομική θέση, ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση ἢ οἱ
 συγγενικὲς σχέσεις⁵⁰⁷. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι «θεοχόλωτος»⁵⁰⁸,
 καθὼς χάνει τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν εὐπρέπεια που του διασφαλίζει τὸ
 πλαίσιο ἐνασχόλησης με τὸ ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι προορισμένος. Ὁ θεὸς
 ἐπεφύλαξε στὸν ἄνθρωπο τὸ μοναδικό προνόμιο νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ
 ἐπιτύχει ἐνσυνειδήτως τὴν εὐτυχία⁵⁰⁹ καὶ αὕτη εἶναι ἡ σημαντικότερη
 ἀποστολή που οφείλει νὰ εκπληρώσῃ, μακριὰ ἀπὸ συναισθήματα καὶ
 κρίσεις που τὸν οδηγοῦν σὲ υποδεέστερη θέση. Δὲν χρειάζεται νὰ περιμέ-
 νει χειροπιαστὲς ἀποδείξεις γιὰ νὰ ἐμπιστευθεῖ τὸν θεό, ἀλλὰ νὰ τὸν ἀκο-
 λουθεῖ «ὥς ὁδηγόν, ὥς τοῖς ὀφθαλμοῖς χρώμεθα»⁵¹⁰. Ὁ ἄνθρωπος, σύμ-
 φωνα με τὸν φιλόσοφο τῆς Νικόπολης, θὰ πρέπει νὰ ἀφεθεῖ στὴν πρόνοια

505. Ὁ.π., Δ', δ', 29.

506. Ὁ.π., Β', ιστ', 42.

507. Ὁ.π., Β', ιστ', 42: «ἤν θέλεις ἐσθῆτα περίθεσ. ἄρχειν με θέλεις, ἰδιωτεύειν, μένειν, φεύγειν, πένεσθαι, πλουτεῖν; ἐγὼ σοι ὑπὲρ ἀπάντων τούτων πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἀπολογήσομαι: δείξω τὴν ἐκάστου φύσιν οἷα ἐστίν»· πβ. Ὁ.π., Β', ιζ', 24-25: «χάρισαι σου τὴν ὄρεξιν καὶ τὴν ἐκκλίσιν πενία καὶ πλούτω: ἀποτεύξῃ, περιπεσῇ. ἀλλ' ὑγίεια: δυστυχήσεις: ἀρχαῖς, τιμαῖς, πατρίδι, φίλοις, τέκνοις, ἀπλῶς ἂν τινι τῶν ἀπροαιρέτων. ἀλλὰ τῷ Διὶ χάρισαι αὐτάς, τοῖς ἄλλοις θεοῖς».

508. Ὁ.π., Γ', κβ', 2· Ἡ λέξη συναντάται ἀπαξ στὸν Εἰκτικτὸ. Βλ. σχετικὰ Henry G. Liddell - Robert Scott, *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, μτφ. Ξενοφών Π. Μόσχος, ἐπιστάσια Μιχαήλ Κωνσταντινίδης, Αθῆναι, χ.χ., σ. 475: «Θεοχόλωτος: ὑπὸ τὴν ὁργὴν τοῦ θεοῦ διατελῶν» [Εἰκτικτὸς, *Διατριβαί*, II, 8,14 // III, 1, 37].

509. Ὁ.π., Γ', κδ', 63-64: «δὲ οὐδένα δὲ προσήκει δυστυχεῖν, ἀλλὰ εὐτυχεῖν διὰ πάντας, μάλιστα δὲ διὰ τὸν θεὸν τὸν ἐπὶ τοῦτο ἡμᾶς κατασκευάσαντα»· πβ. William O. Stephens, *Stoic Ethics*, σ. 99.

510. Ὁ.π., Β', ζ', 11.

του θεού, καθώς «παραδέδωκέ σοι σεαυτὸν»⁵¹¹, εκχωρώντας του τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού και συνάμα δωροφορώντας τον με εγγενώς δημιουργημένες αρετές τις οποίες οφείλει να διαφυλάξει ακέραιες, ήτοι την κοσμιότητα, την αιδημοσύνη⁵¹², την πίστη, την υψηλοφροσύνη, την απουσία ενθουσιασμού, την απάθεια, την αταραξία⁵¹³. Σε άλλο σημείο των *Διατριβών* θα προσθέσει την καρτέρια, τη μεγαλοψυχία και την ανδρεία⁵¹⁴.

IV. Θεία πρόνοια και κοσμοπολιτισμός

Ο Επίκτητος ασχολείται ιδιαίτερα με τον ρόλο της θείας πρόνοιας προκειμένου να εξηγήσει τον τρόπο λειτουργίας της κοσμικής πραγματικότητας, ωστόσο δεν φαίνεται να θεματοποιεί την στωική έννοια της πρόληψης του θεού⁵¹⁵. Αφιερώνονται τρεις διατριβές στο ζήτημα της θείας πρόνοιας, η έκτη και η δέκατη έκτη στο πρώτο βιβλίο και η δέκατη έβδομη στο τρίτο βιβλίο των *Διατριβών* με τίτλο «Περὶ προνοίας», στις οποίες αναπτύσσεται η ανάγκη κατανόησης του σχεδίου με το οποίο λειτουργεί ο θεός εντός του κόσμου. Ο Επίκτητος αναφέρει μια ικανότητα και μια αρετή που οφείλουν να έχουν οι άνθρωποι για να συλλαμβάνουν τη θεία πρόνοια. Πρόκειται για την «δύναμιν τε συνορατικὴν τῶν γεγονότων ἐκάστῳ καὶ τὸ εὐχάριστον»⁵¹⁶. Χρειάζεται δηλαδή οι άνθρωποι να είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται την ωφέλεια ὅσων συμβαίνουν

511. Ο.π., Β', η', 23.

512. Για τη σπουδαιότητα της αιδημοσύνης στον Επίκτητο βλ. Rachana Kamtekar, «ΑΙΔΩΣ in Epictetus», *Classical Philology*, 93/ 2 (1998), σσ. 136-160· A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 223-224.

513. Ο.π., Β', η', 23: «οὐκ εἶχον ἄλλον πιστότερόν σου: τοῦτόν μοι φύλασσε τοιοῦτον οἶος πέφυκεν, αἰδήμονα, πιστόν, ὑψηλόν, ἀκατάπληκτον, ἀπαθῆ, ἀτάραχον».

514. Ο.π., Β', ιστ', 14.

515. Βλ. σχετικά Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the gods*, σσ. 211-213, η οποία διαφοροποιείται σε σχέση με την άποψη του A. Bonhöffer ότι στις *Διατριβές*, IV, 1, 61 εμπεριέχεται επιχείρημα υπέρ της πρόληψης του θεού.

516. *Διατριβαί*, Α', στ', 1.

και να είναι ευγνώμονες γι' αυτά, διότι τίποτε δεν προέκυψε «εἰκῇ καὶ ἀπὸ ταῦτομάτου»⁵¹⁷, ἀλλὰ κάθε δημιουργήμα, κάθε ἔργο και κάθε στόχος είναι μεθοδικά κατασκευασμένα⁵¹⁸. Τόσο τα κύρια ἔργα της φύσης⁵¹⁹, ὅσο και «τὰ πάρεργα»⁵²⁰ ἔχουν κάποιο σκοπό, συμβάλλουν στη λειτουργία του ὅλου και με της εκδηλώσεις τους φανερώνουν ἕνα κόσμο τον οποίο ο ἄνθρωπος καλεῖται να κατανοήσει. Ἡ θεία πρόνοια δεν είναι παράλογη οὔτε ἀντίθετη με τη φυσική ροή των πραγμάτων. Ὁ Εἰκτικὸς ξεκαθαρίζει ὅτι ὅσα συμβαίνουν «κατὰ λόγον γέγονεν»⁵²¹ και η υπερβολὴ ὅσων ασχολοῦνται με τα «ἐφ' ἡμῖν» δεν είναι παρά «νόμος [...] φυσικὸς»⁵²² και μέσα ἀπὸ αὐτὸ το πρίσμα είναι ευεξήγητο, γιατί η σοφία του Στωϊκοῦ καταλήγει στην ἀνάγκη, ἀβίαστη και ηθελημένη, ἐνὸς ὕμνου στο θεό, λέγοντας ὅτι «νῦν δὲ λογικὸς εἰμι: ὕμνεῖν με δεῖ τὸν θεόν. τοῦτό μου τὸ ἔργον ἐστίν»⁵²³.

Οἱ θεοὶ εἰσήγαγαν τον διαχωρισμὸ «περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῖν» ἀναθέτοντας στον ἄνθρωπο «τὰ ἐφ' ἡμῖν βέλτιστα κατασκευάζειν»⁵²⁴. Τον κατέστησαν υπεύθυνο για τη χρησιμοποίησιν αὐτῆς της διαφοροποίησης και για τη μὴ σύγχυσιν των πραγμάτων που θα τον οδηγήσει στην δυστυχία. Ἡ ὀρθὴ χρῆσιν των ἐντυπώσεων, που ὅπως εἶδαμε σχετίζεται με το συγκαταθετικὸ τρόπο, ο ὀρμητικὸς κι ο ὀρεκτικὸς τρόπος είναι χάρισμα των θεῶν στον ἄνθρωπο, κάτι δικό τους⁵²⁵ δοθέν για να συμβάλλει στην ἐλεύθερη δράσιν και στις καλύτερες δυνατές ἐπιλογές.

517. Ὁ.π., Α, στ', 11.

518. Ὁ.π., Α', στ', 15-16: «ἀλλ' ἂν μὴ κατὰ τρόπον καὶ τεταγμένως καὶ ἀκολουθῶς τῇ ἐκάστου φύσει καὶ κατασκευῇ πράττωμεν, οὐκέτι τοῦ τέλους τευξόμεθα τοῦ ἐαυτῶν. ὧν γὰρ αἱ κατασκευαὶ διάφοροι, τούτων καὶ τὰ ἔργα καὶ τὰ τέλη».

519. Για τη σημασία της φύσης στον Εἰκτικὸν βλ. B. L. Hijmans Jr., «A note on ΦΥΣΙΣ in Epictetus», *Mnemosyne*, 20/3 (1967), σσ. 279-284.

520. Ὁ.π., Α', ιστ', 9.

521. Ὁ.π., Γ', ιζ', 2.

522. Ὁ.π., Γ', ιζ', 6.

523. Ὁ.π., Α', ιστ', 21· Μαρία Πρωτοπαπά-Μαργνέλη, *Στωϊκοί: Ἡ ἐπιστήμη της ρητορικής*, σ. 238.

524. *Διατριβαί*, Α', α', 17· Ὁ.π., Α', ιβ', 1-3.

525. Ὁ.π., Α', α', 7-13.

Τα χαρακτηριστικά των «ἐφ' ἡμῖν» να είναι αναπαλλοτρίωτα από κάθε επιβουλή⁵²⁶ και να μην επιδέχονται ανθρώπινης παρεμπόδισης αποτελούν, επίσης, έργο του θεού. Οπλίζοντας τον με αυτές τις δυνάμεις, οι θεοί παρείχαν στον άνθρωπο τις ιδιότητες με τις οποίες θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες του βίου και φρόντισαν «τὸ ἀποβαῖνον» να είναι «ἀκώλυτον [...] ἀνανάγκαστον, ἀπαραπόδιστον»⁵²⁷. Άλλωστε, ο άνθρωπος είναι γεννημένος ελεύθερος και ο φόβος δεν ταιριάζει στον «φίλον τοῦ θεοῦ»⁵²⁸.

Ο θεός έχει άμεση σχέση και με τη λειτουργία της προαίρεσης και την επίτευξη της εσωτερικής ελευθερίας. Έδωσε στον άνθρωπο το μοναδικό προνόμιο να σκέπτεται λογικά, να αξιολογεί και να ρυθμίζει τις επιθυμίες του, τις δυνάμεις εκείνες που του επιτρέπουν να ζει με «μεγαλοψυχίαν [...] καὶ ἀνδρείαν»⁵²⁹, δίχως να φοβάται και να ταπεινώνεται, δίχως να υποκύπτει σε εξαναγκασμούς και δίχως να θρηνεί. Αυτό το χάρισμα δεν είναι άλλο από το «αὐτεξούσιον»⁵³⁰. Αξίζει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι η αναφορά του Επίκτητου στο *αυτεξούσιο*, που ως δώρημα του θεού στον άνθρωπο ενσωματώνει ακριβώς τη δυναμική να ορίζει ο ίδιος τη ζωή του με τις επιλογές και τις πράξεις του και να είναι υπεύθυνος γι' αυτές, γονιμοποίησε έναν φιλοσοφικό και θεολογικό προβληματισμό, τον οποίο συναντούμε στη μεταγενέστερη σκέψη των Πατέρων της Εκκλησίας⁵³¹. Οι κρίσεις για τα πράγματα καθιστούν την προαίρεση αγαθή ή κακή, κι αυτόν «τὸν νόμον ὁ θεὸς τέθεικεν»⁵³². Του

526. Ο.π., Δ', ε', 34: «τοῦτο γὰρ ἀκώλυτον δέδοται ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐκάστῳ».

527. Ο.π., Α', στ', 40· Ο.π., Δ', ζ': «ὁ θεὸς πάντα πεποίηκεν τὰ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ αὐτὸν τὸν κόσμον ὅλον μὲν ἀκώλυτον καὶ αὐτοτελῆ, τὰ ἐν μέρει δ' αὐτοῦ πρὸς χρείαν τῶν ὅλων»· πβ. Ricardo Salles, «Epictetus and the causal conception of moral responsibility and what is *eph' hēmin*», σσ. 171-174.

528. Διατριβαί, Β', ιζ', 29· Ο.π., Δ', γ', 9: «ἐλεύθερος γὰρ εἰμι καὶ φίλος τοῦ θεοῦ».

529. Ο.π., Α', στ', 43.

530. Ο.π., Δ', α', 100.

531. Βλ. τη λεξικογραφική αναγραφή των σχετικών χωρίων στον G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961, σσ. 266-267.

532. Διατριβαί, Α', κθ', 4.

εμπιστεύτηκε, συνεπώς, τη δυνατότητα να υπολογίζει τα πράγματα και μη παρεμβαίνοντας στις διαπιστώσεις του, τον καλεί «εἰ τι ἀγαθὸν θέλεις, παρὰ σεαυτοῦ λάβε»⁵³³. Ο Επίκτητος υποστηρίζει ότι «νόμος γὰρ τῆς φύσεως καὶ τοῦ θεοῦ οὗτος· τὸ κρεῖσσον ἀεὶ περιγινέσθω τοῦ χειρόνος»⁵³⁴, όπου ως καλύτερο θεωρεί την ορθή κρίση για όσα συμβαίνουν με κριτήριο την προαίρεση του ανθρώπου και όχι την υπεροχή της σωματικής δύναμης, του αριθμητικού πλήθους ή της εξουσίας. Η γνώση της θεόδοτης αυτής δύναμης και της τάξης των πραγμάτων απελευθερώνει τον άνθρωπο από δουλικά σκέψεις και του επιτρέπει να δρα ελεύθερα και ανεμπόδιστα.

Σε συνέχεια των ανωτέρω συλλογισμῶν ταυτίζει το καλὸ με τον θεό, αποφαινόμενος ὅτι «ὁ θεὸς ὠφέλιμος· ἀλλὰ καὶ τὰγαθὸν ὠφέλιμον. εἰκὸς οὖν, ὅπου ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ, ἐκεῖ εἶναι καὶ τὴν τοῦ ἀγαθοῦ»⁵³⁵. Διερωτώμενος για την οὐσία του θεοῦ, την εντοπίζει στον διανοητικὸ αυτάρκη βίῳ, δηλαδή ο θεός δεν εἶναι συνάρτηση της σωματικότητας και των «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», ἀλλὰ ἀντίθετα εἶναι «νοῦς, ἐπιστήμη, λόγος», ιδιώματα αποκλειστικά του ἀνθρώπου⁵³⁶. Το καλὸ σύμφωνα με τον Επίκτητο δόθηκε ἐκ φύσεως σε ὅλους τους ἀνθρώπους, καθὼς ο θεός φρόντισε «ἐπὶ τὸ εὐδαιμονεῖν, ἐπὶ τὸ εὐσταθεῖν»⁵³⁷. Ἀν ὁ ἀνθρώπος ἀποτύχει στην ζωὴ του και ἐκπέσει στο κακό, εἶναι δική του εὐθύνη και ἀπόρροια των λαθεμένων ἐπιλογῶν· ἡ κυριότερη ἀπὸ αὐτές εἶναι ἡ θεώρηση των «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» ὡς «ἐφ' ἡμῖν».

Ἡ γνώση της ὑπαρξης και του τρόπου λειτουργίας του θεοῦ, καθὼς και της συγγένειας με τον ἀνθρώπο φέρει στην ἐπιφάνεια την ἐννοια της

533. Στο ἴδιον· πβ. Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 188, όπου το ἀπόσπασμα προσομοιάζει με τὴν στωικὴ ἐννοια της «οικειώσεως».

534. *Διατριβαί*, Α', κθ', 19· *Ο.π.*, Α', κθ', 13: «καὶ ὁ τοῦ θεοῦ νόμος κράτιστός ἐστι καὶ δικαιότατος· τὸ κρεῖσσον ἀεὶ περιγινέσθω τοῦ χειρόνος».

535. *Ο.π.*, Β', η', 1-2· *Ο.π.*, Β', ιζ', 22: «μηδὲν ἄλλο θέλε ἢ ὃ ὁ θεὸς θέλει. καὶ τίς σε κωλύσει, τίς ἀναγκάσει; οὐ μᾶλλον ἢ τὸν Δία».

536. *Ο.π.*, Β', η', 2-7.

537. *Ο.π.*, Γ', κδ', 2-3.

κοσμοπόλης. Ο φιλόσοφος της Νικόπολης πιστεύοντας στην έννοια του κοσμοπολιτισμού ξεκαθαρίζει ότι πρώτιστα «πολίτης εἶ τοῦ κόσμου καὶ μέρος αὐτοῦ»⁵³⁸, γι' αυτό ὅλη ἡ συμπεριφορά του ἀνθρώπου πρέπει νὰ συναρμόζεται με αὐτὴ τὴν ιδιότητα. Στὸ ἐρώτημα τι εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀπαντᾷ «μέρος πόλεως» καὶ διευκρινίζει μέρος τῆς «πρώτης μὲν τῆς ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων»⁵³⁹. Πρόκειται γιὰ τὴν κοσμοπόλη, τὴν κοινὴ κατοικία θεῶν καὶ ἀνθρώπων, στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὸ μοναδικό προνόμιο νὰ μετέχει. Ἡ παρούσα κοινωνικὴ οργάνωση δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ «μικρὸν τῆς ὅλης μίμημα»⁵⁴⁰. Ὁ φιλόσοφος ἀναρωτιέται γιὰτί «εἰπεῖν ὅτι Ἀθηναῖος ἢ Κορίνθιος, ἀλλ' ὅτι κόσμιος;»⁵⁴¹, ἀπορία πού σχετίζεται με τὸ συμπέρασμα «τῆς συναναστροφῆς»⁵⁴² με τὸν θεὸ καὶ τῆς διάρθρωσης τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος. Τὸ σημαντικότερο πλεονέκτημα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ θεία συγγένεια καὶ ὄχι οἱ τοπικοὶ προσδιορισμοί, ἀξία δὲν ἔχει «ἡ γωνία», ἡ γεωγραφικὴ τοπικότητα, πού γεννήθηκε τὸ σῶμα τοῦ⁵⁴³, ἀλλὰ «τὸ σύστημα τὸ ἐξ ἀνθρώπων καὶ θεοῦ»⁵⁴⁴ πού του δίνει τὴ δυνατότητα νὰ αυτοπροσδιορίζεται καὶ νὰ δημιουργεῖ. Ὡς μέρος τοῦ ὅλου, ὁ πολίτης οφείλει νὰ υπηρετεῖ τὴν πόλη, διότι «κυριώτερον δὲ τὸ ὅλον τοῦ μέρους καὶ ἡ πόλις τοῦ πολίτου»⁵⁴⁵, καὶ νὰ ἐπιτελεῖ τὸ καθήκον πού πηγάζει ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ προκειμένου νὰ ευροεῖ, συγκεκριμένα

538. Διατριβαί, Β', ι', 3' πβ. Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the Gods*, σ. 221. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Εἰκτικτοῦ με τὸν κοσμοπολιτισμὸ βλ. G.R. Stanton, «The cosmopolitan ideas of Epictetus and Marcus Aurelius», *Phronesis* 13 (1968), σσ. 183-195· Ἰωάννης Γ. Δελλῆς, «Ἡ ιδέα τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ στὴ σκέψη τοῦ Εἰκτικτοῦ», σσ. 71-78. Γιὰ μιὰ σύγχρονη προσέγγιση τοῦ ζητήματος τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ βλ. Γκόλφω Μαγγίνη-Ελένη Λεόντση (ἐπιμ.), *Κράτη καὶ πολῖτες: Κοινότητα, ταυτότητα, διαφορετικότητα*, Σμίλη, 2016.

539. Διατριβαί, Β', ε', 26' πβ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 201.

540. Διατριβαί, Β', ε', 26.

541. Ο.π., Α', θ', 1-2' *Εγχειρίδιον*, κβ': «ὕπὸ τοῦ θεοῦ τεταγμένος εἰς ταύτην τὴν χώραν».

542. Διατριβαί, Α', θ', 5.

543. Ο.π., Α', θ', 2-3.

544. Ο.π., Α', θ', 4' πβ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 144.

545. Διατριβαί, Β', ι', 5' πβ. Myrto Dragona-Monachou, «Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», σ. 122. Βλ. ἐπίσης Διατριβαί, Δ', ζ', 7: «ὅτι τε μέρος ἐστὶ καὶ ποῖον τι μέρος καὶ ὅτι τὰ μέρη τοῖς ὅλοις εἴκειν ἔχει καλῶς».

«τῶν πρὸς ἐκλογὴν εὐφροστέρων ἔχουσθαι»⁵⁴⁶. Συνεπώς, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να γνωρίζουν οι κάτοικοι της πόλης ποια είναι «ἡ τοῦ κόσμου διοίκησις»⁵⁴⁷ και να μην συγχέουν την επίγεια πολιτική και στρατιωτική διοίκηση με την θεία πρόνοια για τον κόσμο. Η κατανόηση του γεγονότος ότι η συμπαντική πραγματικότητα υπόκειται στη θεία διοίκηση⁵⁴⁸ και η συστοίχιση των ανθρώπων με αυτήν⁵⁴⁹ τους απαλλάσσει από περιττές στεναχώριες και αποτελεί αναγκαία συνθήκη του ελεύθερου βίου. Η συνείδηση του ανθρώπου ότι είναι πολίτης του κόσμου σε συνδυασμό με την αδελφοσύνη μεταξύ των πολιτών ένεκα της θείας συγγένειας συμβάλλουν στην οργάνωση μιας ειρηνικής συνύπαρξης.

V. Οι αντιλήψεις για την αυτοχειρία και την ειμαρμένη

Η σχέση με το θεό έχει ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση του θανάτου. Όπως ήδη έχει επισημανθεί ο θάνατος ανήκει στα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» και δεν μπορεί να εξαρτηθεί από τον ίδιο τον άνθρωπο. Τίθεται, ωστόσο, το ερώτημα για την άποψη του Επίκτητου αναφορικά με την αυτοκτονία. Στην Αρχαία Στοά για την αυτοχειρία χρησιμοποιείται ο όρος «εὐλογος ἐξαγωγή»⁵⁵⁰. Η ζωή παρομοιάζεται με συμπόσιο και υπάρχουν πέντε λόγοι για τους οποίους μπορεί κάποιος να γίνει αυτόχειρας, όπως κατ' αντιστοιχία για πέντε αιτίες μπορεί να τελειώσει

546. Διατριβαί, Α', ι', 6.

547. Ο.π., Α', ι', 10.

548. Ο.π., Β', ι', 3: «παρακολουθητικὸς γὰρ εἶ τῇ θείᾳ διοικήσει καὶ τοῦ ἐξῆς ἐπιλογιστικός»· πβ. Myrto Dragona-Monachou, *The stoic arguments for the existence and the providence of the Gods*, σ. 221.

549. Διατριβαί, Α', ιβ', 8: «πῶς ἂν ἐποίμην ἐγὼ ἐν παντὶ τοῖς θεοῖς καὶ πῶς ἂν εὐαρεστοίην τῇ θείᾳ διοικήσει καὶ πῶς ἂν γενοίμην ἐλεύθερος;».

550. SVE, III, 757· πβ. John M. Cooper, «Greek philosophers on euthanasia and suicide», στο: Baruch A. Brody (ed.), *Suicide and Euthanasia. Historical and Contemporary Themes*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1989, σσ. 9-38, όπου αναλύεται η θεματική της αυτοχειρίας στον Πλάτωνα, στον Αριστοτέλη και στους Στωικούς.

ένα συμπόσιο⁵⁵¹. Τρεις Στωικοί φιλόσοφοι, ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ο Κλεάνθης και ο Αντίπατρος ο Ταρσεύς, επέλεξαν να αποσυρθούν από τη ζωή αυτοκτονώντας.

Στον προβληματισμό αυτό ο Επίκτητος δεν αποφαινεται με μονοσήμαντο τρόπο⁵⁵², διότι εξυμνεί τη ζωή και αναμφίβολα η φιλοσοφία του είναι ένα διαπρύσιο μήνυμα αξιοπρέπειας, γαλήνης και ελευθερίας. Ο ίδιος του ο βίος συνοψίζεται στην άποψη ότι καμία τυραννία, κανένας ανθρώπινος δεσμός, καμία αντιξοότητα δεν μπορεί να λυγίσει τον άνθρωπο και να τον οδηγήσει στην έξοδο. Η πίστη τους στους θεούς και η αντιμετώπιση του βίου ως θείου δώρου δεν του επιτρέπει να υποστηρίξει με ευκολία μια επιλογή που οδηγεί στην εγκατάλειψη του. Προστάζει «ἐκδέξασθε τὸν θεόν»⁵⁵³ καθώς εκείνος όρισε τη ζωή στον κόσμο και εκείνος «ἀπολύση [...] ταύτης τῆς ὑπηρεσίας»⁵⁵⁴, γι' αυτό σημειώνει «μὴ ἀλογίστως ἀπέλθῃτε»⁵⁵⁵.

Όπως προκύπτει από τις αποφάνσεις του φιλοσόφου αφήνει ελάχιστα συγκεκριμένα περιθώρια στην αυτοκτονία. Για παράδειγμα ο άνθρωπος που δεν ορίζει το σώμα του ή δεν μπορεί να ζήσει με ευπρέπεια μπορεί να επιλέξει την αποχώρηση από τη ζωή. Ο θεός έχει αφήσει τη θύρα ανοιχτή, ώστε στις περιπτώσεις που «τἀναγκαῖα»⁵⁵⁶ δεν επαρκούν προς έναν αξιοπρεπή βίο να μπορεί να εξέλθει. Η πράξη αυτή πρέπει να ενεργείται «μὴ ἀλογίστως, μόνον μὴ μαλακῶς, μὴ ἐκ τῆς τυχούσης προφάσεως»⁵⁵⁷. Ο Επίκτητος δεν απορρίπτει, επίσης, την αυτοχειρία στις

551. SVF, III, 768.

552. Για το ζήτημα της αυτοκτονίας στον Επίκτητο βλ. J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, σσ. 250-252· Τζαίησον Ξενάκης, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, σσ. 33-38· Ζαν Ζοέλ Ντυό, *Ο Επίκτητος και η στωική σοφία*, σσ. 158-164.

553. *Διατριβαί*, Α', θ', 16.

554. *Σο ίδιο*.

555. *Διατριβαί*, Α', θ', 17.

556. *Ο.π.*, Γ', ιγ', 14· *Ο.π.*, Δ', ι', 26-27: «ἀλλ' οὐχ ἔξω φαγεῖν. εἰ οὕτως τάλας εἰμί, λιμὴν τὸ ἀποθανεῖν. οὗτος δ' ἐστὶν ὁ λιμὴν πάντων, ὁ θάνατος, αὕτη ἡ καταφυγή».

557. *Ο.π.*, Α', κθ', 29· πβ. J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, σ. 251: «God gives the signal to retreat, just as he gave it to Socrates».

περιπτώσεις που ο άνθρωπος διάγει έναν αντίθετο με την φύση βίο, υποταγμένο στην εξουσία των «οὐκ ἔφ' ἡμῖν». Αρέσκεται στη φράση «ἡ θύρα ἥνοικται»⁵⁵⁸ για να αναδειξεί τη σπουδαιότητα του να ζει ο άνθρωπος έναν ελεύθερο βίο ο οποίος αποτελεί δημιούργημα των δικών του επιλογών. Αν κάποιος δεν μπορεί να διάγει έναν τέτοιο βίο, υπάρχει πάντα η επιλογή της εκούσια αποχώρησης από τα επίγεια. Είναι προτιμότερο να αυτοκτονεί κανείς παρά να γίνεται «τῶν παιδίων δειλότερος»⁵⁵⁹, σημειώνει χαρακτηριστικά. Η διαδικασία της «ευλόγου εξαγωγῆς» συνιστά σε κάθε περίπτωση τον αντίποδα της ζωῆς⁵⁶⁰. Τίθεται ως επιλογή για να αναδειξεί το μεγαλείο της ζωῆς και την αποφυγή στρέβλωσής της με τον εξαναγκασμό σε μια βιωτή που δε θα συμφωνούσε με το επικτήτιο υπόδειγμα. Ωστόσο, η ανάγκη προηγούμενης λογικής αποτίμησης του βίου και η επιλογή της αυτοχειρίας απαιτεί ο άνθρωπος να βρίσκεται σε ένα υψηλό επίπεδο πνευματικής συγκρότησης, να ανταποκρίνεται στο πρότυπο του στωικού σοφού, γεγονός που «εξουδετερώνει» σε μεγάλο βαθμό την απόρριψη της ζωῆς.

Στο πλαίσιο της θεματικής για τη σχέση θεού - ανθρώπων αξίζει να διερευνήσουμε και το ζήτημα της τιμωρίας. Αναφορικά με αυτό ο Επίκτητος φαίνεται συνεπής με το σωκρατικό «οὐδεὶς ἐκὼν κακός». Επαναλαμβάνει ότι «τί οὖν ἐστὶ τὸ αἴτιον τοῦ ἁμαρτάνειν με; ἡ ἄγνοια»⁵⁶¹, θεωρώντας ότι σε ένα πρώτο στάδιο η αποτυχία των ανθρώ-

558. Διατριβαί, Α', κδ', 20' Ο.π., Α', κε', 18' Ο.π., Β', α', 20' Ο.π., Α', θ', 20: «ἥνοικται ἡ θύρα» Ο.π., Γ', η', 6: «ὅτι σοι τὴν θύραν ἥνοιξεν, ὅταν σοι μὴ ποιῇ» Ο.π., Γ', ιγ', 14: «τὴν θύραν ἥνοιξεν καὶ λέγει σοι "ἔρχου"» Ο.π., Γ', κβ', 34: «ἡ θύρα κέκλεισται; οὐκ ἔξεστιν ἀποθανεῖν; "ἔξεστιν." τί οὖν πενθεῖς» πβ. Τζαίησον Ξενάκης, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, σ. 35 και σ. 38' Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η ηθική φιλοσοφία του Επίκτητου. Ένας γενικός χαρακτηρισμός της και η σχέση της με τον χριστιανισμό», σ. 13: «Όταν φθάσω στο απροχώρητο, κάπου μου μένει μια πόρτα. Δεν συνθηκολογώ, μπορώ να ανοίξω την πόρτα και να βγω».

559. Διατριβαί, Α', κδ', 20.

560. Ο.π., Β', α', 20: «πρὸς πάντα γὰρ ἡνοιχθαι δεῖ τὴν θύραν: καὶ πρᾶγμα οὐκ ἔχομεν».

561. Ο.π., Α', κοστ', 6-7' Ο.π., Β', κδ', 20: «πάντα τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ ἀτυχήματα παρὰ ταύτην τὴν ἄγνοιαν γεγένηται».

πων και η λαθεμένη κρίση επί τα πράγματα μπορεί να οφείλεται σε απουσία γνώσης. Λέγει ότι «πᾶν ἁμάρτημα μάχην περιέχει»⁵⁶² αναδεικνύοντας την αντίφαση που υπάρχει στην επιθυμία για ορθή συμπεριφορά και εν τέλει στην επίτευξη ἄστοχων ενεργειών. Σε αυτές τις περιπτώσεις οφείλει ο καθείς να υποδεικνύει σε αυτόν που αμαρτάνει την πλάνη στην οποία βρίσκεται, διαφορετικά ευθύνεται ο ίδιος που δεν αποτελεί οδηγό για την διόρθωσή του ἄλλου⁵⁶³ και κατ' επέκταση την ευρυθμία της κοινωνίας. Πρόκειται ουσιαστικά για μια υπόδειξη στη λογική δύναμη του ανθρώπου που τον παρακινεί να μεταστρέψει την προαίρεση προς τα «ἐφ' ἡμῖν», ὥστε να κινηθεί στα ὅρια της ορθοπραγίας, καθώς «ὅπου εἰς τὴν προαίρεσιν, οὐδεμία βλάβη»⁵⁶⁴.

Αν, βεβαίως, παρόλα αυτά ο άνθρωπος συνεχίζει να αποτυγχάνει και να προβαίνει σε επιβλαβεῖς επιλογές οι οποίες είναι προφανώς αντίθετες και με τη θεία διοίκηση τότε δεν υπάρχει μεγαλύτερη τιμωρία από την ίδια την πράξη. Ο φιλόσοφος της Νέας Στοάς δεν αναφέρεται στη θεία τιμωρία, σε κάποια ποινή του θεοῦ δικαίου ή στην κοινωνική απαξία της ἄστοχης πράξης που θα αποκαθιστούσε το λάθος και θα τιμωρούσε τον αμαρτάνοντα, αλλά, ὡς τονίζει, «ποῖαν βλάβην; ἄλλην οὐδεμίαν, ἀλλὰ τὸ μὴ ποιῆσαι ἃ δεῖ: ἀπολέσεις τὸν πιστόν, τὸν αἰδήμονα, τὸν κόσμιον. τούτων ἄλλας βλάβας μείζονας μὴ ζήτηι»⁵⁶⁵. Η ίδια η ἀποτυχημένη πράξη, η ίδια η λαθεμένη επιλογή, η ἐναντίωση με ὅσα υποδεικνύει η φύση εἶναι ἀπὸ μόνη της τιμωρία που οδηγεί στην ἀπώλεια της προκοπῆς και της προσωπικῆς αξιοπρέπειας.

Στο ἔργο του ο Επικτήτος δεν παρουσιάζει μια μοιρολατρική αντίληψη για τη ζωή σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος εἶναι καταδικα-

562. Ο.π., Β', κστ', 1.

563. Ο.π., Α', ιη', 4: «ἀλλὰ δεῖξον τὴν πλάνην καὶ ὅψι πῶς ἀφίστανται τῶν ἁμαρτημάτων»· Ο.π., Β', κστ', 7: «λογικῶ ἡγεμονικῶ δεῖξον μάχην καὶ ἀποστήσεται: ἂν δὲ μὴ δεικνύης, αὐτὸς σαυτῶ μᾶλλον ἐγκάλει ἢ τῷ μὴ πειθομένῳ».

564. Ο.π., Β', ι', 27.

565. Ο.π., Γ', ζ', 36.

σμένος σε μια προδιαγεγραμμένη πορεία, αλλά συνδυάζει τη θεία πρόβλεψη με την ατομική ελευθερία της δράσης, ακόμα κι αν εκ πρώτης όψεως η προσπάθεια φαίνεται αντιφατική⁵⁶⁶. Όπως συνηθίζει να αναφέρει, στον άνθρωπο προσδόθηκε ένας ρόλος, αλλά το πώς θα τον επιτελέσει στην πράξη και θα τον ενοφθαλμιστεί στις προσωπικές του επιλογές εναπόκειται στη δική του βούληση. Ο θεός διαμόρφωσε τον κόσμο με πολλές αντιθέσεις, αλλά και άπειρες προοπτικές, δίδοντας στον άνθρωπο τη δυνατότητα με τη σωστή φιλοσοφική άσκηση να αντιληφθεί την ενότητα πίσω απ' αυτές και να επιλέξει έναν απρόσκοπτο από την άποψη της εσωτερικής ελευθερίας βίο. Λέγει χαρακτηριστικά ο Επίκτητος γι' αυτό το ζήτημα ότι «τὸ παιδεύεσθαι τοῦτ' ἔστι μανθάνειν ἕκαστα οὕτω θέλειν ὥς γίνεται. πῶς δὲ γίνεται; ὥς διέταξεν αὐτὰ ὁ διατάσσων. διέταξε δὲ θέρος εἶναι καὶ χειμῶνα καὶ φορὰν καὶ ἀφορίαν καὶ ἀρετὴν καὶ κακίαν καὶ πάσας τὰς τοιαύτας ἐναντιότητας ὑπὲρ συμφωνίας τῶν ὅλων ἡμῶν θ' ἑκάστω σῶμα καὶ μέρη τοῦ σώματος καὶ κτῆσιν καὶ κοινωνοὺς ἔδωκεν»⁵⁶⁷.

Δεν χρησιμοποιεῖ στα σωζόμενα έργα του ούτε μία φορά τη λέξη εἰμαρμένη, ενώ ο όρος πεπρωμένο εμφανίζεται μόνο κατά την επίκληση στίχων που αποδίδονται από την έρευνα στον Κλεάνθη. Πιο συγκεκριμένα ο άνθρωπος έχοντας ως σκοπό την ορθή χρήση των φαντασιών, τον έλεγχο των επιθυμιών και τη ρύθμιση των τάσεων είναι αναγκαίο να διάγει μια ζωή «κατὰ φύσιν»⁵⁶⁸, «συναρμόζοντα τῇ τοῦ Διὸς διοικήσει»⁵⁶⁹. Οφείλει να έχει κατά νου ένα είδος επίκλησης/προσευχής, «τὸ

566. Πβ. Βασίλειος Ιωαννίδης, *Απόστολος Παῦλος και οι Στωικοί φιλόσοφοι. Αι ιδέαι αυτών περί θείου προορισμού και περί ανθρώπινης ελευθερίας*, Θεσσαλονίκη, Βιβλιοπωλείον «Αλεξίου και Πικοπούλου», 1934 (επανέκδοση Κατερίνη, μάτι, 2001), σσ. 69-71.

567. *Διατριβαί*, Α', ιβ', 15' πβ. Α. Α. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σ. 153. Έχει επισημανθεί ότι σε αυτό το σημείο ο Επίκτητος ακολουθεί το πνεύμα του Ηρακλείτου βλ. Βασίλειος Χ. Ιωαννίδης, *Ο Απόστολος Παῦλος και οι Στωικοί φιλόσοφοι*, σ. 57.

568. *Διατριβαί*, Β', κγ', 42.

569. Στο ίδιο.

Κλεάνθους πρόχειρον»⁵⁷⁰, το οποίο συμπυκνώνει την πίστη του Στωικού στη θεία κοσμική τάξη και μπορεί να τον βοηθήσει στην κατάκτηση της ελευθερίας. Ο Επίκτητος αναφέρει πέντε φορές στο σωζόμενο έργο του μερικούς στίχους από Ύμνο του Κλεάνθη⁵⁷¹ καλώντας τον άνθρωπο «εἰπεῖν ἐξ ὅλης ψυχῆς»⁵⁷² το «ἄγου δέ μ', ὦ Ζεῦ, καὶ σύ γ' ἡ Πεπρωμένη»⁵⁷³. «Ἡ υπακοή στον Δία ισοδυναμεί με τη σοφία και το ρεαλισμό»⁵⁷⁴ περισσότερο, παρά με έναν τυφλό θρησκευτικής προέλευσης δογματισμό.

Οι θεοί, «οι μόνοι αληθινοί πρόγονοι του ανθρώπου»⁵⁷⁵, αποτελούν καθοριστικό παράγοντα και συνοδοιπόρο στην ενασχόληση με την φιλοσοφία και στη διδασκαλία της. Όπως με έμφαση επάγεται, ο άνθρωπος χρειάζεται να έχει τον «θεὸν ἡγεμόνα»⁵⁷⁶ προκειμένου να υπηρετήσει την αποστολή του και, αντιλαμβανόμενος τον εαυτό του ως «παράδειγμα ὑπὸ τοῦ θεοῦ»⁵⁷⁷ και τη ζωή του ως θεόσταλη υπηρεσία, αναδεικνύει με φιλοσοφική ευκρίνεια την αξία των εσώτερων αγαθών έναντι «τῶν ἐκτὸς»⁵⁷⁸. Η θεολογία του Επίκτητου, εν κατακλείδι, συμπυκνώνεται σε μια ανεπιφύλακτη αποδοχή της ύπαρξης του θεού, ο οποίος έχει τα χαρακτηριστικά μιας εσωτερικής κατευθυντήριας δύναμης

570. Διατριβαί, Δ', δ', 34.

571. SVF, I, 527' πβ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 153-155' J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, σ. 127.

572. Διατριβαί, Δ', α', 131.

573. Ο.π., Β', κγ', 42' Ο.π., Γ', κβ, 95' Ο.π., Δ', α', 131' Ο.π., Δ', δ', 34' *Εγχειρίδιον*, νγ' πβ. Myrto Dragona-Monachou, «Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», σ. 131' Keimpe Algra, «Stoic theology», στο: Brad Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge University Press, 2003, σσ. 174-175: «the bounties he (Zeus) is asked to confer are of a moral, intellectual, or even 'spiritual' nature» M. Protopapas-Marneli, «Le hazard est une chose qui échappe à la perspicacité humaine (Stobée, *Ecl.*, I, 6, 17b), στο: *Hasard et nécessité dans la philosophie grecque*, Académie d' Athènes, 2005, σ. 190.

574. Τζαίησον Ξενάκης, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, σ. 91.

575. Διατριβαί, Δ', α', 153-154.

576. Ο.π., κα', 12' πβ. Ο.π., Γ', κα', 18: «καὶ πρὸ πάντων τὸν θεὸν συμβουλεύειν».

577. Ο.π., Δ', η', 31.

578. Ο.π., Δ', η', 32.

που ωθεί τον άνθρωπο στην κατανόηση της λειτουργίας του κόσμου, ώστε να ζει ελεύθερα και ενάρετα πράττοντας το δέον.

VI. Οι συνάφειες της διδασκαλίας του Επίκτητου με τον Χριστιανισμό

Στη συνοχή της ανωτέρω ανάπτυξης αξίζει να σημειώσουμε ότι μερικές εκφράσεις του Επίκτητου παρουσιάζουν εγγύτητα με ανάλογες χριστιανικές ρήσεις όπως διατυπώνονται στην «πρωτοχριστιανική υμνογραφία»⁵⁷⁹. Για παράδειγμα αναφέρει «κύριε ὁ θεός, πῶς μὴ ἀγωνιῶ;»⁵⁸⁰, «κύριε, ἐλέησον: ἐπίτρεψόν μοι ἐξελθεῖν»⁵⁸¹, «τότε καὶ ἐγὼ ἡμάρτανον: νῦν δ' οὐκέτι, χάρις τῷ θεῷ»⁵⁸² καὶ «διὰ τί μὴ εἶπη [τις] αὐτὸν κόσμιον; διὰ τί μὴ υἱὸν τοῦ θεοῦ;»⁵⁸³. Ἐχει υποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Επίκτητος γνώριζε τὸν Χριστιανισμό καὶ εἶχε δεχθεῖ ἐπιδράσεις⁵⁸⁴ διότι υπάρχουν δύο χωρία ἀπὸ τα οποία δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι εἶχε ἐρθεῖ σε ἐπαφή με τὴ διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς κοινότητος⁵⁸⁵. Πρόκειται γιὰ τα εξής: α) «εἴτα ὑπὸ μανίας μὲν δύναται τις οὕτως διατεθῆναι πρὸς ταῦτα καὶ ὑπὸ ἔθους οἱ Γαλιλαῖοι: ὑπὸ λόγου δὲ καὶ ἀποδείξεως οὐδεὶς δύναται μαθεῖν, ὅτι ὁ θεὸς πάντα πεποίηκεν τὰ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ αὐτὸν τὸν κόσμον ὅλον μὲν ἀκώλυτον καὶ αὐτοτελῆ, τὰ ἐν μέρει δ' αὐτοῦ πρὸς

579. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ὁ λόγος τῆς φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 230.

580. Διατριβαί, Β', ιστ', 13.

581. Ο.π., Β', ζ', 12-13.

582. Ο.π., Δ', δ', 7.

583. Ο.π., Α', θ', 6.

584. W. A. Oldfather (intr., trans.), *Epictetus. The Discourses as reported by Arrian*, σσ. xvi-xvii.

585. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς γνωριμίας τοῦ Επίκτητου με τὴ χριστιανικὴ σκέψη βλ. διεξοδικὰ Μ. Spanneut, «Epiktet», στο: *Reallexicon für Antike und Christentum*, Vol. V, Stuttgart, 1962, σσ. 627-670, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (ἀρθρο: σσ. 599-681)· πβ. Giovanni Pepe, «Epitteto e il cristianesimo», *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica*, 8/6 (1916), σσ. 566-585. Βλ καὶ Ἰωάννης Γ. Δελλής, «Ἡ ἰδέα τοῦ «κοσμοπολιτισμοῦ» στὴ σκέψη τοῦ Επίκτητου», σσ. 75-76, σημ. 19· Βασίλειος Χ. Ἰωαννίδης, *Ὁ Απόστολος Παῦλος καὶ οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι*, σσ. 164-165, σημ. 5.

χρείαν τῶν ὅλων;»⁵⁸⁶ και β) «ὅταν δ' ἀναλάβῃ τὸ πάθος τὸ τοῦ βεβαμμένου καὶ ἡρημένου, τότε καὶ ἔστι τῷ ὄντι καὶ καλεῖται Ἰουδαῖος. οὕτως καὶ ἡμεῖς παραβαπτισταί, λόγῳ μὲν Ἰουδαῖοι, ἔργῳ δ' ἄλλο τι, ἀσυμπαθεῖς πρὸς τὸν λόγον, μακρὰν ἀπὸ τοῦ χρῆσθαι τούτοις ἃ λέγομεν, ἐφ' οἷς ὡς εἰδότες αὐτὰ ἐπαιρόμεθα»⁵⁸⁷.

Στο πρώτο απόσπασμα ασκεί κριτική στους Γαλιλαίους εννοώντας μάλλον τους Χριστιανούς, διότι προσεγγίζουν τον θεό και όσα δημιούργησε από συνήθεια και όχι με τον λόγο. Από το δεύτερο χωρίο προκύπτει ότι γνωρίζει το μυστήριο του βαπτίσματος και τις συνέπειες του, ώστε κάποιος να αυτοπροσδιοριστεί Ιουδαίος εννοώντας κι εδώ προφανώς τους Χριστιανούς. Σύμφωνα με τους μελετητές στη Νικόπολη είναι πολύ πιθανόν να υπήρχαν Χριστιανοί ή κάτοικοι που είχαν ακούσει τη χριστιανική διδασκαλία, καθώς επρόκειτο να επισκεφθεί την περιοχή ο Απόστολος Παύλος όπως αναφέρει στην *Επιστολή προς Τίτον* (3.12): «ὅταν πέμψω Ἀρτεμᾶν πρὸς σε ἢ Τυχικόν, σπούδασον ἐλθεῖν πρὸς με εἰς Νικόπολιν· ἐκεῖ γὰρ κέκρικα παραχειμάσαι».

Ἦδη οι αυτοκράτορες Νέρων και Δομητιανός είχαν πραγματοποιήσει τους πρώτους διωγμούς κατά των Χριστιανών από το 54 μ.Χ. και έπειτα, ενώ η γνώση γι' αυτά τα γεγονότα είχε εξαπλωθεί σε όλη την ρωμαϊκή επικράτεια, άρα και στη Νικόπολη η οποία αποτελούσε μια από τις σπουδαιότερες περιοχές της. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να συναντήθηκαν ο Απόστολος Παύλος με τον Επίκτητο, καθώς ο πρώτος πεθαίνει ανάμεσα στο 66-68 μ.Χ. στη Ρώμη και ο δεύτερος φθάνει στη Νικόπολη μάλλον το 95 μ.Χ., πάντως σίγουρα μετά το 89 μ.Χ.. Ο Επίκτητος φαίνεται ότι γνώριζε την εμφάνιση των χριστιανικών ιδεών από την παραμονή του στη Ρώμη, αλλά δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί επίδραση του Χριστιανισμού στο έργο του. Η διδασκαλία,

586. Διατριβαί, Δ', ζ', 6.

587. Ο.π., Β', θ', 20-21.

βέβαια, του Αποστόλου Παύλου φέρει ομοιότητες με την ορολογία του στωικού κόσμου και αρκετά μοτίβα όπως ο θεός, ο λόγος, το πνεύμα, τα αδιάφορα είναι κοινά, παρόμοια με το κοινωνικό πλαίσιο και τη γλώσσα της εποχής⁵⁸⁸, στοιχεία που δεν πρέπει να παραβλέπονται κατά τη σύγκριση της διδασκαλίας του Φιλοσόφου με τον Απόστολο⁵⁸⁹. Όπως γνωρίζουμε τους δύο πρώτους αιώνες μ.Χ. υπήρχαν ελάχιστες συγκροτημένες προσπάθειες αποτύπωσης και εξάπλωσης του χριστιανισμού, καθώς οι Μάρτυρες και Πατέρες της Εκκλησίας αρχίζουν να απευθύνονται στον εθνικό κόσμο προς τα τέλη του 2ου μ.Χ. αι. κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας του Μάρκου Αυρήλιου⁵⁹⁰. Όπως υποστηρίχθηκε «ο Θεός του Επικτήτου βέβαια δεν είναι ο Θεός των Χριστιανών, ούτε έχουμε καμιά πληροφορία ότι γνώριζε κάτι σαφές για τον ανερχόμενο Χριστιανισμό και τις βασικές δογματικές θέσεις του, που δεν είχαν άλλωστε ακόμη τότε διαμορφωθεί»⁵⁹¹. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος δεν διστάζει να ασκήσει έντονη κριτική στην επικτήτεια αντίληψη για τη σύνδεση του ανθρώπου με το συμπαντικό θεό, διότι περιθωριοποιεί τη σχέση ανθρώπου προς άνθρωπο, καθιστώντας ανέφικτη μια

588. Για την ομοιότητα της ορολογίας του Αποστόλου Παύλου με την αρχαιοελληνική φιλοσοφία βλ. Jean Répin, «Ελληνισμός και χριστιανισμός», στο: François Châtelet (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Α', μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Γνώση, 2006, σσ. 216-223. Ειδικότερα για τους παραλληλισμούς της διδασκαλίας του με τη στωική φιλοσοφία βλ. Βασίλειος Ιωαννίδης, *Απόστολος Παύλος και οι Στωικοί φιλόσοφοι*· Michel Fattal, *Saint Paul face aux philosophes épicuriens et stoïciens*, Paris, L' Harmattan, 2010· Αγγελική Αγγέλη, «Από την φιλοσοφική επιχειρηματολογία των Στωικών στην αποδεικτική των Χριστιανών Απολογητών», *Φιλοσοφείν: έπιστήμη, εϋνοια, παρρησία*, 17 (2018), σσ. 281-294.

589. Για το πλαίσιο διδασκαλίας και τη σχέση του Επικτήτου με τον Απόστολο Παύλο βλ. Paul M. Robertson, *Paul's Letters and Contemporary Greco-Roman Literature. Theorizing a New Taxonomy*, Leiden, Brill, 2016, σσ. 72-88 [Chapter 2: «Rethinking Paul and Paul's Letters: Paul, Epictetus, and Philodemus in Context»]· Niko Huttunen, *Paul and Epictetus on Law: A Comparison*, London, T&T Clark, 2009, όπου παρουσιάζονται λεπτομερώς οι εκατέρωθεν απόψεις για τον θεϊκό και φυσικό νόμο· V. Henry T. Nguyen, *Christian Identity in Corinth: A Comparative Study of 2 Corinthians, Epictetus and Valerius Maximus*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2008, όπου γίνεται συγκριτική αποτίμηση των εννοιών πρόσωπον και persona.

590. Βλ. σχετικά Eric R. Dodds, *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας: Όψεις της θρησκευτικής εμπειρίας από τον Μ. Αυρήλιο ως τον Μ. Κωνσταντίνο*, μτφ. Κώστας Αντύπας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995.

591. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επικτήτος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 229.

αγαπητική σχέση και γι' αυτό διαφοροποιείται από την χριστιανική αντίληψη για την αγάπη⁵⁹². Στην Ιστορία των Ιδεών, ωστόσο, όπως θα επισημάνουμε στη συνέχεια της μελέτης μας, ο Επίκτητος έμελε να αποτελέσει έναν από τους κυριότερους «συνομιλητές» των διανοητών των οποίων η σκέψη εμφορούνταν από τη χριστιανική κοσμοθεωρία.

592. Βλ. Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η ηθική φιλοσοφία του Επίκτητου. Ένας γενικός χαρακτηρισμός της και η σχέση της με τον χριστιανισμό», σσ. 22-25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ελευθερία και προαίρεση: ο ευδαίμων βίος

Ι. Οι ηθικές διαστάσεις του ελευθέρως πράττειν

Διαβάζοντας το έργο του Επικτήτου αναντίλεκτα ο αναγνώστης αισθάνεται ένα βαθύ αίσθημα απελευθέρωσης. Προσταγές, παρακλήσεις, συμβουλές, όλα κατατείνουν στο απόλυτο αγαθό, την ελευθερία⁵⁹³. Ως προϋπόθεση και ταυτόχρονα ως επακόλουθο της προαίρεσης, δημιουργώντας από κοινού με εκείνη τους όρους ελευθερία της προαίρεσης και προαίρεση για ελευθερία, εξυμνεί τον άνθρωπο ως αυτόβουλο, αυτόνομο, αυτεξούσιο ον και «διδάσκει την ελευθερία της σκέψης, της έκφρασης και της συμπεριφοράς»⁵⁹⁴. Κανείς φιλόσοφος μέχρι την εποχή του Επικτήτου δεν προσέδωσε στην ελευθερία την ηθική διάσταση, τη δυναμική λειτουργία και την οντολογική θέση που καταλαμβάνει στην επικτήτεια θεωρία κι όπως έχει επισημανθεί «ο Επικτήτος είναι ο πρώτος και ο τελευταίος φιλόσοφος της ελευθερίας της αρχαιότητας»⁵⁹⁵.

Πρόκειται για μια ελευθερία με διπλό ρόλο -ελευθερία του αυτοκαθορισμού και ελευθερία της δράσης- που εν συνεχεία επενδύεται με κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά. Η ελευθερία αντιδιαστέλλεται προς τη δουλεία όχι σε θεσμικό επίπεδο, αλλά σε ηθικό, σχήμα ιδιαίτερα πρωτότυπο για έναν φιλόσοφο που έχει βιώσει τόσο ο ίδιος όσο και ο περίγυρός του τη δουλεία ως διαδεδομένη και κατισχύουσα κατάσταση⁵⁹⁶. Σύμφωνα με τον Φιλόσοφο της Νέας Στοάς «μέγα τι είναι καὶ γεν-

593. Διατριβαί, Δ', α', 52: «τί λέγουσιν; ἀγαθόν σοι δοκεῖ ἡ ἐλευθερία; - Τὸ μέγιστον». Βλ. σχετικά την κλασική μελέτη για την ελευθερία στον Επικτήτο του Joseph Moreau, *Épictète ou le secret de la liberté*, Paris, Seghers, 1964.

594. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ελευθερία και δουλεία στον Επικτήτο», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επικτήτος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σ. 102.

595. Στο ίδιο.

596. Βλ. σχετικά Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ελευθερία και δουλεία στον Επικτήτο», σσ. 91-102.

ναῖον ἢ ἐλευθερία καὶ ἀξιόλογον»⁵⁹⁷, γι' αυτό και «ἡ πράξις τῆς ἐλευθερίας» δόκιμα θεωρεῖται «ὡς ἐνέργημα αὐτοθέσμισεως»⁵⁹⁸.

Στῇ διατριβῇ «Περὶ ἐλευθερίας»⁵⁹⁹, τῇ μεγαλύτερῃ σε ἐκτασῇ ἀνάμεσα στὶς σωζόμενες, με λιτό και περιεκτικό τρόπο σημειώνει ὅτι «ἐλεύθερός ἐστιν ὁ ζῶν ὡς βούλεται, ὃν οὐτ' ἀναγκάσαι ἔστιν οὔτε κωλύσαι οὔτε βιάσασθαι, οὗ αἱ ὁρμαὶ ἀνεμπόδιστοι, αἱ ὀρέξεις ἐπιτευκτικαί, αἱ ἐκκλίσεις ἀπερίπτωτοι»⁶⁰⁰. Σε αὐτόν τον ὀρισμό ο Ἐπίκτητος συμπυκνώνει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ λειτουργία τῆς διάκρισης τῶν «ἐφ' ἡμῖν» ἀπὸ τὰ «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», δίδοντας ἐμφαση στὴν ἀσκηση τῶν τριῶν τόπων. Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος μορφοποιεῖ και καθορίζει τὴ ζωὴ του ὅπως θέλει, ἔχοντας βέβαια αἴσθησις τῆς πραγματικότητας, χωρὶς νὰ ὑπόκειται (σε) ἢ νὰ θέτει καταναγκασμούς. Οἱ ἐπιλογές του, οἱ ἐπιθυμίες του και οἱ τάσεις του προσανατολίζονται στο πεδίο τῶν προαιρετικῶν ἐργῶν και σαφώς δεν ἀναλώνεται σε πράγματα που δεν ἐξαρτώνται ἀπὸ τὸ ἴδιο. Ἡ προαναφερθεῖσα ὀριοθέτηση τῆς ἐλευθερίας χαρακτηρίζεται ὡς «μια νόθη μορφή ἀρνητικῆς ἐλευθερίας», καθὼς πρόκειται «γιὰ ἀνεξαρτησία ἀπὸ περιστάσεις και πάθη», γιὰ «δύναμις νὰ ἐπιτύχεις τοὺς στόχους σου που εἶναι ἐξ' ὀρισμοῦ καλοί»⁶⁰¹.

Παράλληλα ἐμπεριέχει και τὴν ἐννοια τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησις⁶⁰², καθὼς ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν αὐτονομία και τὴ δυνατότητα νὰ θέτει

597. Διατριβαί, Δ', α', 54.

598. Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, σ. 180.

599. Διατριβή, Δ', α'. Γιὰ ἓνα σύντομο σχολιασμό βλ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ἐλευθερία και δουλεία στὸν Ἐπίκτητο», σσ. 99-101· Myrto Dragona-Monachou, «Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», σσ. 127-135.

600. Διατριβαί, Δ', α', 1.

601. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ἐλευθερία και δουλεία στὸν Ἐπίκτητο», σ. 99.

602. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησις στὸν Ἐπίκτητο βλ. André-Jean Voelke, *L'idée de volonté dans le stoïcisme*, σσ. 131-160, ἰδιαίτερα τὴν ἀνάλυση γιὰ τὴ χρῆσις τῶν ῥημάτων θέλειν και βούλεσθαι στὸ ἔργο του· Michael Frede, *A Free Will. Origins of the Notion in the Ancient Thought*, ed. A. A. Long, University of California Press, 2011, σσ. 44-48, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐννοια βούλησις πρῶτὴ φορὰ θεματοποιεῖται στὸ ἔργο του Ἐπίκτητου· Charles H. Kahn, «Discovering the will. From Aristotle to Augustine», στο: John M. Dillon - A. A. Long (ed.), *The Question of "eclecticism". Studies in Later Greek Philosophy*,

στόχους, να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες, να σχεδιάζει και να υλοποιεί με βάση τη λογικότητα και τη θέλησή του, αρκεί να μην αυθαιρετεί απέναντι στην κανονικότητα της πραγματικότητας. Η προαίρεση ως πολύσημη έννοια αποτελεί το κλειδί για τη θεματοποίηση της επικτήτειας ελευθερίας της βούλησης.

Ο Επίκτητος θέτει συνεχώς το ίδιο ερώτημα, ήτοι «τί οὖν ἐστι τὸ ποιοῦν ἀκώλυτον τὸν ἄνθρωπον καὶ αὐτεξούσιον»⁶⁰³, με σκοπό να αναδείξει τα στοιχεία που συνθέτουν την ελευθερία. Σε παραλληλισμό με τη γραφή και τη μουσική λέγει ότι «τί οὖν ἐστι τὸ ἐν τῷ γράφειν ἀκώλυτον ποιοῦν καὶ ἀπαραπόδιστον; - Ἡ ἐπιστήμη τοῦ γράφειν. - Τί δ' ἐν τῷ κιθαρίζειν; - Ἡ ἐπιστήμη τοῦ κιθαρίζειν. - Οὐκοῦν καὶ ἐν τῷ βιοῦν ἡ ἐπιστήμη τοῦ βιοῦν»⁶⁰⁴. Και στην επιστήμη του βίου, δηλαδή στη φιλοσοφία, ελεύθερος δεν είναι όποιος επιθυμεί πράγματα που εξαρτώνται από άλλους⁶⁰⁵, αλλά όποιος ρυθμίζει σωστά όσα υπόκεινται στον ίδιο. Επανερχόμενος στον αρχικό ορισμό τονίζει ότι «ἀκώλυτος [...] καὶ ἀνεμπόδιστος»⁶⁰⁶ είναι όποιος απαντάει σε ερωτήματα και επιλέγει ανάμεσα σε διλήμματα που τίθενται «ἐν μὲν τῷ συγκαταθετικῷ τόπῳ»⁶⁰⁷, παρόμοια όποιος αποφασίζει απρόσκοπτα να ενεργήσει ή να αποφύγει καταστάσεις που εμπίπτουν στο «ὀρμῆσαι»⁶⁰⁸ και στο «ἀφορμῆσαι»⁶⁰⁹ κι όποιος αυτόβουλα ρυθμίζει το «ὀρέγεσθαι»⁶¹⁰. «Ελευθερία είναι η ηθική νίκη του ανθρώπου, η καταστολή των παθών και των

University of California Press, 1988, σσ. 234-259, ιδίως σσ. 250-255, όπου συγκρίνεται η έννοια της προαίρεσης με εκείνη της *voluntas*.

603. Διατριβαί, Δ', α', 62.

604. Ο.π., Δ', α', 63.

605. Ο.π., Δ', α', 64: «τὸν ἐφιέμενόν τινος τῶν ἐπ' ἄλλοις ὄντων ἐνδέχεται ἀκώλυτον εἶναι; - Οὐ».

606. Ο.π., Δ', α', 69.

607. Στο ίδιο· Διατριβαί, Δ', α', 74: «προθέσθαι [...] ἢ ἐπιβαλέσθαι τις ἢ ἀπλῶς χρῆσθαι ταῖς προσπιπτούσαις φαντασίαις».

608. Διατριβαί, Δ', α', 71.

609. Στο ίδιο.

610. Διατριβαί, Δ', α', 74.

ορέξεων, ο περιορισμός των επιθυμιών, η απαλλαγή από οχληρές σκέψεις και φιλοδοξίες άκαιρες, η αποφυγή προκλητικών πραγμάτων και η αυστηρή στάση σε σαγηνευτικές υποσχέσεις»⁶¹¹. Συνεπώς, με επίκεντρο τον άνθρωπο αναπτύσσεται το πλέγμα εκείνων των ενεργειών που δεν υπόκεινται σε περιορισμούς. Πρόκειται για ένα βουλευτικό φάσμα δραστηριοτήτων και προθέσεων των οποίων η υπαγωγή ή μη στην εμβιωμένη διάσταση της ελευθερίας έγκειται στη συμφωνία τους ή μη με τη θεμελιώδη διάκριση των όντων και κυρίως στη λειτουργία της προαίρεσης.

II. Ανασχετικοί παράγοντες της ελευθερίας

Ελεύθερος δεν είναι ο φαύλος σύμφωνα με τον Επίκτητο, διότι κανείς δεν θέλει να ζει κάνοντας σφάλματα, να καταλήγει σε όσα αποστρέφεται και να πράττει υπό καθεστώς ταπεινών συναισθημάτων όπως ο φόβος, ο φθόνος, κ.ο.κ.⁶¹². Ελεύθερος δεν είναι και όποιος σε κατάσταση συγκεχυμένη, που απουσιάζει η κριτική επεξεργασία των ερεθισμάτων, ενεργεί με τρόπο που θα μετανιώσει ή θα τον κάνει να αισθανθεί ντροπή, κυρίως υποκύπτοντας σε επιθυμίες για πράγματα που δεν εξαρτώνται από τον ίδιο, με κυριότερο παράδειγμα τις συμπεριφορές του έρωτα⁶¹³. Επίσης, ο Επίκτητος δεν συγκαταλέγει στους ελεύθερους τους «κακοδαιμονοῦντας, δυσροοῦντας, πενθοῦντας»⁶¹⁴, καθώς ελευθερία σημαίνει χαρά και γαλήνη, γνωρίσματα τα οποία δεν μπορεί να επιτύχει ο άνθρωπος που ασχολείται με αλλότριες υποθέσεις και δεν στρέφεται στον εαυτό του και στη φροντίδα της προσωπικότητάς του. Η ελευθερία, επιπλέον, δεν κατακτάται «ἐκπληρώσει τῶν ἐπιθυμουμε-

611. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 235.

612. Διατριβαί, Δ', α', 2-5.

613. Ο.π., Δ', α', 15-18.

614. Ο.π., Δ', α', 52.

νων»⁶¹⁵, αλλά «ἀνασκευῇ τῆς ἐπιθυμίας»⁶¹⁶, συμπέρασμα που σχετίζεται με την ικανοποίηση των επιθυμιών που στρέφεται σε ξένα πράγματα.

Ο Επίκτητος βιώνοντας ο ίδιος την έλλειψη φυσικής ελευθερίας, τη δουλεία, διευκρινίζει ότι η ελευθερία δεν είναι απλά το αντίθετο της δουλείας, ένα σωματικό ή πολιτικό δικαίωμα⁶¹⁷, αλλά ζητούμενο συμπεριφοράς, αυτοδιάθεσης και προαίρεσης, εξ' ου και η διατύπωση ότι πρόκειται για μια «μεταφυσική της ελευθερίας»⁶¹⁸. Αν και ο δούλος, όπως και τα άγρια ζώα, «ὀρέγεται τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ αὐτόνομου καὶ ἀκώλυτου εἶναι»⁶¹⁹, σφάλλει ταυτίζοντάς την με μια αυτόματη απόκτηση ευτυχίας, και οδηγείται στην απογοήτευση. Εδώ απαντάται η «γνήσια έννοια της αρνητικής ελευθερίας» η οποία προέρχεται από «τους δούλους και τα ζώα που δεν στέργουν στον εγκλωβισμό τους»⁶²⁰. Έχει παρατηρηθεί σχετικά ότι δούλοι που απελευθερώνονται συμπεριφέρονται αναξιοπρεπώς και με ποταπό τρόπο δίχως κανένα ίχνος αυτοκυριαρχίας ή γίνονται αντικείμενο χειρότερης και μαζικότερης εκμετάλλευσης, καθώς όντες δούλοι με την πολιτική του όρου έννοια δεν μπορούσαν να διακρίνουν πως η ελευθερία είναι προσωπική υπόθεση⁶²¹. Άλλωστε, εκφράζεται ρητά η διαφοροποίηση του Επίκτητου με την κοινή αντίληψη περί ελευθερίας που οδήγησε στην καταστροφή πόλεων και στον αλληλοσπαραγμό ανθρώπων⁶²².

615. Ο.π., Δ', α', 175.

616. Στο ίδιο.

617. Βλ. σχετικά Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 236, σημ. 31, όπου παρουσιάζεται η κλασική και η ρωμαϊκή αντίληψη για τη δουλεία και τους ελεύθερους πολίτες, ενώ παρατίθεται και η σημαντικότερη βιβλιογραφία για τα εν λόγω ζητήματα.

618. Ο.π., σ. 236.

619. Διατριβαί, Δ', α', 27.

620. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ελευθερία και δουλεία στον Επίκτητο», σ. 99.

621. Διατριβαί, Δ', α', 32-37.

622. Ο.π., Δ', α', 171: «ὕπερ τῆς νομιζομένης ἐλευθερίας ταύτης οἱ μὲν ἀπάγχονται, οἱ δὲ κατακρημνίζουσιν αὐτούς, ἔστι δ' ὅτε καὶ πόλεις ὅλαι ἀπώλοντο».

Ο Επίκτητος δεν αποδέχεται τη δουλεία ως φυσική ή συμβατική κατάσταση και σπεύδει να το τονίζει σε κάθε ευκαιρία. Θεωρεί ότι πρόκειται για μια κοινωνική κατάσταση που σχετίζεται με τη διανομή των αγαθών και τη συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας, αλλά δεν μπορεί να αποτελεί δικαιολογία υποτίμησης ή αναξιοπρεπούς συμπεριφοράς. Υποστηρίζει ότι και ο δούλος «ἔχει τὸν Δία πρόγονον, ὥσπερ υἱὸς ἐκ τῶν αὐτῶν σπερμάτων γέγονεν καὶ τῆς αὐτῆς ἄνωθεν καταβολῆς»⁶²³, γι' αυτό είναι «αδερφός». Χρησιμοποιεί μάλιστα τη λέξη «οἰκέτης»⁶²⁴ για να παρουσιάσει τον άνθρωπο που υπηρετεί στις αυτοκρατορικές αυλές και στα εύπορα σπίτια παρέχοντας υπηρεσίες. Συγκαταλέγεται στα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» και δεν μπορεί να βασίζει κανείς την ευδαιμονία του στην παρουσία και την παροχή υπηρεσιῶν από τους οἰκέτες. Αντίθετα με τη συμβατική αντίληψη για τη δουλεία, ως «δοῦλος» ορίζεται ο «ἀπειθῶν τῇ θεῇ διοικήσει»⁶²⁵, ὁποῖος «μέμψασθαί ποτε θεὸν ἢ ἄνθρωπον»⁶²⁶, αὐτός που «ἢ κωλῦσαι ἢ ἀναγκάσαι ἢ ἐμποδίσαι ἢ ἄκοντα εἰς τι ἐμβαλεῖν»⁶²⁷, εγώ που «ἂν δὲ τὸ σῶμάτιον θαυμάσω, δοῦλον ἐμαυτὸν παραδέδωκα: ἂν τὸ κτησείδιον, δοῦλον»⁶²⁸. Η δουλεία, συνεπώς, ἐγκείται στην αδυναμία αυτοελέγχου, αντίληψης του φυσικού γίνεσθαι και αυτοδιάθεσης.

Λανθασμένα στην εποχή του, αλλά και σήμερα, πολλοί συναρτούν την ελευθερία με την πολιτική εξουσία ή με την καταγωγή των ανθρώπων. Προς επίρρωση αυτής της άποψης φέρει το παράδειγμα ενός υπάτου

623. Ο.π., Α', ιγ', 3' πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ελευθερία και δουλεία στον Επίκτητο», σ. 98.

624. Διατριβαί, Β', κγ', 24: «ἔστι γάρ τις καὶ ὄνου χρεία, ἀλλ' οὐχ ἡλικία βοός: ἔστι καὶ κυνός, ἀλλ' οὐχ ἡλικία οἰκέτου: ἔστι καὶ οἰκέτου, ἀλλ' οὐχ ἡλικία τῶν πολιτῶν: ἔστι καὶ τούτων, ἀλλ' οὐχ ἡλικία τῶν ἀρχόντων»· Ο.π., Γ', στ', 6: «εἰ κατὰ τὸν ἀγρὸν θέλεις, λάβε: λάβε τοὺς οἰκέτας, λάβε τὴν ἀρχήν, λάβε τὸ σῶμάτιον»· πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ελευθερία και δουλεία στον Επίκτητο», σ. 97.

625. Διατριβαί, Γ', κδ', 43' πβ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ελευθερία και δουλεία στον Επίκτητο», σ. 98.

626. Διατριβαί, Γ', κδ', 58.

627. Ο.π., Δ', α', 128.

628. Ο.π., Α', κε', 23.

ο οποίος συγχέει την έννοια της ελευθερίας με την ευγενική καταγωγή του και την αίγλη του αξιώματός του⁶²⁹, δίχως να αντιλαμβάνεται ότι ο ελεύθερος δεν μπορεί να είναι «ἀγεννής [...] δειλός [...] ἀκόλαστος»⁶³⁰. Η τάση των ανθρώπων να φοβούνται ή να εξαρτούν τη ζωή τους ή ακόμη για να αγαπούν κατ' επίφαση ανθρώπους που θεωρούν ότι μπορούν να τους προσφέρουν υλικά αγαθά ή να τους διασφαλίσουν κάποιο όφελος τους οδηγεί στην εσωτερική υποδούλωση⁶³¹. Η επιβαλλόμενη υπακοή, η κολακεία και η αδυναμία πρωτοβουλίας αποτελούν στοιχεία της κοινωνικής δουλείας που επιβάλλει η ισχύς των αξιωμάτων και βέβαια είναι αντίθετα από τον τρόπο που νοηματοδοτείται η ελευθερία. Άλλωστε «οὐδ' ὑπατεία οὐδ' ἐπαρχία οὐδὲ βασιλεία»⁶³² ανήκουν στα «ἐφ' ἡμῖν» και συνεπώς η εξάρτηση από τα αξιώματα μόνο την ελευθερία και την απαραιτήτως ζωή δεν εξασφαλίζει. Ο Επίκτητος χαρακτηρίζει την προσκόλληση στην πολιτική εξουσία ως «τὴν καλλίστην καὶ λιπαρωτάτην δουλείαν»⁶³³ και κατατάσσει του αυλοκόλακες σε δύο κατηγορίες τους «μικροδούλους»⁶³⁴ και τους «μεγαλοδούλους»⁶³⁵ ανάλογα με το μέγεθος του σκοπού που επιδιώκουν.

III. Αυτεπίγνωση και Ορθοκρισία

Ως πρότυπα ελεύθερου ανθρώπου ο Επίκτητος αναφέρει δύο φιλοσόφους από τους οποίους έχει επηρεαστεί ιδιαίτερα, όπως ήδη έχει επισημανθεί, τον κυνικό Διογένη και τον Σωκράτη. Πιστεύει ότι ο Διογένης είχε κατορθώσει με τον τρόπο ζωής του να αρνηθεί οποιοδή-

629. Ο.π., Δ', α', 5-10.

630. Ο.π., Δ', α', 10.

631. Ο.π., Δ', α', 60: «ἀλλὰ πλουῖτον φιλοῦμεν, δημαρχίαν, στρατηγίαν, ὑπατείαν. ὅταν ταῦτα φιλῶμεν καὶ μισῶμεν καὶ φοβώμεθα, ἀνάγκη τοὺς ἐξουσίαν αὐτῶν ἔχοντας κυρίους ἡμῶν εἶναι. διὰ τοῦτο καὶ ὡς θεοὺς αὐτοὺς προσκυνοῦμεν» Ο.π., Δ', α', 148.

632. Ο.π., Δ', α', 62.

633. Ο.π., Δ', α', 40.

634. Ο.π., Δ', α', 55.

635. Ο.π., Δ', α', 56.

ποτε είδος δουλείας, να σέβεται τη θεία διοίκηση και να μην προσκολλάται σε πράγματα που δεν του ανήκουν⁶³⁶. Ο Σωκράτης ενώ, σε αντίθεση με τον Διογένη, είχε και οικογένεια και πατρίδα δεν τα θεώρησε ποτέ κτήμα του, αλλά την κρίσιμη ώρα της καταδίκης του υπερασπίστηκε την ελευθερία των επιλογών του και τη «φιλοσόφου» στάση⁶³⁷ αποδεικνύοντας ότι ο άνθρωπος «ἀποθνήσκων σώζεται, οὐ φεύγων»⁶³⁸.

Η βούληση για έναν ελεύθερο βίο προϋποθέτει ως απαραίτητο έρεισμα την ορθή κρίση για τα πράγματα που εξαρτώνται από τον ίδιο τον άνθρωπο, προκειμένου να αποφεύγεται η σύγχυση, ο φόβος και η στεναχώρια. Ο άνθρωπος οφείλει να θεωρεί ως ξένα «τὸ σωματίον [...], τὰ μέρη αὐτοῦ, τὰς δυνάμεις, τὴν κτῆσιν, τὴν φήμην, ἀρχάς, τιμάς, τέκνα, ἀδελφούς, φίλους»⁶³⁹ τα οποία ο Επίκτητος θεωρεί ως τους προσωπικούς καταπιεστές, ως «τοὺς ἐν ἡμῖν τυράννους»⁶⁴⁰. Η συσσώρευση όλων αυτών των σκέψεων εντός μας και η ενασχόληση με τα εκτός δημιουργεί «τὴν ἐν ἡμῖν ἀκρόπολιν»⁶⁴¹. Αναρωτιέται σχετικά «πῶς οὖν ἀκρόπολις καταλύεται;» για να απαντήσει αμέσως «οὐ σιδήρῳ οὐδὲ πυρί, ἀλλὰ δόγμασιν»⁶⁴², με ελεύθερα δηλαδή από προκαθορισμούς διανοήματα. Η προσπάθεια του καθενός μας έγκειται στο «να συμπέσει η σφαίρα των πραγμάτων που εξουσιάζει με τη σφαίρα των πραγμάτων που θέλω»⁶⁴³, με αποτέλεσμα γνώση, βούληση και ελευθερία να συνυφαίνουν ένα αδιάσπαστο πλέγμα. Ως εκ τούτου κελεύει «ἀγρύπνησον», συνέχισε την φιλοσοφική εκγύμναση, αναλογίσου την ευθύνη σου για όσα σε ορίζουν

636. Ο.π., Δ', α', 152-158.

637. Βλ. σχετικά Ο.π., Δ', α', 158-164.

638. Ο.π., Δ', α', 165.

639. Ο.π., Δ', α', 87.

640. Ο.π., Δ', α', 86.

641. Στο ίδιο.

642. Στο ίδιο.

643. Θανάσης Σαμαρτζής (επίμ.), *Επίκτητος. Η ελευθερία*. Αθήνα, Δώμα, 2017, σ. 99.

και έτσι μπορεί όντως η διδασκαλία του να αποβεί «ελευθεροποιός»⁶⁴⁴. Ας μη διαφεύγει της προσοχής ότι η σπουδή στη φιλοσοφία είναι «ή ταῖς ἀληθείαις ἐλευθερία»⁶⁴⁵ και ο Επίκτητος συμβουλεύει «θεράπευσον ἀντί γέροντος πλουσίου φιλόσοφον»⁶⁴⁶, καθώς ο φιλόσοφος μπορεί να σου δείξει το δρόμο που οφείλεις να ακολουθήσεις. Αναμφίβολα, θα υπάρξουν δυσκολίες και εμπόδια, αλλά «πείρασόν [...]: οὐκ ἔστιν αἰσχρὰ ἡ πεῖρα»⁶⁴⁷. Σε αυτή την προσπάθεια υπάρχει ένας σύμμαχος και συμπαραστάτης, ο θεός, με τον οποίο χρειάζεται να βρίσκεται το ανθρώπινο υποκείμενο σε συμπόρευση⁶⁴⁸. Εν προκειμένω έχει ειπωθεί ότι «δύο είναι οι δρόμοι για την ελευθερία: ο δρόμος της διερεύνησης της δύναμης και ο δρόμος του περιορισμού της θέλησης»⁶⁴⁹.

Η ελευθερία δεν είναι μια άναρχη επιθυμία, αλλά συγχρονίζεται με την κοσμική ροή, το γίνεσθαι, το οποίο ο άνθρωπος πρέπει να κατανοήσει και να αποδεχθεί για να αισθανθεί ελεύθερος. Γι' αυτό χρειάζεται «μανθάνειν ἕκαστα οὕτω θέλειν ὥς γίνεται»⁶⁵⁰ και να θυμάται ότι «αὕτη ἡ ὁδὸς ἐπ' ἐλευθερίαν ἄγει [...] εἰπεῖν ἐξ ὅλης ψυχῆς τὸ ἄγου δέ μ', ὦ Ζεῦ, καὶ σύ γ' ἡ Πεπρωμένη»⁶⁵¹. Σε αυτό το σημείο τίθεται το ζήτημα της σχέσης αναγκαιότητας-ελευθερίας στο επικτήτειο έργο⁶⁵². Ο Επίκτητος «μιλάει από την άποψη της αναγκαιότητας, με μια προφανώς ντετερμινι-

644. *Διατριβαί*, Δ', α', 176' πβ. Παναγιώτης Νούτσος, «Η «ελευθεροποιός» διδασκαλία του Επίκτητου», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 149-154.

645. *Διατριβαί*, Δ', α', 113.

646. *Ο.π.*, Δ', α', 177.

647. Στο ίδιο.

648. *Διατριβαί*, Δ', α', 98: «ἐὰν τῷ θεῷ προσκατατάξῃ ἑαυτόν, διελύσεται ἀσφαλῶς».

649. Θανάσης Σαμαρτζής (επιμ.), *Επίκτητος. Η ελευθερία*, σ. 99.

650. *Διατριβαί*, Α', ιβ', 15.

651. *Ο.π.*, Δ', α', 131.

652. Βλ. σχετικά Rodrigo Sebastián Braicovich, «Freedom and Determinism in Epictetus' Discourses», *The Classical Quarterly*, 60/1 (2010), σσ. 202-220, στο οποίο συνδέεται η αναγκαιότητα με την προαίρεση του δρώντος σε συγκεκριμένη χρονική συγκυρία και κατάσταση.

στική διάθεση»⁶⁵³, όταν υποστηρίζει για παράδειγμα ότι οι άνθρωποι «πέφυκεν αὐτοὶ τὴν γνώμην τὴν αὐτῶν συνηρμοσμένην τοῖς γινομένοις ἔχωμεν»⁶⁵⁴. Ωστόσο, δεν παύει να καταφάσκει την ελευθερία, εφόσον ο άνθρωπος έχει κατά νου και εφαρμόζει τη θεμελιώδη διάκριση των υπαρκτών σε «ἐφ' ἡμῖν» και «οὐκ ἐφ' ἡμῖν».

Η ελευθερία είναι πρώτιστα μια εσωτερική κατάσταση που επιτρέπει στον άνθρωπο να σκέφτεται, να εκφράζεται και να δρα σύμφωνα με τον ηθικό κώδικα που εδραιώνουν οι τρεις τύποι, όπως είχαμε την ευκαιρία να επισημάνουμε παραπάνω. Ελεύθερος είναι εκείνος που πράττει «πάντα κατὰ προαίρεσιν καὶ ὃν οὐδεὶς δύναται κωλῦσαι»⁶⁵⁵, στον οποίο «πρόχειρα τὰ πράγματα ὡς βούλεται»⁶⁵⁶. Κι ακώλυτος είναι ο άνθρωπος που «μηδενὸς τῶν ἀλλοτρίων ἐφίεμενος»⁶⁵⁷, ενώ ως αλλότρια ορίζονται όσα «οὐκ ἔστιν ἐφ' ἡμῖν οὔτ' ἔχειν οὔτε μὴ ἔχειν οὔτε ποῖα ἔχειν ἢ πῶς ἔχοντα»⁶⁵⁸. Ο Επίκτητος εν τέλει «θέλει να υποστηρίξει μια ελευθερία που στηρίζεται στην *προαίρεσιν* του ατόμου, να σκέφτεται ό,τι θέλει, όπως θέλει και όποτε θέλει»⁶⁵⁹. Ως εκ τούτου, η ελευθερία είναι «πολύ πλατύτερη από την ικανότητα αυτενέργειας που απαιτείται από το πρόβλημα της ελεύθερης βούλησης, πολύ πλουσιότερη από αυτό που εξαρτάται από μας και περισσότερο πολύπλοκη από την εσωτερική ελευθερία της παραίτησης, επειδή μερικές φορές αυτή η ελευθερία οδηγεί σε ένα είδος “δικαιώματος στην αντίσταση”»⁶⁶⁰.

653. Myrto Dragona-Monachou, «Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», σ. 123.

654. *Διατριβαί*, Α', ιβ', 17.

655. *Ο.π.*, Α', ιβ', 9.

656. *Ο.π.*, Δ', α', 128' πβ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 221-222, όπου συνδέεται η ελευθερία με την εμιαρμένη (*Διατριβαί*, Δ', α', 128-130) και τίθεται το ερώτημα αν όντως υπάρχει ελευθερία της βούλησης στο επικτήτειο έργο.

657. *Διατριβαί*, Δ', α', 129.

658. Στο ίδιο.

659. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 235.

660. Myrto Dragona-Monachou, «Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», σ. 126.

IV. Το φιλοσοφείν ως δυνατότητα επίτευξης της εὐροίας βίου

Τα λόγια του Επίκτητου θυμίζουν ή για να ακριβολογήσουμε προοιωνίζουν τα κείμενα παραμυθίας μεταγενέστερων φιλοσόφων όπως είναι η *Consolatio Vitae* του Βοήθιου. Στο έργο του ως κύρια μοτίβα ενάρετων επαγγελιών χρησιμοποιεί την «εὐροίαν»⁶⁶¹, την «ἀπάθειαν»⁶⁶², την «ἀταραξίαν»⁶⁶³, την «ἀφοβίαν»⁶⁶⁴, την «ἀλυπίαν»⁶⁶⁵ και την «εὐσταθείαν»⁶⁶⁶. Το ηθικό λεξιλόγιο της επικτήτειας φιλοσοφίας κατάδεικνύει τη σπουδαιότητα και την αναγκαιότητα των ελεύθερων επιλογών του ατόμου με στόχο έναν ενάρετο και ευδαίμονα βίο⁶⁶⁷ και αναμφίβολα προϋποτίθεται η «οἰκείωσις»⁶⁶⁸ με τον ίδιο του τον εαυτό. Άλλωστε στον Επίκτητο «η σχέση του ανθρώπου προς την αρετή και το αγαθό δεν είναι κατά συμβεβηκός [...], αλλά συνιστά την ουσία της ανθρωπιάς του, ταυτίζεται με το είναι του ανθρώπου»⁶⁶⁹.

Ο Επίκτητος συνδέει τον ευδαίμονα βίο με την προσαρμογή στην πραγματικότητα, γι' αυτό υποδεικνύει «μὴ ζήτηι τὰ γινόμενα γίνεσθαι ὡς θέλεις, ἀλλὰ θέλε τὰ γινόμενα ὡς γίνεται καὶ εὐροήσεις»⁶⁷⁰. Η προσταγή αυτή καλεί ουσιαστικά τον άνθρωπο να ασχοληθεί με τον εαυτό του, να αγωνιστεί για την αυτογνωσία και ενεργώντας με προσοχή να βρεθεί σε

661. *Διατριβαί*, Α', δ', 3.

662. Στο ίδιο.

663. Για την αταραξία αφιερώνει τη δεύτερη διατριβή στο δεύτερο βιβλίο των *Διατριβών* με τίτλο «Περὶ ἀταραξίας»· πβ. Jean Brun, *Le stoïcisme*, σσ. 106-107.

664. *Διατριβαί*, Γ', κδ', 116.

665. Στο ίδιο.

666. Βλ. την κθ' διατριβή «Περὶ εὐσταθείας» στο πρώτο βιβλίο των *Διατριβών*.

667. Βλ. σχετικά Χρίστος Α. Τέζας, «Αρετή και ευδαιμονία κατά τον Επίκτητο», σσ. 103-126.

668. *SVF*, II, 724· πβ. Ιωάννης Γ. Δελλής, *Φιλοσοφική συμβουλευτική*, σ. 49.

669. Κωνσταντίνος Βουδούρης, «Η στωική ηθική φιλοσοφία ως θεραπεία», σ. 189.

670. *Εγχειρίδιον*, η'· πβ. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 233, σημ. 25· Ιωάννης Γ. Δελλής, *Φιλοσοφική συμβουλευτική*, σ. 53. Βλ. Ο.π., σ. 49, σημ. 11, όπου συγκεντρώνεται η βιβλιογραφία για στην στωική έννοια της οἰκειώσεως. Βλ. και Pierre Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique*, Gallimard, 1995, σσ. 295-296, στις οποίες επιγραμματικά τίθεται η σημασία της αυτογνωσίας σε σχέση με της άσκηση της προσοχής.

αρμονία με την εκάστοτε πραγματικότητα, η οποία αλλάζει ανεξάρτητα από τον ίδιο. Σε καμία, ωστόσο, περίπτωση δε συμβουλεύει τον άνθρωπο να ζήσει έναν μονώτη βίο, διότι «ἐρημία ἐστὶ κατάστασις τις ἀβοηθήτου»⁶⁷¹. Η εύροια, θεμελιώδης στωική διδασκαλία⁶⁷², ως ετυμολογία σημαίνει την καλή ροή, εν προκειμένω τη ροή, την πορεία των πραγμάτων, το πως μεταβάλλεται η πραγματικότητα και συνδέεται άμεσα με την προμελέτη των κακών, των δυσάρεστων μελλοντικών καταστάσεων. Ο Επίκτητος συμβουλεύει τον άνθρωπο να αποδέχεται τα γενόμενα, διότι η πραγματικότητα δεν παύει να είναι ρευστή και γι' αυτό δεν χρειάζεται να παρασύρεται από παροντικές συναισθηματικές μεταβολές. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη σύνεση και ορθολογισμό τις επερχόμενες κακοτυχίες, επειδή «θάνατος καὶ φυγή καὶ πάντα τὰ δεινὰ φαινόμενα πρὸ ὀφθαλμῶν ἔστω σοι καθ' ἡμέραν»⁶⁷³. Η εύροια, εν τέλει, είναι επακόλουθο της ενασχόλησης με τα «ἐφ' ἡμῖν», της κατανόησης της διάκρισης των πραγμάτων και ως εκ τούτου αν κάποιος «ἔξω ζητῶν ἀεὶ τὴν εὐροίαν καὶ μηδέποτ' εὐροεῖν δυνάμενος»⁶⁷⁴.

Ἦδη αναπτύχθηκε η δυσφορία του Επίκτητου για τη μελέτη συλλογισμῶν και επιχειρημάτων που δεν συναρτώνται με την εμπίωση της πρακτικής διάστασης του φιλοσοφείν. Οι ηθικές έννοιες έχουν ιδιαίτερη αξία και συγκροτούν «τέλος του βίου», με τον Στωικό Φιλόσοφο να κατηγορεί όποιον περιορίζεται στη λεκτική όψη της φιλοσοφίας και αγνοεί την ηθική και αρετολογική διάσταση αυτής τονίζοντας ότι «οὐδέ-

671. *Διατριβαί*, Γ', κγ', 1' πβ. Ιωάννης Γ. Δελλής, *Φιλοσοφική συμβουλευτική*, σ. 52.

672. Γεώργιος Καραγιάννης, «Η εύροια βίου ως παιδευτικό ιδανικό στη φιλοσοφία των Στωικών», στο: Κωνσταντίνος Βουδούρης (επιμ.), *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1994, σσ. 138-150.

673. *Εγχειρίδιον*, κα' πβ. Martha Nussbaum, *Η θεραπεία της επιθυμίας*, σ. 483.

674. *Διατριβαί*, Β', ιστ', 47' πβ. Γραμματική Αλατζόγλου, «Η έννοια της αταραξίας στον Επίκτητο και στον Δημόκριτο», σ. 17.

ποτε δ' εὐσταθείας ὠρέχθης, ἀταραξίας, ἀπαθείας: οὐδένα τούτου ἔνεκα ἐθεράπευσας, συλλογισμῶν δ' ἔνεκα πολλούς»⁶⁷⁵.

Στο ερώτημα «τι είναι η ζωή;» ο Επίκτητος απαντάει με τρεις παραστατικές παρομοιώσεις. Στην πρώτη, η ζωή είναι ένα θεατρικό δράμα στο οποίο άνθρωπος καλείται να υποδυθεί το ρόλο που του έχει επιφυλάξει ο θεός όσο καλύτερα μπορεί είτε πρόκειται για μεγάλο είτε για μικρό ρόλο⁶⁷⁶. Στις *Διατριβές* το μοτίβο επανέρχεται με τη διαπίστωση ότι ο ρόλος μπορεί να είναι είτε σε τραγωδία είτε σε κωμωδία, είτε απαιτεί τη μάσκα ενός τραγωδού, είτε ενός γελοιοποιού⁶⁷⁷. Και ο Μάρκος Αυρήλιος κάνει μια ανάλογη παρομοίωση του κόσμου με θεατρική σκηνή⁶⁷⁸. Στη δεύτερη, η ζωή παρομοιάζεται με γιορτή κατά τη διάρκεια της οποίας ο άνθρωπος καλείται να βιώσει όσο πιο όμορφα το θέαμα⁶⁷⁹. Όταν ο θεός κρίνει ότι ο άνθρωπος έχει κλείσει τον κύκλο της ζωής του αποχωρεί από τη γιορτή, έχοντας όμως συμμετάσχει σε μια χαρά, την οποία μοιράστηκε μαζί του, ζώντας ελεύθερος και απαθής⁶⁸⁰.

675. *Διατριβαί*, Γ', κστ', 13' πβ. Ο.π., Γ', κδ', 78-79: «ποίαν ὠφέλειαν; συλλογισμοὺς ἴν' ἀναλύσης ἐκτικώτερον ἢ ἐφοδεύσης ὑποθετικούς; καὶ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν ἀδελφὸν ἀπέλιπες, πατρίδα, φίλους, οἰκίους, ἵνα ταῦτα μαθὼν ἐπανεέλθης; ὥστ' οὐχ ὑπὲρ εὐσταθείας ἀπεδήμεις, οὐχ ὑπὲρ ἀταραξίας».

676. *Εγχειρίδιον*, ιζ': «Μέμνησο, ὅτι ὑποκριτὴς εἶ δράματος, οἷου ἂν θέλῃ ὁ διδάσκαλος: ἂν βραχύ, βραχέος: ἂν μακρόν, μακροῦ: ἂν πτωχὸν ὑποκρίνασθαί σε θέλῃ, ἵνα καὶ τοῦτον εὐφύῳς ὑποκρίνη ἂν χωλόν, ἂν ἄρχοντα, ἂν ιδιώτην. σὸν γὰρ τοῦτ' ἔστι, τὸ δοθὲν ὑποκρίνασθαι πρόσωπον καλῶς: ἐκλέξασθαι δ' αὐτὸ ἄλλου» πβ. Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, *Στωικοί: Η επιστήμη της ρητορικής*, σ. 99.

677. *Διατριβαί*, Ι, κθ', 41-42: «ἔσται χρόνος τάχα, ἐν ᾧ οἱ τραγωδοὶ οἰήσονται ἑαυτοὺς εἶναι προσωπεῖα καὶ ἐμβάδας καὶ τὸ σύρμα. ἄνθρωπε, ταῦτα ὕλην ἔχεις καὶ ὑπόθεσιν. φθέγγαι τι, ἵνα εἰδῶμεν πότερον τραγωδὸς εἶ ἢ γελοιοποιός: κοινὰ γὰρ ἔχουσι τὰ ἄλλα ἀμφότεροι» πβ. Ζαν Ζοέλ Ντυό, *Ο Επίκτητος και η στωική σοφία*, σσ. 151-154.

678. Μάρκος Αυρήλιος, *Εἰς εαυτόν*, ΙΑ', στ'.

679. *Διατριβαί*, Β', ιδ', 24-25: «οὕτως καὶ ἐνθάδ' ἐν τῇ πανηγύρει ταύτῃ: οἱ μὲν τινες ὡς κτήνη οὐδὲν πλέον πολυπραγμονοῦσι τοῦ χόρτου: ὅσοι γὰρ περὶ κτήσιν καὶ ἀγροὺς καὶ οἰκέτας καὶ ἀρχὰς τινὰς ἀναστρέφεσθε, ταῦτα οὐδὲν ἄλλο ἢ χόρτος ἐστίν: ὀλίγοι δ' εἰσὶν οἱ πανηγυρίζοντες ἄνθρωποι φιλοθεάμονες» πβ. Thomas Bénatouil, «Theōria and scholē in Epictetus», σ. 150, ὅπου επισημαίνεται η χρήση παρόμοια αναλογίας ἀπὸ τον Πυθαγόρα, τον Πλάτωνα, την Ακαδημία και τον Αριστοτέλη.

680. Ο.π., Γ', ε', 7-11. Ιδίως στο στιχ. 10: «νῦν με θέλεις ἀπελθεῖν ἐκ τῆς πανηγύρεως: ἄπειμι, χάριν σοι ἔχω πᾶσαν, ὅτι ἡξίωσάς με συμπανηγυρίσαι σοι καὶ ἰδεῖν ἔργα τὰ σά

Στην τρίτη παρομοίωση η ζωή εξεικονίζεται ως ταξίδι κατά τη διάρκεια του οποίου όταν το καράβι προορμησθεί σε λιμάνι οφείλεις να είσαι σε εγρήγορση για το πότε θα σε φωνάξει ο πλοίαρχος⁶⁸¹. Υπενθυμίζεται μεταξύ άλλων η παροδικότητα σε αυτόν τον κόσμο και η απόρριψη των κτητικών αντιλήψεων για όσα υπάρχουν γύρω μας, όπως το «γυναικάριον καὶ <τὸ> παιδίον»⁶⁸². Πρόκειται αναμφίβολα για τρεις πολύ όμορφες εικόνες ανάδειξης της περατότητας και του μεγαλείου της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος λέγει ότι «ο κόσμος είναι ένα θέαμα, μπροστά στο οποίο στέκεσαι, το βλέπεις και δεν μετέχεις παρά τόσο μόνο, όσο μπορείς να εξουσιάζεις χωρίς να διακινδυνεύσεις την ελευθερία σου, την αυτοτέλεια, την αυτάρκειά σου. Αυτό έχει ένα μεγαλείο»⁶⁸³. Με λιτό και συμβολικό τρόπο ο Επίκτητος μας θυμίζει ότι είμαστε παροντικοί σε αυτόν τον κόσμο, δεν είμαστε ιδιοκτήτες του, γι' αυτό ας ζήσουμε όσο το δυνατόν πιο αθόρυβα και χαρούμενα, ερμηνεύοντας όσο πιο πετυχημένα μπορούμε το ρόλο που μας ανατέθηκε, χωρίς να μεμψιμοιρούμε. Τόσο απλά και τόσο δύσκολα.

Ο φιλόσοφος της Νέας Στοάς με επίγνωση της δυσκολίας και του μόχθου που απαιτεί η ειλικρινής ενασχόληση με τη φιλοσοφία σημειώνει emphatically ότι «ιατρείον ἔστιν, ἄνδρες, τὸ τοῦ φιλοσόφου σχολεῖον»⁶⁸⁴. Ο παραλληλισμός της φιλοσοφίας με την ιατρική, ο οποίος εκφράζεται

καὶ τῇ διοικήσει σου συμπαρακολουθῆσαι [σοί]» πβ. Ζαν Ζοέλ Ντυό, *Ο Επίκτητος και η στωική σοφία*, σσ. 156-158 και σ. 218.

681. *Εγχειρίδιον*, ζ' πβ. Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, *Στωικοί: Η επιστήμη της ρητορικής*, σ. 103, όπου παρουσιάζεται και η συγγένεια της παρομοίωσης με τα «όμοιώματα» του Αρίστωνος· Ζαν Ζοέλ Ντυό, *Ο Επίκτητος και η στωική σοφία*, σ. 132.

682. *Εγχειρίδιον*, ζ'.

683. Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η ηθική φιλοσοφία του Επίκτητου. Ένας γενικός χαρακτηρισμός της και η σχέση της με τον χριστιανισμό», σ. 12. Βλ. σχετικά και Τζαίησον Ξενάκης, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, σσ. 27-33, σύμφωνα με τον οποίο ο Επίκτητος συλλαμβάνει τη ζωή ως παιχνίδι, με την έννοια της χαράς και της ευχαρίστησης.

684. *Διατριβαί*, Γ', κγ', 30' πβ. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», σ. 234· Katerina Ierodiakonou, «The Philosopher as God's Messenger», σ. 68· Ιωάννης Γ. Δελλής, *Φιλοσοφική συμβουλευτική*, σ. 50.

ιδιαίτερα εύγλωττα στον Γαληνό⁶⁸⁵, απαντάται σε αρκετά σημεία του επικτητικού έργου, αναδεικνύοντας τη θεραπευτική διάσταση της φιλοσοφίας, αλλά και την επίπονη προσπάθεια που προϋποθέτει η φιλοσοφική εκπαίδευση. Η σύνδεση αυτή γίνεται στο πλαίσιο της τέχνης αλυπίας η οποία πρωτοσυναντάται στον Αντιφώντα⁶⁸⁶, βρίσκει ξεχωριστή έκφραση στους Στωικούς, όπως βλέπουμε, και επαναλαμβάνεται στις ηθικές πραγματείες του Γαληνού⁶⁸⁷. Ο φιλόσοφος ως ιατρός είναι ένα μοτίβο ιδιαίτερα συνηθισμένο στη στωική φιλοσοφία⁶⁸⁸, ενώ ο Επίκτητος φαίνεται ότι έχει επηρεστεί σε αυτό το σημείο από τον Μουσώνιο Ρούφο ο οποίος αναφέρει ότι η φιλοσοφία είναι επιστήμη «πρακτική καθάπερ ἢ τε ἰατρική καὶ ἡ μουσική»⁶⁸⁹.

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο της Νικόπολης ο άνθρωπος καλείται να αντιληφθεί την αδυναμία του και την άγνοια του για τον κόσμο, ώστε «οὐ δεῖ ἡσθέντας ἐξελθεῖν, ἀλλ' ἀλγήσαντας. ἔρχεσθε γὰρ οὐχ ὑγιεῖς, ἀλλ' ὁ μὲν ὤμον ἐκβεβληκῶς, ὁ δ' ἀπόστημα ἔχων, ὁ δὲ σύριγγα, ὁ δὲ κεφαλαλγῶν»⁶⁹⁰. Ο φιλόσοφος θα διαγνώσει τα προβλήματα του και με τη φιλοσοφική συζήτηση θα φέρει στην επιφάνεια την αιτία της λύπης του, ώστε ο άνθρωπος αν και μπορεί να φύγει στεναχωρημένος, «ἐπεστράφη εἰς αὐτὸν»⁶⁹¹. Η προσέγγιση με τη φιλοσοφία γίνεται σταδιακά

685. Γαληνός, «Ὅτι ἰατρός ἄριστος καὶ φιλόσοφος», στο: C.G. Kühn (ed.), *Κλαύδιου Γαληνοῦ Ἀπαντα. Claudii Galeni Opera Omnia*. Tomus I, Hildesheim, 1964, σσ. 53-61.

686. Δέσποινα Μωραΐτου, *Τέχνη αλυπίας. Ο σοφιστής Αντιφών και η ψυχολογία στην αρχαία Ελλάδα*, Gutenberg, 2016.

687. Γαληνός, *Για την αποφυγή της λύπης. Η πραγματεία Περί αλυπίας*. Βλ. ενδεικτικά Αγγελική Αγγέλη, «Ηθικές εκφάνσεις της ψυχοσωματικής ενότητας του ανθρώπου σύμφωνα με τον Γαληνό», *σύναψις*, 45/13 (2017), σσ. 19-22.

688. Βλ. σχετικά Βασίλειος Α. Κύρκος, «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτεριότητας», σ. 234, σημ. 27' πβ. Δέσποινα Μωραΐτου, *Τέχνη αλυπίας*, σ. 57.

689. J. Venhuizen Peerlkamp (ed.), *C. Musonii Rufi Philosophi Stoici Reliquiae et Apophthegmata*, σ. 177' πβ. Jean-Baptiste Gourinat, *Οι στωικοί για την ψυχή*, σ. 20.

690. *Διατριβαί*, Γ', κγ', 30-31.

691. *Ο.π.*, Γ', κγ', 37' πβ. Ιωάννης Γ. Δελλής, *Φιλοσοφική συμβουλευτική*, σ. 50.

και βαθμηδόν, διαφορετικά μπορεί ο ενδιαφερόμενος να οδηγηθεί στην «ασθένεια»⁶⁹².

692. Ο.π., Α', κστ', 16' πβ. Ο.π., Β', ιδ', 21-22: «εἰ μὴ καὶ ὁ ἰατρὸς τὸν νοσοῦντα [ὅταν αὐτὸν] ὑβρίζει, ὅταν εἴπῃ αὐτῷ "ἄνθρωπε, δοκεῖς μηδὲν ἔχειν, πυρέσσεις δέ: ἀσίτησον σήμερον, ὕδωρ πίε": καὶ οὐδεὶς λέγει "ὦ δεινῆς ὑβρεως". ἐὰν δέ τινι εἴπῃς "αἱ ὀρέξεις σου φλεγμαίνουσιν, αἱ ἐκκλίσεις ταπειναί εἰσιν, αἱ ἐπιβολαὶ ἀνομολογούμεναι, αἱ ὀρμαὶ ἀσύμφωνοι τῇ φύσει, αἱ ὑπολήψεις εἰκαῖαι καὶ ἐψευσμέναι", εὐθὺς ἐξελθὼν λέγει "ὑβρισέν με"».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Ι. Η πρόσληψη της φιλοσοφίας του Επίκτητου από μεταγενέστερους στοχαστές

Παρά το γεγονός ότι η φιλοσοφική σκέψη του Επίκτητου παρουσιάζει μια καίρια προσέγγιση πτυχών του βίου που άπτονται των διανθρώπινων σχέσεων στο πεδίο του πράττειν, η επίδραση του έργου του, όπως γενικότερα του Στωικισμού, δεν παρουσιάζει την ένταση με την οποία μελετήθηκε το Corpus του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη, αν και ίχνη του συναντούνται σε σημαντικούς φιλοσόφους όλων των περιόδων της Ιστορίας της Φιλοσοφίας. Από τον συγκερασμό της φιλοσοφικής του σκέψης με τις προκείμενες της χριστιανικής διδασκαλίας, την απήχηση των θέσεών του στα μεσαιωνικά κείμενα, την αναβίωσή του κατά την Ύστερη Αναγέννηση, μέχρι τον Descartes, τον Kant και τους σύγχρονους Deleuze, Foucault και Taylor ο στωικισμός παρίσταται διακριτικά στη διαμόρφωση των φιλοσοφικών συστημάτων⁶⁹³.

Σε αυτή την ιστορική διαδρομή των Ιδεών ο Επίκτητος έχει τη δική του ξεχωριστή θέση⁶⁹⁴. Ο αυτοέλεγχος και η αυτοσυνειδησία στην οποία

693. Βλ. ενδεικτικά και αντιπροσωπευτικά André Bridoux, *Le stoicisme et son influence*, Paris, Vrin, 1966· St. Strange - J. Zupko (ed.), *Stoicism. Traditions and Transformations*, Cambridge University Press, 2004· Ζαν Ζοέλ Ντυό, *Ο Επίκτητος και η στωική σοφία*, σσ. 225-295· Michel Spanneut, *Le stoïcisme des Pères de l'Église: de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*, Paris, Éditions du Seuil, 1957· G. Verbeke, *The presence of stoicism in medieval thought*, Washington, The Catholic University of America Press, 1983· Jill Kraye, «Stoicism in the Renaissance from Petrarch to Lipsius», *Grotiana*, 22/23 (2001/2002), σσ. 21-46· Léontine Zanta, *La Renaissance du stoicisme au XVIe siècle*, Paris, Champion, 1914· A. A. Long, «Stoicism in the Philosophical Tradition: Spinoza, Lipsius, Butler», στο: Brad Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge University Press, 2003, σσ. 365-392· John Sellars (ed.), *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition*, Routledge, 2016· John Sellars, «An ethics of the event: Deleuze's stoicism», *Angelaki*, 2/3 (2006), σσ. 157-171.

694. Για τις επιδράσεις του Επίκτητου στην ύστερη αρχαιότητα, στον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση βλ. Gerard J. Boter, «Epictetus», σσ. 4 κ.ε., 7-8, 12 κ.ε. Για την αξιοποίηση της σκέψης του κατά τον 15ο αιώνα βλ. M. Spanneut, *Permanence du Stoicisme*, Gembloux, 1973, σσ. 213-382. Βλ. επίσης για το σύνολο των επιδράσεων που άσκησε A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 259-274 [«Epilogue: The Afterlife of Epictetus»]· D. Gordon - D. Suits (ed.), *Epictetus: His continuing influence and contemporary relevance*, RIT Press, 2014,

μπορεί να φθάσει ο άνθρωπος χάρη στην άσκηση και τη συνεχή φιλοσοφική παιδείυση, αλλά και η σχέση της ευσέβειας του ανθρώπου προς τον θεό, όπως παρουσιάζεται κυρίως στο *Εγχειρίδιο*, γοήτευσε τους μεταγενέστερους, αρχής γενομένης τους χριστιανούς διανοητές⁶⁹⁵. Τα σχόλια του Σιμπλίκιου στο *Εγχειρίδιο* κατά τον 6ο αι. μ.Χ. σε συνδυασμό με τις στωικές - επικτήτειες έννοιες που αξιοποιούνται από τους Νεοπλατωνικούς φιλοσόφους⁶⁹⁶, και κυρίως τον Πλωτίνο⁶⁹⁷, δημιουργούν πρόσφορο έδαφος για την αξιοποίηση του επικτήτειου έργου. Ο Κέλσος, ο Ωριγένης⁶⁹⁸, πολλοί Πατέρες της Εκκλησίας⁶⁹⁹ -πιθανά και οι απολογητές των πρώτων αιώνων όπως ο Ιουστίνος⁷⁰⁰ - και ο Αυγουστίνος έχουν διαβάσει το έργο του και αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητά του⁷⁰¹. Το *Εγχειρίδιο* χρησιμοποιήθηκε ευρέως στη μοναστική ζωή των Χριστιανών,

όπου συγκεντρώνονται 11 μελέτες για το έργο του Επίκτητου με αναφορά τόσο στις απόψεις του για τον τρόπο ζωής, την αντιμετώπιση της καθημερινότητας, τη διαχείριση των αντιξοοτήτων, τη ζωή και τον κόσμο εν γένει, όσο και στις ομοιότητες που παρουσιάζει η διδασκαλία του με τις θέσεις του Kant και του Foucault.

695. Βλ. σχετικά Χρήστος Αθ. Τερέζης, «Το ασκητικό ήθος κατά τον Επίκτητο υπό το πρίσμα της χριστιανικής ανθρωπολογίας», στο: *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, σσ. 127-141, όπου και σχετική βιβλιογραφία (σ. 129, σημ. 3.).

696. Βλ. ενδεικτικά Richard Sorabji, «Epictetus on *proairesis* and Self», σσ. 94-98, όπου παρουσιάζονται οι έννοιες *ἐπιστροφή*, *προσοχή*, *παρατήρησις*, *παρακολούθησις*, *συνειδέναι*, *συναισθάνεσθαι* όπως εμφανίζονται στο έργο του Επίκτητου και σε νεοπλατωνικούς φιλοσόφους όπως ο Πλωτίνος, ο Πορφύριος, ο Πρόκλος, ο Φιλόπονος κ.ά.

697. Erik Eliasson, *The notion of That Which Depends On Us in Plotinus and Its Background*, Leiden, Brill, 2008.

698. Βλ. ενδεικτικά π. Γεώργιος Α. Λέκκας, «Από την αυτοαναφορικότητα στην ετεροαναφορικότητα του ανθρώπου. Η έννοια της «προαιρέσεως» στη φιλοσοφία του Επίκτητου και του Ωριγένη», *Θεολογία*, 1 (2013), σσ. 189-210, όπου αναλύεται η πρόσληψη της επικτήτειας φιλοσοφίας για τα «ἐφ' ἡμῖν», την χρήση των φαντασιών και το σφάλμα ως αποτέλεσμα ελλιπούς μάθησης από τον Ωριγένη, καθώς και οι σημαντικές διαφορές των δύο φιλοσόφων.

699. Βλ. Gerard J. Boter, «*Epictetus*», σσ. 5-6.

700. Ο Ιουστίνος λέγει για την προαίρεση στην *Απολογία υπέρ Χριστιανών*, Α', §43: «εἰ μὴ προαιρέσει ἐλευθέρα πρὸς τὸ φεύγειν τὰ αἰσχροῦ, καὶ αἰρεῖσθαι τὰ καλὰ, δύναμιν ἔχει τὸ ἀνθρώπειον γένος, ἀναίτιόν ἐστι τῶν ὅπως δὴ ποτε πραττομένων» [: *Patrologiæ cursus completus: seu, Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica omnium SS. patrum, doctorum, scriptorumque ecclesiasticorum. Series græca. Patrologiæ Græcæ, Tomus VI, ed. J.-P. Migne, 1857, σσ. 393-394*].

701. Τζαίησον Ξενάκης, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, σσ. 24-25· πβ. Gerard J. Boter, «*Epictetus*», σσ. 5-6.

όπως για παράδειγμα από τον αββά Δωρόθεο⁷⁰², με ιδιαίτερα ασκητικό τόνο σε τρεις εκδοχές⁷⁰³. Η πρώτη είναι δημιούργημα του Αγίου Νείλου, ο οποίος τον 5ο μ.Χ. χρησιμοποίησε μια εκχριστιανισμένη εκδοχή του *Εγχειριδίου* στο Σινά αντικαθιστώντας τον Επίκτητο με τον Θεό Κύριο και τον Σωκράτη με τον Απόστολο Παύλο. Ακολουθεί η γνωστή *Paraphrasis Christiana* με εμπλουτισμένες παραλλαγές επηρεασμένες από το Νεοπλατωνισμό και τα Ευαγγέλια. Και, τέλος, στο ίδιο μοτίβο με την πρώτη, η τρίτη εκδοχή που ανακαλύφθηκε στον κώδικα Vaticanus gr. 2231 μόλις το 1972 από τον Michel Spanneut. Οι τρεις «μεταμορφώσεις» του *Εγχειριδίου* θα γνωρίσουν ευρεία απήχηση στον χριστιανικό κόσμο σε ολόκληρο τον Μεσσαίωνα και θα μεταλαμπαδεύσουν την ηθική εμβέλεια του επικτήτειου έργου με ευκολία στους ουμανιστές της Αναγέννησης.

Η διάδοση των παραφράσεων έτυχε ξεχωριστής υποδοχής στους κύκλους των λογίων, όπως σε βυζαντινούς συγγραφείς⁷⁰⁴, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από το έργο *Περί Αρετών* του Γεώργιου Γεμιστού Πλήθωνος (1355-1452)⁷⁰⁵. Αξίζει να αναφερθεί ότι ακόμη και μεταγενέστεροι Άγιοι της Καθολικής Εκκλησίας, όπως ο Saint François de Sales (1567-1715)⁷⁰⁶, έχουν μελετήσει την επικτήτεια φιλοσοφία. Στη

702. Pierre Hadot, *Qu' est-ce que la philosophie antique*, σσ. 366-368.

703. Gerard J. Boter, *The Encheiridion of Epictetus and Its Three Christian Adaptations. Transmission and Critical Editions*, Leiden, Brill, 1999· Michel Spanneut, «Épictète chez les moines», *Mélanges de Science Religieuse*, 29 (1972), σσ. 49-57· Michel Spanneut (éd.), *Commentaire sur la «Paraphrase chrétienne» du «Manuel» d'Épictète*, Collection Sources chrétiennes - N° 503, Paris, Éditions du Cerf, 2007· Léontine Zanta, *La Renaissance du stoïcisme au XVIe siècle*, σσ. 124-127. Βλ. επίσης Γεώργιος Αραμπατζής, *Από τη Στοά στο Βυζάντιο. Βίος και σύστημα στη στωική συνέχεια*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, 2016, σσ. 128-129· Keimpe Algra, «Epictetus and Stoic Theology», σ. 51.

704. Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977, σσ. 154-156, όπου αναφέρεται στον Κεκαυμένο.

705. Γεώργιος Αραμπατζής, *Από τη Στοά στο Βυζάντιο*, σσ. 123-139.

706. Βλ. χαρακτηριστικά Saint François de Sales, *Traité de l' amour de dieu*, Vol. 1, Annecy, 1894, σσ. 23, 69, 89, 121, 122, όπου αρέσκεται να γράφει για τον Επίκτητο ότι είναι «ο πιο καλός άνθρωπος από όλη την αρχαιότητα»· πβ. Eunán McDonnell, *The Concept of Freedom*

διαλεκτική του σχέση με τον θρησκευτικό κόσμο μια θέση έχει και η επίδραση που άσκησε ιδίως το *Εγχειρίδιον* στη μουσουλμανική σκέψη όπως στον σπουδαίο Πέρση φιλόσοφο Al-Kindi⁷⁰⁷.

Μια σειρά μεταφράσεων και εκδόσεων⁷⁰⁸, με κυριότερες τις μεταφράσεις στα λατινικά του έργου του Διογένη Λαέρτιου από το 1424 έως το 1433 από τον Traversari και ολόκληρου του έργου του Επικτήτου με τα σχόλια του Σιμπλίκιου στο *Εγχειρίδιον* το 1516 από τον Politianus, οδηγούν στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τον Στωικισμό υπό το πρίσμα του χριστιανισμού με τη δημιουργία ενός νέου ρεύματος του Νεοστωικισμού. Είχαν προηγηθεί, βεβαίως, η πρώτη μετάφραση του *Εγχειριδίου* στα Λατινικά από τον Nicolaus Perottus, η οποία έμεινε αδημοσίευτη έως το 1954⁷⁰⁹, και η μετάφραση του Angelus Politianus το 1479, η οποία δημοσιεύθηκε το 1497 και γνώρισε επανειλημμένες επανεκδόσεις μέχρι την μετάφραση του Hieronimus Wolff (ελληνικό και λατινικό κείμενο) το 1561⁷¹⁰. Η πρώτη έκδοση του ελληνικού κειμένου του *Εγχειριδίου* έγινε το 1529 στη Νυρεμβέργη από τον Gregorius Haloander και εντάσσεται στο πλαίσιο των ηθικών ενδιαφερόντων των προτεσταντών διανοούμενων του 16^{ου} αιώνα⁷¹¹.

Η σύγκραση Στωικισμού - Χριστιανισμού αποτελεί ένα ζητούμενο για την έρευνα, εξ' ου και ο διαχωρισμός από τον Julien Eymard d'

in the Writings of St. Francis de Sales, Peter Lang, 2009, σ. 32. Ζαν Ζοέλ Ντυό, *Ο Επικτήτος και η στωική σοφία*, σσ. 287-289.

707. Fehmi Jadaane, *L'influence du stoïcisme sur la pensée musulmane*, Beyrouth, Dar el-Machreq, 1968.

708. Για τις σημαντικότερες μεταφράσεις στα λατινικά, γερμανικά και γαλλικά κυρίως του *Εγχειριδίου* από τον 15ο έως τον 16ο αι. βλ. Gerard J. Boter, «Epictetus», σσ. 7-8 και σσ. 16 κ.ε. Léontine Zanta, *La Renaissance du stoïcisme au XVIe siècle*, σσ. 139-147. Για το σύνολο των εκδόσεων και των μεταφράσεων στωικών έργων από τον 15ο έως 17ο αι. βλ. ενδεικτικά Jacqueline Lagrée, *Le néostoïcisme. Une philosophie par gros temps*, Paris, Vrin, 2010, σ. 16 και Pierre François Moreau (dir.), *Le Stoïcisme aux XVIe et XVIIe siècles*, Cahiers de philosophie politique et juridique, No 25, Presses Universitaires de Caen, 1994, σ. 9.

709. Βλ. Gerard J. Boter, «Epictetus», σ. 7.

710. Ο.π., σσ. 29 κ.ε.

711. Ο.π., σσ. 7-8 και σσ. 40 κ.ε.

Angers (Charles Chesneau) αυτής της αμφίδρομης σχέσης σε έξι κατηγορίες: «τον χριστιανικό στωικισμό, τον εκχριστιανισμένο στωικισμό που ακολουθεί, αλλά δεν περιορίζεται στην φιλοσοφία του Σενέκα, τον στωικίζοντα χριστιανισμό, τον χριστιανικό ουμανισμό με περιστασιακές στωικές αναφορές, το κίνημα των λιμπερτίνων, την ιανσενιστική αντιστωική αντίδραση των Pascal και Arnauld»⁷¹².

Η επίδραση του Επίκτητου στον Νεοστωικισμό⁷¹³ είναι ιδιαίτερα εμφανής στα έργα του Guillaume du Vair (1556-1621)⁷¹⁴, λιγότερο στον Justus Lipsius (1547-1606)⁷¹⁵, ενώ εντοπίζεται και στον Francisco de Quevedo (1580-1645), Ισπανό διανοητή της εποχής του Μπαρόκ⁷¹⁶, οπότε συναντώνται και τρεις ισπανικές μεταφράσεις του *Εγχειριδίου*⁷¹⁷. Ο Du Vair μεταφράζει στα γαλλικά το *Εγχειρίδιο* του Επίκτητου και εκδίδει μεταξύ άλλων τα έργα *La sainte philosophie*, *La Philosophie morale des Stoïques* και *De la constance et consolation ès calamités publiques* με αναφορά στο στωικισμό. Ενσωματώνει πολλές από τις επικτήτειες απόψεις του *Εγχειριδίου* στην πραγματεία *La Philosophie*

712. Jacqueline Lagrée, *Le néostoïcisme*, σ. 19.

713. Βλ. ενδεικτικά στην ελληνική βιβλιογραφία Κωνσταντίνος Ι. Λογοθέτης, *Η Φιλοσοφία της Αναγεννήσεως και η θεμελίωσις της νεωτέρας φυσικής*, Αθήναι, Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων, 1955, σσ. 93 κ.ε.

714. Βλ. σχετικά Jacqueline Lagrée, *Le néostoïcisme*, σσ. 24-25.

715. Για τη ζωή και το έργο του Justus Lipsius, καθώς και για τις αναφορές στο έργο του Επίκτητου κυρίως στο *Manuductionis ad Stoicam philosophiam* βλ. Jacqueline Lagrée, *Juste Lipse et la restauration du stoïcisme: étude et traduction des traités stoïciens De la Constance, Manuel de philosophie stoïcienne, Physique des stoïciens (extraits)*, Paris, Vrin, 1994. Ειδικά για την φιλοσοφική επιδραση που του άσκησε ο Επίκτητος η οποία είναι πολύ ασθενέστερη σε σχέση με αυτή του Σενέκα βλ. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 262-263.

716. Το 1635 δημοσιεύει το έργο του Epicteto, *y Phocílides en español con consonantes, con el Origen de los estoicos, y su defensa contra Plutarco, y la Defensa de Epicuro, contra la común opinion*, που αποτελεί επιτομή διάφορων στωικών πραγματειών και μεταφράσεων στωικών κειμένων. Βλ. γενικά Henry Ettinghausen, *Francisco de Quevedo and the Neostoic movement*, Oxford University Press, 1972.

717. Για τις εν λόγω μεταφράσεις από τους Sánchez, Correas, Quevedo βλ. Donald G. Castanien, «Three Spanish Translations of Epictetus», *Studies in Philology*, 61/ 4 (1964), σσ. 616-626.

*morale des Stoïques*⁷¹⁸, όπου μας καλεί να ασχολούμαστε μόνο «με όσα είναι στην εξουσία μας»⁷¹⁹, με ό,τι δηλαδή ο Επίκτητος αποκαλεί «ἐφ' ἡμῖν», και να έρθουμε σε επαφή με την φιλοσοφία για να μάθουμε να λειτουργούμε με «σύνεση»⁷²⁰. Η σύνεση, η οποία αποτελεί την αρχή και το τέλος όλων των αρετών, έχει διπλή λειτουργία, καθώς από την μια πλευρά μας ωθεί προς το καλό και από την άλλη πλευρά μας απομακρύνει από το κακό, έχει δηλαδή τα χαρακτηριστικά της άσκησης στους τρεις τόπους του Επίκτητου. Η σύνεση ελέγχει τα πάθη, γενεσιουργός αιτία των οποίων είναι η «εσφαλμένη άποψη που σχηματίζουμε για το αν τα πράγματα που μας παρουσιάζονται είναι καλά ή κακά»⁷²¹, καθώς και «ο τρόπος που τα χρησιμοποιούμε»⁷²², υιοθετώντας το επικτήτειο απόφθεγμα ότι «ταράσσει τοὺς ἀνθρώπους οὐ τὰ πράγματα, ἀλλὰ τὰ περὶ τῶν πραγμάτων δόγματα»⁷²³.

Μια ιδιαίτερη συνάντηση έμελε να έχει ο Επίκτητος κατά τον 17ο αι. κι αυτή δεν είναι άλλη από την πολεμική που δέχθηκε από τον Blaise Pascal (1623-1662). Ο Pascal, έχοντας μελετήσει το έργο του Επίκτητου ως αντιπροσωπευτικού εκπροσώπου του Στωικισμού από την μετάφραση του Dom Goulu⁷²⁴, μέμφεται την «αυτόνομη ηθική» των Στωικών⁷²⁵ οι οποίοι, και ιδιαίτερα ο Επίκτητος, ευαγγελίζονται έναν παντοδύναμο

718. Βλ. σχετικά Anthony Levi, *French Moralists. The theory of the passions 1585 to 1649*, Oxford, Clarendon Press, 1964, σσ. 85-86· Ζαν Ζοέλ Ντυό, *Ο Επίκτητος και η στωική σοφία*, σσ. 290-291.

719. Guillaume Du Vair, *De la sainte philosophie. Philosophie morale des Stoïques*, éd. G. Michaut, Paris, Vrin, 1945, σσ. 73-75.

720. Ο.π., σ. 68.

721. Ο.π., σ. 72.

722. Ο.π., σ. 74· πβ. *Διατριβαί*, Β', ε', 7: «ἡ χρῆσις οὐκ ἀδιάφορον».

723. *Εγχειρίδιον*, ε'.

724. Henry Phillips, «Pascal's reading and the inheritance of Montaigne and Descartes», στο: Nicholas Hammond (ed.), *The Cambridge Companion to Pascal*, Cambridge University Press, 2003, σ. 24.

725. Léon Schestov, *Η νύχτα της Γεσθημανής*, εισαγ.-μτφ. Άρης Δικταίος, Αθήνα, Δωδώνη, 2013 (ανατύπωση), σσ. 66-73. Για την επίδραση του στωικισμού και ειδικότερα του Επίκτητου στον Pascal βλ. Joseph Moreau, *Stoïcisme, Épicurisme, Tradition Hellénique*, Paris, Vrin, 1979, σσ. 89-102: «Sur Épictète et Pascal».

άνθρωπο περιβάλλοντάς τον με ένα μεγαλείο που μόνο ο Θεός θα μπορούσε να έχει⁷²⁶. Ωστόσο, η δύναμη της γραφής και η απλότητα του λόγου που αποπνέουν οι *Διατριβές* και το *Εγχειρίδιο* εντυπωσιάζουν τον Pascal «που πέρασε από τη Σχολή του Επικτήτου»⁷²⁷. Στην περίφημη *Συζήτηση του Pascal με τον Saci*⁷²⁸ για τη φιλοσοφία του Επικτήτου και του Montaigne αναδεικνύεται η εκτίμηση που τρέφει ο Pascal για τους δύο φιλοσόφους, «τους δύο πιο επιφανείς υπερασπιστές των δύο πιο διάσημων αιρέσεων του κόσμου»⁷²⁹.

Άλλωστε σε άλλο κείμενο ίδιος ο Pascal σημειώνει ότι «ο τρόπος που γράφουν ο Επικτήτος, ο Μονταίνιος και ο Σολομών ντε – Τιλτί⁷³⁰ είναι περισσότερο του συρμού, διεισδύει βαθύτερα, παραμένει αυθεντικότερος στη μνήμη, και γίνεται αντικείμενο συχνότερων αναφορών, επειδή συγκροτείται από σκέψεις που γεννιούνται πάνω στις συμβατικές

726. Jacqueline Russ, *Η Περιπέτεια της Ευρωπαϊκής Σκέψης. Μια ιστορία των ιδεών της δύσης*, μτφ.-σημ.-επιμ. Κυριάκος Σ. Κατσιμάνης, Αθήνα, παραφερνώλια-τυπωθήτω, 2005, σ. 184· πβ. Ζαν-Μισέλ Μπενιέ, *Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας: Φυσιολογικές και έργα*, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999, σ. 125: «Ο Πασκάλ απορρίπτει φιλοσόφους, όπως τον Επικτήτο, επειδή φαντάστηκε τον άνθρωπο πανίσχυρο και θεώρησε «πως μπορούμε να κάνουμε πάντα ό,τι μπορούμε να κάνουμε μερικές φορές».

727. Léon Schestov, *Η νύχτα της Γεσθημανής*, σ. 70.

728. L. Brunschvicg, P. Boutroux, F. Gazier (éd.), *CŒuvres de Blaise Pascal*, Paris, Hachette, 1900-1914, ανατύπωση Vaduz, Kraus Reprint Ltd, 1965 [για την εν λόγω Συζήτηση βλ. Vol. IV: *Extrait des memoires de Fontaine. Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σσ. 23-57. Στο εξής: *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*]. Στα ελληνικά κυκλοφορεί η μετάφραση των χωρίων που αναφέρονται στον Επικτήτο στο: Επικτήτος, *Διατριβή Δ΄. Εγχειρίδιον*, μτφ. Ι. Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη, Ζήτηρος, 2003, σσ. 9-13.

Για το σχολιασμό του έργου βλ. André Gounelle (ét.-comm.), *L'Entretien de Pascal avec M. de Sacy*, Paris, PUF, 1966· Henri Gouhier, «L'entretien de Pascal avec M. de Sacy et les origines de son apologétique», *Revue de théologie et de philosophie*, 13 (1963), σσ. 41-58· Bernard M.-J. Grasset, «La pensée sapientielle de Pascal: De la recherche», *Le Portique*, 19 (2007), ηλεκτρονική έκδοση, όπως ανακτήθηκε στις 22-07-2017 από το <http://leportique.revues.org/1281>· Κυριακή Ε. Χριστοδούλου, *Η συμβολή της κλασσικής διανοήσεως, ιδία της Στοάς, εις την διαμόρφωσιν της απολογητικής διαλεκτικής του Pascal*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Σαριπόλου, 1974, σσ. 217-248.

729. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 51· πβ. André Gounelle, *L'Entretien*, σσ. 43-44.

730. Ο Σολομών ντε - Τιλτί είναι ο ίδιος ο Pascal· Βλ. σχετικά Nicholas Hammond, «Pascal's Pensées and the art of persuasion», στο: Nicholas Hammond (ed.), *The Cambridge Companion to Pascal*, Cambridge University Press, 2003, σ. 236.

κουβέντες της ζωής»⁷³¹. Η *Συζήτηση του Pascal με τον Saci* αποτελεί ανασύνθεση από τον Fontaine των συζητήσεων του Pascal με τον M. de Saci, διευθυντή του Port-Royal, που διεξήχθησαν μάλλον τον Ιανουάριο του 1655, στην εστία διαμόρφωσης και εξάπλωσης του ιανсениσμού. Πρόκειται για μια κατ' αντιμωλία παράθεση των απόψεων των δύο φιλοσόφων για το Θεό, τον κόσμο, τον άνθρωπο και το αγαθό, οι οποίες εικονίζουν δυο διαφορετικούς κόσμους εντός των οποίων ο Pascal αναδεικνύει τα θετικά και τα αρνητικά τους σημεία προσπαθώντας να συνθέσει μια πρόταση που θα στηρίζεται στη θεία χάρη και στην παντοδυναμία του Θεού.

Ο Pascal επισημαίνει πως «ο Επίκτητος [...] είναι ένας από τους φιλοσόφους του κόσμου που γνώρισε καλύτερα τα καθήκοντα του ανθρώπου»⁷³². Ως σημαντικότερο από αυτά θεωρεί την εκούσια υποταγή στο θέλημα του Θεού προκειμένου να αντιμετωπίζει με καρτερία τα δεινά του βίου. Χρησιμοποιεί γνωστές επικτήτειες αποφάνσεις αναφορικά με τη θεωρία για τη διάκριση των όντων και κυρίως για τα «ἐφ' ἡμῖν»⁷³³, για τη στάση απέναντι στα συμβαίνοντα⁷³⁴, για τον ρόλο που καλείται να διαδραματίσει ο άνθρωπος στη «σκηνή» της ζωής⁷³⁵, για τη

731. Μπλεζ Πασκάλ, *Σκέψεις*, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, σ. 25.

732. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 32. Βλ. και ό.π., σ. 35: «qui a si bien connu les devoirs de l' homme»· πβ. André Gounelle, *L' Entretien*, σ. 53· Keimpe Algra, «Epictetus and Stoic Theology», σ. 51.

733. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 33 και σ. 35· πβ. *Εγχειρίδιον*, ια' Ό.π., α', 1-3: «Τῶν ὄντων τὰ μέν ἐστὶν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν [...] οὐδὲ γὰρ βλαβερόν τι πείσῃ»· *Διατριβαί*, Α', α', 7: «τὸ κράτιστον ἀπάντων καὶ κυριεῦον οἱ θεοὶ μόνον ἐφ' ἡμῖν ἐποίησαν, τὴν χρῆσιν τὴν ὀρθὴν ταῖς φαντασίαις, τὰ δ' ἄλλα οὐκ ἐφ' ἡμῖν».

734. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 33· πβ. *Εγχειρίδιον*, η': «Μὴ ζητεῖ τὰ γινόμενα γίνεσθαι ὡς θέλεις, ἀλλὰ θέλε τὰ γινόμενα ὡς γίνεται καὶ εὐροήσεις».

735. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σσ. 33-34· πβ. *Εγχειρίδιον*, ιζ': «Μέμνησο, ὅτι ὑποκριτὴς εἶ δρᾶματος, οἷου ἂν θέλῃ ὁ διδάσκαλος: ἂν βραχύ, βραχέος: ἂν μακρόν, μακροῦ: ἂν πτωχὸν ὑποκρίνασθαι σε θέλῃ, ἵνα καὶ τοῦτον εὐφυῶς ὑποκρίνῃ ἂν χωλόν, ἂν ἄρχοντα, ἂν ἰδιώτην. σὸν γὰρ τοῦτ' ἔστι, τὸ δοθὲν ὑποκρίνασθαι πρόσωπον καλῶς: ἐκλέξασθαι δ' αὐτὸ ἄλλου».

Αξίζει να σημειωθεί ότι η λέξη «δράμα» μεταφράζεται στα γαλλικά από τον Fontaine ως «comédie»· πβ. André Gounelle, *L' Entretien*, σ. 54· Κυριακή Ε. Χριστοδούλου, *Η συμβολή*

σχέση του ανθρώπου με τον Θεό⁷³⁶. Τον χαρακτηρίζει ως «μεγάλο πνεύμα»⁷³⁷ και γράφει ότι «θα άξιζε να τον λατρεύουν»⁷³⁸ για τη μοναδικότητα με την οποία προσεγγίζει την ανθρώπινη υπόσταση. Αυτό βέβαια αν είχε αντιληφθεί ο Επίκτητος «το ίδιο καλά την αδυναμία του»⁷³⁹. Του ασκεί κριτική, διότι θεωρεί ότι αναπτύσσει ένα ανθρώπινο μεγαλείο το οποίο μπορεί να στηθεί και να συντηρηθεί χάρη στις ανθρώπινες ικανότητες, γεγονός που τον οδηγεί στην «οίηση»⁷⁴⁰ και σε «αρχές μια διαβολικής υπεροχής»⁷⁴¹.

Τα επιμέρους σημεία στα οποία διαφωνεί ο Pascal είναι ότι «η ψυχή είναι ένα μέρος της θεϊκής υπόστασης· ότι ο πόνος και οι δυστυχίες δεν είναι δυστυχίες· ότι μπορεί κανείς να αυτοκτονήσει, όταν είναι τόσο βασανισμένος, που πρέπει να πιστέψει ότι ο Θεός τον καλεί· και

της κλασσικής διανοήσεως, ιδία της Στοάς, εις την διαμόρφωσιν της απολογητικής διαλεκτικής του Pascal, σσ. 225-226.

736. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σσ. 34-35· πβ. *Εγχειρίδιον*, νγ· Διατριβαί, Α', στ', 40· Ο.π., Α', ιδ', 5-6· πβ. Κυριακή Ε. Χριστοδούλου, *Η συμβολή της κλασσικής διανοήσεως, ιδία της Στοάς, εις την διαμόρφωσιν της απολογητικής διαλεκτικής του Pascal*, σσ. 224-225.

737. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 35· πβ. Κυριακή Ε. Χριστοδούλου, *Η συμβολή της κλασσικής διανοήσεως, ιδία της Στοάς, εις την διαμόρφωσιν της απολογητικής διαλεκτικής του Pascal*, σ. 227: «αποτελεί την έμπρακτον αναγνώρισιν της πνευματικότητας και του ηθικού ύψους εις το οποίον κατώρθωσε να ανέλθη η Στοά, μόνη εν μέσω του ειδωλολατρικού κόσμου».

738. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 35· πβ. Κυριακή Ε. Χριστοδούλου, *Η συμβολή της κλασσικής διανοήσεως, ιδία της Στοάς, εις την διαμόρφωσιν της απολογητικής διαλεκτικής του Pascal*, σσ. 227-228.

739. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 35· πβ. Δ. Θερεϊανός, *Αδαμάντιος Κοράης*, Τεργέστη, 1890, σσ. 75.

740. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 35: «Voicy comment il se pred dans la présomption de ce qu' on peut». Βλ. και ό.π., σ. 56: «Mais si Epictete combat la paresse, il mene à l' orgueil [...]»· πβ. André Gounelle, *L' Entretien*, σ. 54· Κυριακή Ε. Χριστοδούλου, *Η συμβολή της κλασσικής διανοήσεως, ιδία της Στοάς, εις την διαμόρφωσιν της απολογητικής διαλεκτικής του Pascal*, σσ. 229-230.

741. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 36: «principes d' une superbe diabolique». Εν προκειμένω με τον όρο «superbe» εννοεί την οίηση και τη ματαιοδοξία, όπως και με τους όρους «presumption» και «orgueil». Βλ. σχετικά Κυριακή Ε. Χριστοδούλου, *Η συμβολή της κλασσικής διανοήσεως, ιδία της Στοάς, εις την διαμόρφωσιν της απολογητικής διαλεκτικής του Pascal*, σ. 230, σημ. 1.

άλλα...»⁷⁴². Αποδέχεται, παρόλα αυτά, τη σπουδαιότητα του Επίκτητου αναφορικά με τη θεωρία του για τα «οὐκ ἔφ' ἡμῖν» και τη δουλικότητα ὅσων νομίζουν ὅτι θα ευτυχίσουν επαναπαυόμενοι σε αυτά αγνοώντας τη βούληση του Θεού. Λέγει χαρακτηριστικά ὅτι «βρίσκω στον Επίκτητο μια ασύγκριτη τέχνη να δυσχεραίνει την επανάπαυση εκείνων που την ψάχνουν στα εξωτερικά πράγματα, και να τους αναγκάζει να αναγνωρίζουν ὅτι εἶναι πραγματικοὶ σκλάβοι και δυστυχισμένοι τυφλοί, ὅτι εἶναι αδύνατο να βρουν ἄλλο πράγμα ἀπὸ το σφάλμα και τον πόνο που αποφεύγουν, αν δεν αφοσιωθοῦν ανεπιφύλακτα μόνο στο Θεό»⁷⁴³. Στους *Στοχασμούς* παραπέμπει στο περίφημο «ἀνέχου καὶ ἀπέχου»⁷⁴⁴ και δεν παραλείπει να στηλιτεύσει την κατὰ την γνώμη του αδυναμία του Επίκτητου να αντιληφθεῖ «ὅτι δεν εἶναι στο χέρι μας να ρυθμίσουμε την καρδιά»⁷⁴⁵.

Ἐχουν επισημανθεῖ, ἐπίσης, ομοιότητες σημείων της *Ἠθικῆς* του Spinoza (1632-1677) με το ἔργο του Επίκτητου. Οι αναφορές του Spinoza στον τρόπο που πρέπει να συμπεριφερόμαστε στα πράγματα της τύχης ἴτοι σε ὅσα δεν εἶναι στην εξουσία μας⁷⁴⁶, η ἀνάπτυξη της θεωρίας του για τα πάθη⁷⁴⁷ και τη λειτουργία της φύσης⁷⁴⁸ φαίνεται να ἀντλούν

742. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σσ. 36-37. Για την κριτική στον Επίκτητο βλ. André Gounelle, *L'Entretien*, σσ. 87-88. πβ. Κυριακή Ε. Χριστοδούλου, *Η συμβολή της κλασσικῆς διανοήσεως, ἰδίᾳ της Στοᾶς, εἰς την διαμόρφωσιν της απολογητικῆς διαλεκτικῆς του Pascal*, σσ. 230 κ.ε.

743. *Entretien de Pascal avec Saci sur Épictète et Montaigne*, σ. 55. πβ. Μπλεζ Πασκάλ, *Σκέψεις*, σ. 148: «Πάνω το κεφάλι, ἐλεύθεροι ἄνθρωποι», λέγει ο Επίκτητος [...]. Τι θ' ἀπογίνει λοιπόν; Θα ἐξισωθεῖ με το Θεό ἢ με τα ζῶα».

744. Epictetus, *Dissertationes ad Arriano Digestae*, σσ. 462-463, fragm. Χ. Μπλεζ Πασκάλ, *Σκέψεις*, σ. 29.

745. Μπλεζ Πασκάλ, *Σκέψεις*, σ. 316 και σ. 144.

746. Σπινόζα, *Ἠθική*, εἰσαγ. Βασιλική Γρηγοροπούλου, μτφ. Ευάγγελος Βανταράκης, Αθήνα, Εκκρεμές, 2009, II, 49, σχόλιο. πβ. *Εγχειρίδιον*, α'. Βλ. σχετικά Paul Oskar Kristeller, «Stoic and Neoplatonic Sources of Spinoza's *Ethics*», στο: Genevieve Lloyd (ed.), *Spinoza. Critical assessments of leading philosophers*, Vol. I, Routledge, 2001, σ. 116.

747. Derk Pereboom, «Stoic Psychotherapy in Descartes and Spinoza», στο: Genevieve Lloyd (ed.), *Spinoza. Critical assessments of leading philosophers*, Vol. I, Routledge, 2001, σσ. 149-184.

748. A. A. Long, «Stoicism in the Philosophical Tradition: Spinoza, Lipsius, Butler», σ. 375.

μεταξύ άλλων και από τις σκέψεις του Επίκτητου. Όπως αναφέρει ο Alain Renaut «σύμφωνα με τη διατύπωση του Σπινόζα, η ελευθερία δεν είναι τίποτε άλλο παρά «η γνώση της αναγκαιότητας», ως κατανόηση και γαλήνια αποδοχή του κόσμου»⁷⁴⁹ και στον Επίκτητο τίθεται ως στόχος όχι να αλλάξουμε τα πράγματα, αλλά να μάθουμε πως «τα πάντα τελούνται βάσει μιας αρμονικής και καλής τάξης» κι ως εκ τούτου οφείλουμε «να προσαρμόσουμε εμείς οι ίδιοι τη βούλησή μας στα δεδομένα»⁷⁵⁰. Τόσο στο Σπινόζα όσο και στον Επίκτητο η ελευθερία είναι μια διαδικασία «απελευθέρωσης» από τις αυταπάτες και τους φόβους⁷⁵¹. Επιπλέον, και οι δύο στοχαστές θεωρούν ότι η συμπόνοια είναι ένα αρνητικό συναίσθημα⁷⁵², ενώ η επιθυμία πέρα από συναίσθημα επιτελεί μια πιο αποφασιστική λειτουργία για την ανθρώπινη ύπαρξη ως κοινός τόπος σκέψης και βούλησης⁷⁵³.

Ο αγγλικός και σκωτικός διαφωτισμός, μετά τις μεταφράσεις κυρίως του *Εγχειριδίου* στα τέλη του 16ου αι. και κατά τον 17ο αι. με κυριότερη όμως αυτή της Elizabeth Carter το 1758⁷⁵⁴, δίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο επικτήτειο έργο. Ο Joseph Butler (1692-1752) αξιοποιεί απόψεις του Επικτήτου στη θεωρία του για τη λειτουργία της αιδούς ως συνείδησης⁷⁵⁵. Ο Shaftesbury (1671-1713) συνέγραψε σχόλια σε έκδοση

749. Alain Renaut, *Η Φιλοσοφία*, μτφ. Τάσος Μπετζέλος, Αθήνα, Πόλις, 2014 (ανατύπωση), σ. 707.

750. Ο.π., σ. 706.

751. Ο.π., σσ. 706-707.

752. Σπινόζα, *Ηθική*, III, γενικός ορισμός, 18' πβ. *Διατριβαί*, Γ', κβ', 13.

753. Ο.π., III, 1ος γενικός ορισμός, επεξήγηση· Ο.π., II, αξίωμα 3' βλ. τη σημείωση 365 παραπάνω.

754. Gerard J. Boter, «Epictetus», σσ. 8-9· Gillian Wright, «Epictetus in Eighteenth-Century Wales: Timothy Thomas' Manuscript Translation of the Enchiridion», *Translation and Literature*, 14/1 (2008), σσ. 45-63. Φαίνεται ότι το έργο του Επίκτητου μελετήθηκε ιδιαίτερα από γυναίκες της αστικής τάξης στην Αγγλία του 17ου και 18ου αι. μια από τις οποίες ήταν και η Elizabeth Carter· βλ. σχετικά Gillian Wright, «Women Reading Epictetus», *Women's Writing*, 14/2 (2007), σσ. 321-337.

755. A. A. Long, «Stoicism in the Philosophical Tradition: Spinoza, Lipsius, Butler», σσ. 387-388.

έργων του Επίκτητου⁷⁵⁶ και φαίνεται ιδιαίτερα επηρεασμένος από την επικτητεία αντίληψη για τη ζωή και τη σπουδαιότητα της άσκησης στην ανάπτυξη της ηθικής θεωρίας του⁷⁵⁷, ενώ παραπομπές στις *Διατριβές* και στο *Εγχειρίδιο* συναντώνται και στον Adam Smith (1723-1790)⁷⁵⁸. Τέλος, έντονη κριτική ασκεί ο David Hume (1711-1776) στη στωική φιλοσοφία, και ειδικά στην επικτητεία, χαρακτηρίζοντας την ως «ένα εξευγενισμένο σύστημα εγωισμού»⁷⁵⁹. Την άποψη αυτή δεν φαίνεται να συμμερίζονται οι Γερμανοί διαφωτιστές όπως ο Wolff, ο Reimarus και ο Garve οι οποίοι αξιοποίησαν τις στωικές απόψεις κυρίως για τα καθήκοντα μέσα από την αντίληψη τους για την ηθικότητα ως προϊόν της νόησης⁷⁶⁰.

Ο Nietzsche (1844-1900) είχε μελετήσει το *Εγχειρίδιο* το 1880 και φαίνεται πως οι απόψεις του στωικού φιλοσόφου για την προαίρεση και την ελευθερία βρήκαν πρόσφορο έδαφος στη νιτσεική σκέψη⁷⁶¹. Αισθανόμενος εκτίμηση για τον Επίκτητο γράφει με γλαφυρό τρόπο ότι «ο ιδανικός του άνθρωπος δεν έχει κοινωνική τάξη και είναι δυνατόν να τον συναντήσουμε σε οποιαδήποτε τάξη, πρωτίστως όμως πρέπει να τον αναζητήσουμε στα βαθύτερα, τα χαμηλότερα στρώματα. Είναι ο ήρεμος, ο αυτάρκης μέσα σε μια καθολική σκλαβιά, αυτός που προς τα έξω αμύνεται διαρκώς και ζει σε μια κατάσταση υπέρτερης γενναιότητας. Από τον Χριστιανισμό διαφέρει κυρίως ως προς το ότι ο Χριστιανισμός ζει ελπίζοντας, έχει την παρηγοριά του σ' ένα «άρρητο κάλλος», δέχεται

756. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η παρουσία της στωικής φιλοσοφίας στον σκωτικό διαφωτισμό», *Φιλοσοφία*, 42 (2012), σσ. 333-334.

757. Laurent Jaffro, «Les Exercices de Shaftesbury: un stoïcisme crépusculaire», στο: Pierre François Moreau (dir.), *Le Stoïcisme aux XVIe et XVIIe siècles*, Cahiers de philosophie politique et juridique, No 25, Presses Universitaires de Caen, 1994, σσ. 205-217· πβ. Pierre Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique*, σ. 407.

758. Laurent Jaffro, «Les Exercices de Shaftesbury: un stoïcisme crépusculaire», σσ. 342-345.

759. Ο.π., σ. 354.

760. Ευθύμης Παπαδημητρίου, «Η παρουσία της στωικής φιλοσοφίας στη γερμανική φιλοσοφία του Διαφωτισμού», *Δωδώνη*, ΙΣΤ' (1987), Μέρος Γ', σσ. 9-23.

761. Thomas H. Brobjer, «Nietzsche's Reading of Epictetus», *Internationales Jahrbuch für die Nietzsche-Forschung*, 32/1 (2003), σσ. 429-452.

τα δώρα και προσδοκά στο ύψιστο αγαθό, την αγάπη και τη Χάρη του Θεού, ενώ ο Επίκτητος δεν ελπίζει τίποτε, και δεν περιμένει από κανέναν να του χαρίσει το απόλυτο αγαθό: το κατέχει, το κρατάει θαρρετά στα χέρια του και είναι έτοιμος να συγκρουστεί με όλον τον κόσμο, αν θελήσουν να του το πάρουν»⁷⁶².

Επιδράσεις, τέλος έχουν παρατηρηθεί μεταξύ άλλων στα έργα του Montaigne⁷⁶³, του Descartes⁷⁶⁴, του La Rochefoucauld⁷⁶⁵, του Rousseau⁷⁶⁶, του Kant⁷⁶⁷, του Alain⁷⁶⁸, του Wittgenstein⁷⁶⁹, του Camus⁷⁷⁰, του Jankélévitch⁷⁷¹, του Foucault⁷⁷², διαπίστωση που ενισχύει την άποψη για

762. Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, σ. 13.

763. Βλ. αναλυτικά Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, «Η ιδέα του θανάτου στο έργο του Montaigne και του Rousseau: μια στωική προσέγγιση», *Φιλοσοφία*, 43 (2013), σσ. 300-311, ιδ. σσ. 307-308. Στις απόψεις του για τη δυνατότητα αποχώρησης από τη ζωή και στην παρομοίωση της στιγμής του θανάτου με θεατρική πράξη εκτιμάται η σύγκλισή του με την επικτήτεια αντίληψη για τη ζωή ως θεατρικό δράμα και με την περίφημη απόφαση ότι «ή θύρα ἤνοικται» όταν ο άνθρωπος επιθυμεί να εγκαταλείψει τη ζωή.

764. A. A. Long, *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, σσ. 264-266.

765. La Rochefoucauld, *Réflexions ou Sentences et Maximes Morales*, éd. M. L. Aimé-Martin, Paris, Chez Lefèvre, 1844, σσ. 176, 233, 259, 261.

766. Edward E. Malkin, «Rousseau and Epictetus», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, CVI (1973), σσ. 113-155.

767. Matthias Rothe, «Kant and Epictetus. Transformations of Imperial Stoicism», στο: D. Gordon - D. Suits (ed.), *Epictetus: His Continuing Influence and Contemporary Relevance*, σσ. 131-150.

768. Βλ. ενδεικτικά Alain, *Propos sur le bonheur*, Gallimard, 1985, LXV [: «Épictète, 10 décembre 1910»] Alain, *Propos sur des philosophes*, préf. André Comte-Sponville, PUF, 2005, LXV [: «Les Entretiens d'Épictète et les Pensées de Marc-Aurèle, 8 février 1923»].

769. Myrto Dragona-Monachou, «Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», σσ. 135-138.

770. Ο Camus διάβασε το έργο του Επίκτητου την περίοδο που έπασχε από φυματίωση, παίρνοντας δύναμη από τις επικτήτειες αποφάνσεις για το ανίκητο της προαίρεσης. Βλ. σχετικά Macha Séry, *Albert Camus à 20 ans. Premiers combats*, Au diable vauvert, 2011, σσ. 13-14.

771. Βλ. ενδεικτικά Vladimir Jankélévitch, *Le sérieux de l'intention. Traité des vertus I*, Flammarion, Paris, 1983, σ. 138 και σ. 221, όπου αξιοποιούνται οι έννοιες του καθήκοντος και της χρήσης των φαντασιών· Vladimir Jankélévitch, *Les vertus et l'amour. Traité des vertus II*, Tom. 1, Champs essais, 1986, σσ. 114, 118, 143, 241 στις οποίες εξυμνεί την καρτερία του στωικού σοφού κατά τον Επίκτητο· Vladimir Jankélévitch, *L'innocence et la méchanceté. Traité des vertus III*, Champs essais, 1986, σσ. 142-143, όπου τίθεται το ζήτημα της προαίρεσης.

772. Christopher M. Davidson, «Foucault on Askesis in Epictetus: Freedom through Determination», στο: D. Gordon - D. Suits (ed.), *Epictetus: His Continuing Influence and Contemporary Relevance*, σσ. 41-53· πβ. Θάνος Κιοσόγλου, «Michel Foucault, Μάθημα της 6ης

τη διακριτική παρουσία του Επίκτητου στο έργο σημαντικών διανοητών όλων των περιόδων της Ιστορίας της Φιλοσοφίας.

Στον νεοελληνικό διαφωτισμό ο Επίκτητος έχει, επίσης, μια προνομιούχα θέση. Αποκορύφωμα της συνειδητοποίησης της φιλοσοφικής και παιδευτικής του αξίας αποτελεί η έκδοση των έργων του με «Προλεγόμενα» από τον Αδαμάντιο Κοραή (1748-1833)⁷⁷³. Ο Κοραής χαρακτηρίζει τις *Διατριβές* ως «βιβλίον ελευθερίας» αναδεικνύοντας τις απόψεις του Επικτήτου για την απάθεια, την αποβολή της οίησης, την αρετή και τη συνύπαρξη με τους άλλους ανθρώπους⁷⁷⁴. Ο Ευγένιος Βούλγαρης⁷⁷⁵, ο Νεόφυτος Βάμβας, ο Διονύσιος Θερειανός αναφέρονται, επίσης, στο έργο του Επικτήτου⁷⁷⁶. Έχει προηγηθεί η απόδοση στα νεοελληνικά του *Εγχειριδίου* από τον Δημήτριο Δάρβαρη το 1799 στη Βιέννη για ηθικοπλαστικούς λόγους στο οποίο εκφράζει τον θαυμασμό του για τη στωική διδασκαλία γράφοντας ότι συμβάλλει «πρὸς ἡσυχίαν καὶ ἀνάπαυσιν εἰς πολλὰς ἐναντίας περιστάσεις τῆς παρούσης ζωῆς»⁷⁷⁷.

Τέλος, μια ξεχωριστή θέση κατέχει ο Επίκτητος σε κλάδους μη φιλοσοφικούς. Στη λογοτεχνία η προαναφερόμενη μετάφραση της Carter έμελε να επηρεάσει τη σπουδαία Αγγλίδα συγγραφέα Emily Brontë στο

Ιανουαρίου 1982 (Η ερμηνευτική του υποκειμένου. Μαθήματα στο Collège de France, 1981-1982)», *Conatus*, 2 (2016), σσ. 11-34, ιδίως σσ. 13, 19, 20.

773. Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, Τόμος Γ', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990. Το 1826 εκδίδει το *Εγχειρίδιο* και το 1827 τις *Διατριβές*. Βλ. και Δ. Θερειανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, σσ. 73-90.

774. Βλ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η στωική φιλοσοφία στο νεοελληνικό στοχασμό», στο: Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη (επιμ.), *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα, 2001, σσ. 308-309.

775. Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος (προλ.- επιμ. - ευρετ.), *Ευγένιος Βούλγαρις, Η Λογική εκ Παλαιών τε και Νεωτέρων συννερισθείσα [...]*, Εν Λειψία, 1766, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, 2010, σ. *827.

776. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η στωική φιλοσοφία στο νεοελληνικό στοχασμό», σσ. 315-316 και σσ. 324-328.

777. Ο.π., σσ. 319-321.

ποίημα «The Old Stoic»⁷⁷⁸. Το ύφος και ο λόγος των έργων του Επίκτητου που συμβάλλουν στην αυτεπίγνωση του συνομιλητή του αποτέλεσαν το κίνητρο για τη θεμελίωση από μέρους του Albert Ellis (1913-2007) μια νέας μεθόδου στην ψυχοθεραπεία, της Rational Emotive Behavior Therapy (REBT)⁷⁷⁹. Ο Επίκτητος είναι «πρωταγωνιστής» και στο μυθιστόρημα του Tom Wolfe *A Man in Full* το οποίο κυκλοφόρησε το 1998 και έγινε best-seller, ενώ η διδασκαλία του συμβάλλει και στη δημιουργία της συγκεκριμένης ρωμαϊκής ατμόσφαιρας της πολυβραβευμένης ταινίας *Gladiator* η οποία προβλήθηκε το 2000⁷⁸⁰.

778. Βλ. σχετικά Margaret Maison, «Emily Brontë and Epictetus», *Notes and Queries*, 223 (1978), σσ. 230-231· πβ. Janet Gezari, *Last Things. Emily Brontë's Poems*, Oxford University Press, 2007, σσ. 69, 133, 148.

779. Arthur Still - Windy Dryden, «Ellis and Epictetus: Dialogue vs. Method in Psychotherapy», *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 21/1 (2003), σσ. 37-55· πβ. Arthur Still - Windy Dryden, *The historical and philosophical context of rational psychotherapy. The legacy of Epictetus*, London, Karnac, 2012.

780. William O. Stephens, «The Rebirth of Stoicism?», *Creighton University Magazine*, Winter 2000, σσ. 34-39.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Ως απόλυτο αποτέλεσμα της μελέτης του έργου του φιλοσόφου της Νικόπολης θεωρούμε ότι οι υποδείξεις του για το πεπερασμένο της ύπαρξης εξακολουθούν να είναι χρήσιμες, καθώς και η υπόμνησή του «να μην ξεχνάς ότι είσαι ηθοποιός σε ένα δράμα που ξετυλίγεται όπως θέλει ο ποιητής»⁷⁸¹. Ο Επίκτητος σε καμία περίπτωση δεν επαγγέλεται με οίηση την ανθρώπινη παντοδυναμία, αλλά καλεί σε αυτογνωσία και αυτοέλεγχο ως απαραίτητες προϋποθέσεις της εύροιας βίου. Ο άνθρωπος οφείλει να κατανοήσει ότι είναι μέρος του φυσικού γίγνεσθαι και να αναγνωρίσει την αδυναμία του ως προς την επιβολή εξουσιαστικών βουλήσεων στο περιβάλλον του. Με ταπεινότητα, ειλικρίνεια και ευθύνη πρέπει να ενσκήψει στον εαυτό του, να διακρίνει το θείο χάρισμα της έλλογης αντιμετώπισης των συμβάντων και ασκώντας την προαίρεσή του να ασχοληθεί με όσα συγκροτούν τη σφαίρα επιρροής του.

Προς αυτή την κατεύθυνση είναι απαραίτητη η διαμόρφωση κρυστάλλινης σκέψης, η αποσαφήνιση των φαινομένων και ο έλεγχος των επιθυμιών. Σύμφωνα με τον Επίκτητο η δυνατότητα αυτοκαθορισμού και εν συνεχεία αυτόβουλης τήρησης των καθηκόντων σε επίπεδο κοινωνικής συναναστροφής απαιτεί την εσωτερική ελευθερία από προκαταλήψεις, φόβους και πάθη. Η ελευθερία προσκτά με αυτό τον τρόπο ηθική σημασία, πέραν της θεσμικής, και εδράζεται στη θεμελιώδη διάκριση των υπαρκτών σε «ἐφ' ἡμῖν» και «οὐκ ἐφ' ἡμῖν». Η προαίρεση ως έλλογη, βουλευτική, ψυχική λειτουργία επιλέγει, οριοθετεί και ωθεί στην πραγμάτωση αυτής της αρχής, προσδίδοντας στην πράξη το αρετολογικό της περιεχόμενο.

781. *Εγχειρίδιον*, ιζ'.

Η πρακτική διάσταση της επικτήτειας φιλοσοφίας αναδύθηκε στην Ιστορία της Φιλοσοφίας ως ορόσημο που κατευθύνει την ανθρώπινη σκέψη σε πεδία αυτεπίγνωσης, ελευθερίας και αμετάθετης ευθύνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ ΠΗΓΕΣ

- Αι Κατ' Αρριανόν Επικτήτειοι Διατριβαί*, παράφρ. Σ. Δέλτα, Εν Αθήναις, Σιδέρης, 1937.
- Αυρήλιος Μάρκος, *Εις εαυτόν*, εισαγ. - μτφ. - σχόλια Felix de Gyorgio, Αθήναι, Ζαχαρόπουλος, 1939.
- Γαληνός, «Ὅτι ἰατρός ἄριστος καὶ φιλόσοφος», στο: C.G. Kühn (ed.), *Κλαύδιου Γαληνοῦ Ἄπαντα. Clavdii Galeni Opera Omnia*. Tomus I, Hildesheim, ²1964.
- , *Για την αποφυγή της λύπης. Η πραγματεία Περί αλυπίας*, μτφ.- σχόλια Παρασκευή Κοτζιά, εισαγ. Σοφία Ξενοφώντος, επίμετρ. Ιωάννης Πολέμης, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2016.
- Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων Βίων και Δογμάτων Συναγωγή*, Τόμος Β', Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2012.
- Επίκτητος, *Διατριβή (Α'-Δ')* - *Εγχειρίδιον*, Τόμοι 1-4, μτφ. Ι. Σ. Χριστοδούλου κ.ά., Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 1997.
- , *Εγχειρίδιον*, μτφ. Σωτηρία Τριαντάρη, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2015.
- , *Εγχειρίδιον*, μτφ. Αρ. Καμπάνη, Αθήναι, Φέξη, χ.χ..
- , *Εγχειρίδιον*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, στιγμή, 1997.
- , *Η ελευθερία*, μτφ. - επίμ. Θανάσης Σαμαρτζής, Αθήνα, Δώμα, 2017.
- Κοραής Αδαμάντιος, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, Τόμος Γ', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990.
- Μπερξόν Ανρί, *Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, μτφ. Β. Ν. Τατάκης, Αθήναι, Γ. Παπαδημητρίου, 1951.
- Ομήρος, *Ιλιάς*, μτφ. Ιάκωβος Πολυλάς, Αθήναι, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, 1965.
- Πασκάλ Μπλεζ, *Σκέψεις*, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.
- Σπινόζα, *Ηθική*, εισαγ. Βασιλική Γρηγοροπούλου, μτφ. Ευάγγελος Βανταράκης, Αθήνα, Εκκρεμές, 2009.
- Στράβων, *Γεωγραφικά*, Μέρος Β', επιμ. Αδ. Κοραής, Παρίσι, I.M. Εβεράρτος, 1817.
- Alain, *Propos sur des philosophes*, préf. André Comte-Sponville, PUF, 2005.
- , *Propos sur le bonheur*, Gallimard, 1985.
- Arnim Ioannes v. (ed.), *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Vol I-IV, Stutgardiae, B.G. Teubner, ²1964[¹1903-1924].
- Bekker Immanuel (ed.), *Aristotelis Opera*, Vol. I-V, Oxonii, E Typographeo Academico, 1837.
- Brunschvicg L. - Boutroux P. - Gazier F. (éd.), *Œuvres de Blaise Pascal*, Paris, Hachette, 1900-1914 [ανατύπωση Vaduz, Kraus Reprint Ltd, 1965].

- Burnet Ioannes (ed.), *Platonis Opera*, Vol. I-IV, Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1900-1907.
- Du Vair Guillaume, *De la sainte philosophie. Philosophie morale des Stoïques*, éd. G. Michaut, Paris, Vrin, 1945.
- Epictetus, *Dissertationes ab Arriano Digestae*, ed. H. Schenkl, Stuttgart, B.G. Teubner, ²1965 [¹1916].
- Epictète, *Entretiens*, trad. J. Souilhé, Livre I, Paris, Les Belles Lettres, ²1975 [¹1943].
- , *Manuel*, Paris, Hatier, 2007.
- Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis, *Commentarii ad Homeri Iliadem*, Ad fidem exempli Romani editi, Tomus III, Lipsiae, 1829.
- Gellius Aulus, *Noctes Atticae*, Londini, A. J. Valpy, 1824.
- Jankélévitch Vladimir, *Traité des vertus I-III*, Flammarion, Paris, 1983-1986.
- La Rochefoucauld, *Réflexions ou Sentences et Maximes Morales*, éd. M. L. Aimé-Martin, Paris, Chez Lefèvre, 1844, σσ. 176, 233, 259, 261.
- Long George (intr. - trans.), *Discourses of Epictetus with the Encheiridion and Fragments*, London, George Bell and Sons, 1890.
- Oldfather W. A. (intr. - trans.), *Epictetus. The Discourses as reported by Arrian, the Manual, and Fragments*, Vol. I, London, The Loeb Classical Library, ³1956 [¹1925].
- Patrologiae cursus completus: seu, Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica omnium SS. patrum, doctorum, scriptorumque ecclesiasticorum. Series graeca. Patrologiae Graecae*, Tomus VI, ed. J.-P Migne, 1857.
- Saint François de Sales, *Traité de l' amour de dieu*, Vol. 1, Annecy, 1894.
- Simplicius, *Commentaire Sur Le Manuel D' Épictète*, Tome I, trad. I. Hadot, Paris, Les Belles Lettres, 2001.
- Venhuizen Peerlkamp J. (ed.), *C. Musonii Rufi Philosophi Stoici Reliquiae et Apophthegmata*, Harlemi, Adriani Loosjes P. F., 1822.

Β' ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αγγέλη Αγγελική, «Από την φιλοσοφική επιχειρηματολογία των Στωικών στην αποδεικτική των Χριστιανών Απολογητών», *Φιλοσοφεῖν: ἐπιστήμη, εὐνοία, παρρησία*, 17 (2018), σσ. 281-294.
- , «Ηθικές εκφάνσεις της ψυχοσωματικής ενότητας του ανθρώπου σύμφωνα με τον Γαληνό», *σύναψις*, 45/13 (2017), σσ. 19-22.

- , «Περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῖν στην φιλοσοφική θεώρηση του Επίκτητου: Η έννοια της προαιρέσεως», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, ΛΕ' (2016), σσ. 245-260.
- Αλατζόγλου Γραμματική, «Η έννοια της αταραξίας στον Επίκτητο και στον Δημόκριτο», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 11-18.
- Αποστολοπούλου Γεωργία, «Ο Σωκράτης, η αυτογνωσία και η αυτοσυνειδησία», στο: *Ξανά για τον Σωκράτη*, Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Νίκο Κ. Ψημμένο, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, 2004, σσ. 95-109.
- Αραμπατζής Γεώργιος, *Από τη Στοά στο Βυζάντιο. Βίος και σύστημα στη στωική συνέχεια*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, 2016.
- Βλαστός Γρηγόρης, *Σωκράτης: Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφ. Παύλος Καλλιγιάς, πρόλ. Αλέξανδρος Νεχαμάς, Αθήνα, Εστία, 1993.
- Βουδούρης Κωνσταντίνος, «Η στωική ηθική φιλοσοφία ως θεραπεία», στο: Κωνσταντίνος Βουδούρης (επιμ.), *Η ηθική φιλοσοφία των Ελλήνων*, Αθήνα, 1996, σσ. 179-193.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Αθανασία, «Η στωική φιλοσοφία στο νεοελληνικό στοχασμό», στο: Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη (επιμ.), *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα, 2001, σσ. 299-329.
- , «Η παρουσία της στωικής φιλοσοφίας στον σκωτικό διαφωτισμό», *Φιλοσοφία*, 42 (2012), σσ. 332-356.
- Δελλής Ιωάννης Γ., «Η ιδέα του κοσμοπολιτισμού στη σκέψη του Επίκτητου», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 71-78.
- , *Φιλοσοφική συμβουλευτική: Η Φιλοσοφία ως «θεραπεία»*, Αθήνα, τυπωθήτω, 2005.
- Δεσποτόπουλος Κωνσταντίνος Ι., «Επίκτητος», *Εποχές*, 1 (1963), σσ. 85-100.
- , «Η αριστοτελική έννοια της προαιρέσεως», στο: Δ. Ν. Κούτρας (επιμ.), *Η αριστοτελική Ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, 1996.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, «Ελευθερία και δουλεία στον Επίκτητο», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 91-102.
- , «Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο», *Φιλοσοφία*, 8-9 (1978-1979), σσ. 265-310.

- , «Ο «περί των θεών λόγος» στον Πλάτωνα και τους Στωικούς και οι απαρχές της φιλοσοφίας της θρησκείας», *Cogito*, 10 (2010), σσ. 42-49.
- Ζάχος Κωνσταντίνος Λ. (επιμ.), *Νικόπολις Β'*, Τόμος Ι, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002), Πρέβεζα, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, 2007.
- Θερειανός Δ., *Αδαμάντιος Κοραΐς*, Τεργέστη, 1890.
- Ιεροδιακόνου Κατερίνα, «Η διαίρεση της φιλοσοφίας κατά τους στωικούς», στο: Κων/νος Βουδούρης (επιμ.), *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1994, σσ. 128-137.
- Ιωαννίδης Βασίλειος, *Απόστολος Παύλος και οι Στωικοί φιλόσοφοι. Αι ιδέαι αυτών περί θείου προορισμού και περί ανθρώπινης ελευθερίας*, Θεσσαλονίκη, Βιβλιοπωλείον «Αλεξίου και Πικοπούλου», 1934 (επανέκδοση Κατερίνη, μάτι, 2001).
- Καραγιάννης Γεώργιος, «Η εύροια βίου ως παιδευτικό ιδανικό στη φιλοσοφία των Στωικών», στο: Κων/νος Βουδούρης (επιμ.), *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1994, σσ. 138-150.
- Κιοσόγλου Θάνος, «Michel Foucault, Μάθημα της 6ης Ιανουαρίου 1982 (Η ερμηνευτική του υποκειμένου. Μαθήματα στο Collège de France, 1981-1982)», *Conatus*, 2 (2016), σσ. 11-34.
- Κούρφαλη Χριστίνα, *Η άσκηση ως τέχνη του βίου στη στωική φιλοσοφία*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2010.
- Κούτρας Δημήτριος Ν., *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους*, Αθήνα, 1973.
- Κύρκος Βασίλειος Α., «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», στο: *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1991, σσ. 225-237.
- , «Η κριτική του Αριστοτέλη στην ηθική φιλοσοφία του Σωκράτη», στο: Σπύρος Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Ο Σωκράτης Σήμερα*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα - Δελφοί 28 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 2001), Αθήνα, 2003, σσ. 209-223.
- π. Λέκκας Γεώργιος Α., «Από την αυτοαναφορικότητα στην ετεροαναφορικότητα του ανθρώπου. Η έννοια της «προαιρέσεως» στη φιλοσοφία του Επίκτητου και του Ωριγένη», *Θεολογία*, 1 (2013), σσ. 189-210.
- Λογοθέτης Κωνσταντίνος Ι., *Η Φιλοσοφία της Αναγεννήσεως και η θεμελίωσις της νεωτέρας φυσικής*, Αθήναι, Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων, 1955.
- Μαγγίνη Γκόλφω - Λεόντσηνη Ελένη (επιμ.), *Κράτη και πολίτες: Κοινότητα, ταυτότητα, διαφορετικότητα*, Σμίλη, 2016.
- Μπενιέ Ζαν-Μισέλ, *Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας: Φυσιολογίες και έργα*, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999.

- Μωραΐτου Δέσποινα, *Τέχνη αλυπίας. Ο σοφιστής Αντιφών και η ψυχολογία στην αρχαία Ελλάδα*, Gutenberg, 2016.
- Νούτσος Παναγιώτης, «Η «ελευθεροποιός» διδασκαλία του Επίκτητου», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 149-154.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005.
- Ντυό Ζαν Ζοέλ, *Ο Επίκτητος και η στωική σοφία*, μτφ. Δέσποινα Παπαθανασοπούλου, Αθήνα, Ενάλιος, 2009.
- Ξενάκης Τζαΐησον, *Επίκτητος. Ζωή και Στωικισμός*, μτφ. Δέσποινα Τσίκη, Αθήνα, Απόπειρα, 1989.
- Παπαδημητρίου Ευθύμης, «Η παρουσία της στωικής φιλοσοφίας στη γερμανική φιλοσοφία του Διαφωτισμού», *Δωδώνη*, ΙΣΤ' (1987), Μέρος Γ', σσ. 9-23.
- Παπανούτσος Ευάγγελος Π., «Η ηθική φιλοσοφία του Επίκτητου. Ένας γενικός χαρακτηρισμός της και η σχέση της με τον χριστιανισμό», *Φιλοσοφία*, 12 (1982), σσ. 9-25.
- Πέτσιος Κωσταντίνος Θ., *Απηχήσεις του φιλοσοφικού έργου του Edmundus Purchotius στη Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Ιωάννινα, 2012.
- (προλ.- επιμ. - ευρετ.), *Ευγένιος Βούλγαρις, Η Λογική εκ Παλαιών τε και Νεωτέρων συνερανισθείσα [...]*, Εν Λειψία, 1766, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τομέας Φιλοσοφίας, 2010.
- , *Φιλοσοφία και ρητορική στην κλασική σκέψη*, Αθήνα, Gutenberg, 2018.
- Πόταγα Άννα, «Τι επαγγέλεται φιλοσοφία», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 45-56.
- Πρελορέντζος Γιάννης, *Φιλοσοφία και Λογοτεχνία στη Γαλλία 1930-1960*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016.
- Πρωτοπαπά-Μαρνέλη Μαρία, «Η ιδέα του θανάτου στο έργο του Montaigne και του Rousseau: μια στωική προσέγγιση», *Φιλοσοφία*, 43 (2013), σσ. 300-311.
- , «Πολιτική και κοινωνική συμπεριφορά του στωικού σοφού», *Φιλοσοφία*, 34 (2004), σσ. 210-218.
- , *Στωικοί: Η επιστήμη της ρητορικής*, μτφ. Κων/νος Πετρόπουλος, Αθήνα, Σμίλη, 2005.
- Συκουτρής Ιωάννης, *Φιλοσοφία της ζωής. Τρία μαθήματα εις την Ελευθέραν Σχολήν Κοινωνικής Πρόνοιας*, Αθήναι, ελεύθερη σκέψις, 1937.

- Τατάκης Βασίλειος Ν., *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977.
- Τέζας Χρίστος Α., «Αρετή και ευδαιμονία κατά τον Επίκτητο», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ.103-126.
- Τερέζης Χρήστος Αθ., «Το ασκητικό ήθος κατά τον Επίκτητο υπό το πρίσμα της χριστιανικής ανθρωπολογίας», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 127-141.
- Τσούνα-McKiraham Βούλα, «Οι σωκρατικοί φιλόσοφοι και ο Επίκτητος», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994), Πρέβεζα, 1997, σσ. 19-29.
- Χριστοδούλου Ιωάννης, *Τα ζητήματα της προκοπής και της παιδείσεως στη φιλοσοφία του Επικτήτου*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2002.
- Χριστοδούλου Κυριακή Ε., *Η συμβολή της κλασσικής διανοήσεως, ιδία της Στοάς, εις την διαμόρφωσιν της απολογητικής διαλεκτικής του Pascal*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Σαριπόλου, 1974.
- Aubenque Pierre, «Οι ελληνιστικές φιλοσοφίες: στωικισμός, επικουρισμός, σκεπτικισμός», στο: François Châtelet (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Α', μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Γνώση, 2006, σσ. 155-171.
- Dodds Eric R., *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας: Όψεις της θρησκευτικής εμπειρίας από τον Μ. Αυρήλιο ως τον Μ. Κωνσταντίνο*, μτφ. Κώστας Αντύπας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995.
- Gourinat Jean-Baptiste, *Οι στωικοί για την ψυχή*, μτφ. Κων/νος Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1999.
- Guthrie W. K. C., *Σωκράτης*, μτφ. Τάσος Νικολαΐδης, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990.
- Long A. A., *Η ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφ. Στυλιανός Δημόπουλος - Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2003.
- Nussbaum Martha, *Η θεραπεία της επιθυμίας. Θεωρία και πράξη της ελληνιστικής ηθικής φιλοσοφίας*, μτφ. Γιάννης Αβραμίδης - Μυρτώ Πανταζή, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2015.
- Pépin Jean, «Ελληνισμός και χριστιανισμός», στο: François Châtelet (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Α', μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Γνώση, 2006, σσ. 216-223.

- Russ Jacqueline, *Η Περιπέτεια της Ευρωπαϊκής Σκέψης. Μια ιστορία των ιδεών της δύσης*, μτφ. – σημ. – επιμ. Κυριάκος Σ. Κατσιμάνης, Αθήνα, παραφερνάλια - τυπωθήτω, 2005.
- Scheston Léon, *Η νύχτα της Γεσθημανής*, εισαγ. - μτφ. Άρης Δικταίος, Αθήνα, Δωδώνη, 2013 (ανατύπωση).
- Windelband W. – Heimsoeth H., *Εγχειρίδιον Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Α' Τόμος. Η φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων, η Φιλοσοφία των Ελληνιστικών και ρωμαϊκών Χρόνων*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., ³1991.
- Algra Keimpe, «Epictetus and Stoic Theology», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 32-55.
- , «Stoic theology», στο: Brad Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge University Press, 2003, σσ. 153-178.
- Annas Julia, «Epictetus on Moral Perspectives», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 140-152.
- Barnes Jonathan, *Logic and the Imperial Stoa*, Leiden, Brill, 1997.
- Bénatouïl Thomas, «Les possessions du sage et le dépouillement du philosophe. Un paradoxe socratique et ses reprises stoïciennes», *Rursus*, 3 (2008), σσ. 1-18, ηλεκτρονική έκδοση, όπως ανακτήθηκε στις 29/08/2017 από το <https://rursus.revues.org/213>.
- , *Les Stoïciens III: Musonius, Épictète et Marc Aurèle*, Paris, Les Belles Lettres, 2009.
- , «Theôria and scholê in Epictetus and Marcus Aurelius: Platonic, Stoic or Socratic?», στο: A. G. Long (ed.), *Plato and the Stoics*, Cambridge University Press, 2013, σσ. 147-173.
- Billerbeck M., «The Ideal Cynic from Epictetus to Julian», στο: R. Bracht Branham - M. Goulet-Cazé (ed.), *The Cynics: The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*, University of California Press, 1996, σσ. 205-221.
- Bobzien Susanne, *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 1998.
- Bonhöffer Adolf Friedrich, *Die Ethik des Stoikers Epictet*, Stuttgart, Ferdinand Enke, 1894.
- , *Epictet und die Stoa. Untersuchungen zur stoischen Philosophie*, Stuttgart, Ferdinand Enke, 1890.
- Boter Gerard J., «Epictetus», στο: *Catalogus Translationum Et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance. Latin Translations and Commentaries. Annotated Lists and Guides*, Vol. IX,

- Washington, The Catholic University of America Press, 2011, σσ. 1-54.
- , «Epictetus 3.23.33 and the three modes of philosophical instruction», *Philologus*, 153/1 (2009), σσ. 135-148.
- , «Evaluating others and evaluating oneself in Epictetus' *Discourses*», στο: Ralph M. Rosen & Ineke Sluiter (ed.), *Valuing Others in Classical Antiquity*, Leiden, Brill, 2010, σσ. 323-351.
- , *The Encheiridion of Epictetus and Its Three Christian Adaptations. Transmission and Critical Editions*, Leiden, Brill, 1999.
- Bracht Branham R., «Defacing the Currency: Diogenes' Rhetoric and the Invention of Cynicism», στο: R. Bracht Branham-M.Goulet-Cazé (ed.), *The Cynics: The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*, University of California Press, 1996, σσ. 81-104.
- Braicovich Rodrigo Sebastián, «Critical Assent, Intellectualism, and Repetition in Epictetus», *Apeiron*, 45/4 (2012), σσ. 314-337.
- , «Freedom and Determinism in Epictetus' *Discourses*», *The Classical Quarterly*, 60/1 (2010), σσ. 202-220.
- , «La identificación entre el "yo" y la proairesis en Epicteto», *ÁGORA*, 30/2 (2011), σσ. 149-162.
- , «On the notion of Ethical Exercises in Epictetus», *Prometeus - Filosofia*, 15 (2014), σσ. 125-138.
- , «Theôria and scholê in Epictetus and Marcus Aurelius: Platonic, Stoic or Socratic?», στο: A. G. Long (ed.), *Plato and the Stoics*, Cambridge University Press, 2013, σσ. 147-173.
- Brennan Tad, «Socrates and Epictetus», στο: S. Ahbel-Rappe - R. Kamtekar (ed.), *A Companion to Socrates*, Oxford, Blackwell Publishing Ltd, 2005, σσ. 285-297.
- , *The Stoic Life. Emotions, Duties, and Fate*, Oxford, Clarendon Press, 2005.
- Bridoux André, *Le stoïcisme et son influence*, Paris, Vrin, 1966.
- Brobjer Thomas H., «Nietzsche's Reading of Epictetus», *Internationales Jahrbuch für die Nietzsche-Forschung*, 32/1 (2003), σσ. 429-452.
- Brun Jean, *Le stoïcisme*, Paris, Presses Universitaires de France, ¹²1994.
- Cassanmagnago Cesare, «Il problema della "prohairesis" in Epitteto», *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica*, 69/2 (1977), σσ. 232-246.
- Castanien Donald G., «Three Spanish Translations of Epictetus», *Studies in Philology*, 61/ 4 (1964), σσ. 616-626.
- Chamberlain Charles, «The meaning of prohairesis in Aristotle's *Ethics*», *Transactions of the American Philological Association*, 114 (1984), σσ. 147-157.
- Cooper John M., «Greek philosophers on euthanasia and suicide», στο: Baruch A. Brody (ed.), *Suicide and Euthanasia. Historical and*

- Contemporary Themes*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1989, σσ. 9-38.
- , «Moral Theory and Moral Improvement in Epictetus», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 9-19.
- De Lacy Phillip H., «The four stoic “personae”», *Illinois Classical Studies*, 2 (1977), σσ. 163-172.
- Dinucci Aldo, «Phantasia, Phainomenon and Dogma in Epictetus», *Athens Journal of Humanities and Arts*, 4/2 (2017), σσ. 101-121.
- Dobbin R., «Προαίρεσις in Epictetus», *Ancient Philosophy*, 11 (1991), σσ. 111-135.
- Dragona-Monachou Myrto, «Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 112-139.
- , *The stoic arguments for the existence and the providence of the Gods*, Athens, S. Saripolos' Library, 1976.
- Dyson Henry, «The God Within: The Normative Self in Epictetus», *History of Philosophy Quarterly*, 26/3 (2009), σσ. 235-253.
- Eliasson Erik, *The notion of That Which Depends On Us in Plotinus and Its Background*, Leiden, Brill, 2008.
- Ettinghausen Henry, *Francisco de Quevedo and the Neostoic movement*, Oxford University Press, 1972.
- Fattal Michel, *Saint Paul face aux philosophes épicuriens et stoïciens*, Paris, L' Harmattan, 2010.
- Frede Michael, *A Free Will. Origins of the Notion in the Ancient Thought*, ed. A. A. Long, University of California Press, 2011.
- , «A Notion of a Person in Epictetus», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 153-168.
- , «The ἐφ' ἡμῖν in ancient philosophy», στο: E. Moutsopoulos - M. Protopapas-Marneli (éd.), *Nécessité - Hasard - Liberté dans la philosophie ancienne. Proceedings*, Athens, 2007, σσ. 110-123.
- Gezari Janet, *Last Things. Emily Brontë's Poems*, Oxford University Press, 2007.
- Gill Christopher, «The School in the Roman Imperial Period», στο: Brad Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge University Press, 2003, σσ. 33-58.
- Gordon D. - Suits D. (ed.), *Epictetus: His continuing influence and contemporary relevance*, RIT Press, 2014.
- Gouhier Henri, «L' entretien de Pascal avec M. de Sacy et les origins de son apologétique», *Revue de théologie et de philosophie*, 13 (1963), σσ. 41-58.

- Goulet-Cazé Marie-Odile, *L'Ascèse cynique: Un commentaire de Diogène Laërce VI 70-71*, Paris, Vrin, ²2001.
- Gounelle André, *L'Entretien de Pascal avec M. de Sacy*, Paris, PUF, 1966.
- Gourinat Jean-Baptiste, «La prohairesis chez Épictète: décision, volonté ou personne morale?», *Philosophie antique: Problèmes, Renaissance, Usages*, 5 (2005), Stoïcisme: physique, éthique, Presses Universitaires du Septentrion, σσ. 93-114.
- , «Le Socrate d' Épictète», *Philosophie antique: Problèmes, Renaissance, Usages*, 1 (2001), Figures de Socrate, Presses Universitaires du Septentrion, σσ. 137-165.
- Grasset Bernard M.-J., «La pensée sapientielle de Pascal: De la recherché», *Le Portique*, 19 (2007), ηλεκτρονική έκδοση, όπως ανακτήθηκε στις 22-07-2017 από το <http://leportique.revues.org/1281>.
- Hadot Pierre, *La citadelle intérieure. Introduction aux Pensées de Marc Aurèle*, Paris, Fayard, 1992.
- , *Qu' est-ce que la philosophie antique*, Gallimard, 1995.
- Hammond Nicholas, «Pascal's Pensées and the art of persuasion», στο: Nicholas Hammond (ed.), *The Cambridge Companion to Pascal*, Cambridge University Press, 2003, σσ. 235-252.
- Hijmans B. L., *Άσκησις, Notes on Epictetus' Educational System*, Assen, Van Gorcum, 1959.
- Hijmans Jr. B. L., «A note on ΦΥΣΙΣ in Epictetus», *Mnemosyne*, 20/3 (1967), σσ. 279-284.
- Huttunen Niko, *Paul and Epictetus on Law: A Comparison*, London, T&T Clark, 2009.
- Ierodiakonou Katerina, «The Philosopher as God's Messenger», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 56-70.
- Inwood Brad, *Ethics and human action in early stoicism*, Oxford, Clarendon Press, 1985.
- , «L' oikeiôsis sociale chez Epictète», *Polyhistor*, 72 (1996), σσ. 241-264.
- Jadaane Fehmi, *L'influence du stoïcisme sur la pensée musulmane*, Beyrouth, Dar el-Machreq, 1968.
- Jaffro Laurent, «Les Exercices de Shaftesbury: un stoïcisme crépusculaire», στο: *Le Stoïcisme aux XVIe et XVIIe siècles*, Cahiers de philosophie politique et juridique, No 25, Presses Universitaires de Caen, 1994, σσ. 205-217.
- Jagu Amand, *Épictète et Platon. Essai sur les relations du Stoïcisme et du Platonisme à propos de la morale des Entretiens*, Paris, Vrin, 1946.

- Johnson Brian E., *The Role Ethics of Epictetus. Stoicism in ordinary life*, Lexington Books, 2014.
- Kahn Charles H., «Discovering the will. From Aristotle to Augustine», στο: John M. Dillon - A. A. Long (ed.), *The Question of "eclecticism". Studies in Later Greek Philosophy*, University of California Press, 1988, σσ. 234-259.
- Kamtekar Rachana, «ΑΙΔΩΣ in Epictetus», *Classical Philology*, 93/2 (1998), σσ. 136-160.
- Kraye Jill, «Stoicism in the Renaissance from Petrarch to Lipsius», *Grotiana*, 22/23 (2001/2002), σσ. 21-46.
- Krentz Edgar M., «Πάθη and Ἀπάθεια in Early Roman Empire Stoics», στο: J. T. Fitzgerald (ed.), *Passions and Moral Progress in GrecoRoman Thought*, New York, Routledge, 2007, σσ. 122-135.
- Kristeller Paul Oskar, «Stoic and Neoplatonic Sources of Spinoza's *Ethics*», στο: Genevieve Lloyd (ed.), *Spinoza. Critical assessments of leading philosophers*, Vol. I, Routledge, 2001, σσ. 111-125.
- Lagrée Jacqueline, *Juste Lipse et la restauration du stoïcisme: étude et traduction des traités stoïciens De la Constance, Manuel de philosophie stoïcienne, Physique des stoïciens (extraits)*, Paris, Vrin, 1994.
- , *Le néostoïcisme. Une philosophie par gros temps*, Paris, Vrin, 2010.
- Levi Anthony, *French Moralists. The theory of the passions 1585 to 1649*, Oxford, Clarendon Press, 1964.
- Long A. A., *Epictetus: a Stoic and Socratic guide to life*, New York, Oxford University Press, 2002.
- , *From Epicurus to Epictetus. Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 2006.
- , «Stoicism in the Philosophical Tradition: Spinoza, Lipsius, Butler», στο: Brad Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge University Press, 2003, σσ. 365-392.
- Lutz Cora E., «Musonius Rufus: «The Roman Socrates»», *Yale Classical Studies*, 10 (1947), σσ. 3-147.
- Maison Margaret, «Emily Brontë and Epictetus», *Notes and Queries*, 223 (1978), σσ. 230-231.
- Malkin Edward E., «Rousseau and Epictetus», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, CVI (1973), σσ. 113-155.
- Martha Constant, *Moralistes sous L' Empire Romain. Philosophes et Poètes*, Paris, Hachette, ³1872.
- McDonnell Eunán, *The Concept of Freedom in the Writings of St. Francis de Sales*, Peter Lang, 2009.
- Moles John L., «Cynic Cosmopolitanism», στο: R. Bracht Branham - M.Goulet-Cazé (ed.), *The Cynics: The Cynic Movement in*

- Antiquity and Its Legacy*, University of California Press, 1996, σσ. 105-120.
- Moreau Joseph, *Épictète ou le secret de la liberté*, Paris, Seghers, 1964.
- Muckenstrum-Pouille Claire, «La fonction des images dans les Entretiens d'Épictète (Livre III)», στο: Claude Brunet (éd.), *Des formes et des mots chez les Anciens. Mélanges offerts à Danièle Conso*, Presses universitaires de Franche-Comté, 2008, σσ. 325-336.
- , «Les références au théâtre dans les Entretiens d'Épictète», στο: Sandrine Dubel, κ.ά., (éd.), *Éclats de littérature grecque d'Homère à Pascal Quignard*, Presses universitaires de Paris Nanterre, 2012, σσ. 133-151.
- , «Les références homériques chez Épictète», στο: David Sylvie - Evelyne Geny (éd.), *Troika. Parcours Antiques*, Vol. II, Presses universitaires de Franche-Comté, 2012, σσ. 99-114.
- Nguyen V. Henry T., *Christian Identity in Corinth: A Comparative Study of 2 Corinthians, Epictetus and Valerius Maximus*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2008.
- Nussbaum Martha C., «Philosophy and literature», στο: David Sedley (ed.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy*, σσ. 211-243.
- Pepe Giovanni, «Epitteto e il cristianesimo», *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica*, 8/6 (1916), σσ. 566-585.
- Pereboom Derk, «Stoic Psychotherapy in Descartes and Spinoza», στο: Genevieve Lloyd (ed.), *Spinoza. Critical assessments of leading philosophers*, Vol. I, Routledge, 2001, σσ. 149-184.
- Phillips Henry, «Pascal's reading and the inheritance of Montaigne and Descartes», στο: Nicholas Hammond (ed.), *The Cambridge Companion to Pascal*, Cambridge University Press, 2003, σσ. 20-39.
- Protopapas-Marneli M., «Le hazard est une chose qui échappe à la perspicacité humaine (Stobée, *Ecl.*, I, 6, 17^b)», στο: *Hasard et nécessité dans la philosophie grecque*, Académie d'Athènes, 2005, σσ. 180-194.
- Rist J. M., *Stoic Philosophy*, Cambridge University Press, 1969.
- Robertson Paul M., *Paul's Letters and Contemporary Greco-Roman Literature. Theorizing a New Taxonomy*, Leiden, Brill, 2016.
- Salles Ricardo, «Epictetus and the causal conception of moral responsibility and what is eph' hêmin», στο: Pierre Destrée - Ricardo Salles - Marco Zingano (ed.), *What is Up to Us? Studies on Agency and Responsibility in Ancient Philosophy*, Vol. I, Sankt Augustin, Academia Verlag, 2014, σσ. 169-182.

- Sandbach F. H., «Ennoia and Prolēpsis in the Stoic Theory of Knowledge», στο: A. A. Long, *Problems in Stoicism*, University of London, The Athlone Press, 1971, σσ. 22-37.
- Schofield Malcolm, «Epictetus on Cynicism», στο: Theodore Scaltsas - Andrew S. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 71-86.
- , «Epictetus: Socratic, Cynic, Stoic», *Philosophical Quarterly*, 54 (2004) σσ. 448-456.
- Sellars John, «An ethics of the event: Deleuze's stoicism», *Angelaki*, 2/3 (2006), σσ. 157-171.
- , *The Art of Living: The Stoics on the Nature and Function of Philosophy*, Ashgate, 2003.
- (ed.), *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition*, Routledge, 2016.
- Séry Macha, *Albert Camus à 20 ans. Premiers combats*, Au diable vauvert, 2011.
- Sorabji Richard, «Epictetus on *proairesis* and Self», στο: T. Scaltsas - A. Mason (ed.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, 2007, σσ. 87-98.
- Spanneut Michel (éd.), *Commentaire sur la «Paraphrase chrétienne» du «Manuel» d'Épictète*, Collection Sources chrétiennes - N° 503, Paris, Éditions du Cerf, 2007.
- , «Épictète chez les moines», *Mélanges de Science Religieuse*, 29 (1972), σσ. 49-57.
- , *Le stoïcisme des Pères de l'Église: de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*, Paris, Éditions du Seuil, 1957.
- , *Permanence du Stoïcisme*, Gembloux, 1973.
- Stephens William O., *Stoic Ethics. Epictetus and Happiness as Freedom*, London, continuum, 2007.
- , «The Rebirth of Stoicism?», *Creighton University Magazine*, Winter 2000, σσ. 34-39.
- Still Arthur - Dryden Windy, «Ellis and Epictetus: Dialogue vs. Method in Psychotherapy», *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 21/1 (2003), σσ. 37-55.
- , *The historical and philosophical context of rational psychotherapy. The legacy of Epictetus*, London, Karnac, 2012.
- Strange St. - Zupko J. (ed.), *Stoicism. Traditions and Transformations*, Cambridge University Press, 2004.
- Verbeke G., *The presence of stoicism in medieval thought*, Washington, The Catholic University of America Press, 1983.
- Voelke André-Jean, *L' idée de volonté dans le stoïcisme*, Paris, Presses Universitaires de France, 1973.

- Weaver P. R. C., «Epaphroditus, Josephus, and Epictetus», *The Classical Quarterly*, 44/2 (1994), σσ. 468-479.
- Weber Louis, «La morale d' Épictète et les besoins présents de l' enseignement moral», *Revue de Métaphysique et de Morale*, 13/6 (1905), σσ. 836-858.
- Wheeler E. L., *Flavius Arrianus: a political and military biography*, Duke University, 1977.
- Wright Gillian, «Epictetus in Eighteenth-Century Wales: Timothy Thomas' Manuscript Translation of the Enchiridion», *Translation and Literature*, 14/1 (2008), σσ. 45-63.
- , «Women Reading Epictetus», *Women's Writing*, 14/2 (2007), σσ. 321-337.
- Zanta Léontine, *La Renaissance du stoicisme au XVIe siècle*, Paris, Champion, 1914.
- Zeller Eduard, *Die Philosophie der Griechen*, Leipzig, O. R. Reisland, 1923.

Γ' ΛΕΞΙΚΑ-ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

- Δρανδάκης Παύλος, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. ΙΑ', Αθήναι, Ο Φοίνιξ, ²1956.
- Lampe G.W. H., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961.
- Liddell Henry G. - Scott Robert, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, μτφ. Ξενοφών Π. Μόσχος, επιστασία Μιχαήλ Κωνσταντινίδης, Αθήναι, χ.χ.
- Paulys Realencyclopädie der Classischen altertumswissenschaft*, VI, Stuttgart, 1907.
- Reallexicon für Antike und Christentum*, Vol. V, Stuttgart, 1962.
- Suidae Lexicon*, Ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Berolini, 1854.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη πτυχών της φιλοσοφίας του Επίκτητου με έμφαση στις έννοιες της προαίρεσης, της ελευθερίας και της αυτογνωσίας που οδηγούν στην εύροια βίου. Η εργασία αποτελείται από οχτώ κεφάλαια στα οποία αναπτύσσεται η ηθική φιλοσοφία του Στωικού Φιλοσόφου και η σπουδαιότητά της σε πρακτικό επίπεδο, καθώς θεωρεί ότι πρώτιστα η φιλοσοφία είναι τέχνη του βίου. Στο πρώτο κεφάλαιο (σσ. 23-34) τίθεται το ιστορικό και φιλοσοφικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώνεται η διδασκαλία του Επίκτητου και στο δεύτερο (σσ. 35-54) αναλύονται οι βασικές όψεις της φιλοσοφίας του. Εν συνεχεία στο τρίτο μέρος (σσ. 55-62) παρουσιάζεται η διάκριση των «ἐφ' ἡμῖν» και «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», στο τέταρτο (σσ. 63-78) η έννοια της προαίρεσης και στο πέμπτο (σσ. 79-96) η θεωρία για τους τρεις τρόπους. Στο έκτο κεφάλαιο (σσ. 97-120) θίγεται η θεματική της θεολογίας του Επίκτητου, στο έβδομο (σσ. 121-136) οριοθετούνται οι έννοιες της ελευθερίας και της ευδαιμονίας. Τέλος, στο όγδοο κεφάλαιο (σσ. 137-152) αποτυπώνονται οι κυριότερες επιδράσεις της φιλοσοφίας του σε μεταγενέστερους στοχαστές.

Λέξεις κλειδιά: «Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία, Επίκτητος, Στωικισμός, Ηθική, ελευθερία, προαίρεση»

ABSTRACT

The thesis focuses on the aspects of the Epictetus' philosophy with emphasis on the notions of the volition, freedom and self-awareness that lead on to good life's flow. The work consists of eight chapters in which are developed the philosophy of the Stoic Philosopher and its importance in practical terms, as he considers that the philosophy is primarily the art of life. The first chapter (pp. 23-34) sets the historical and philosophical context in which the teaching of Epictetus is shaped. The second chapter (pp. 35-54) analyzes the basic aspects of his philosophy. Then, the third part (pp. 55-62) presents the distinction between “ἐφ’ ἡμῖν” and “οὐκ ἐφ’ ἡμῖν”, the fourth (pp.63-78) the notion of volition, and the fifth (pp. 79-96) the theory of the three fields. The sixth chapter (pp. 97-120) covers the subject of the Epictetus' theology, the seventh (pp. 121-136) defines the notions of freedom and happiness. To sum up, the eighth chapter (pp. 137-152) explores the main influences of his philosophy on subsequent thinkers.

Keywords: «Ancient Greek Philosophy, Epictetus, Stoicism, Ethics, freedom, volition»

